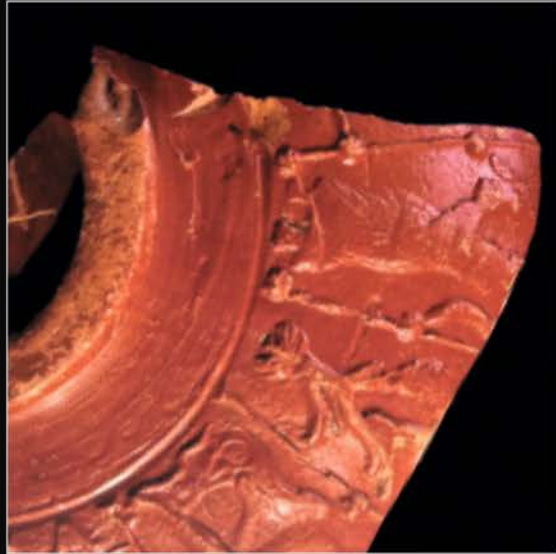

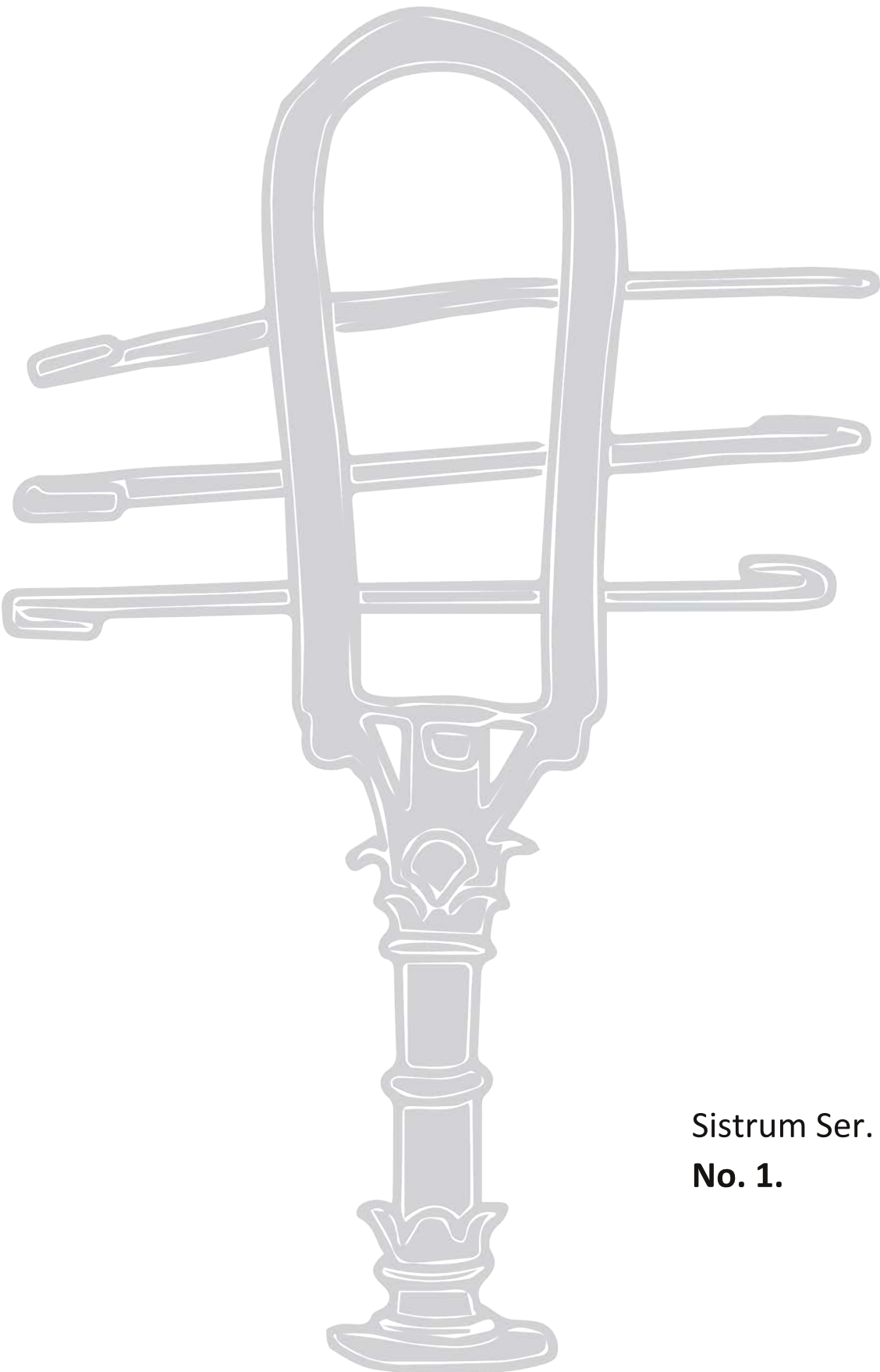
GABLER DÉNES

A SAVARIAI ISEUM
TERRA SIGILLATÁI

SAMIAN WARE
FROM THE ISEUM
OF SAVARIA

Sistrum Ser. C
No. 1.

Gabler Dénes • Dénes Gabler

A savariai Iseum terra sigillatái

.....

Samian Ware from the Iseum in Savaria

Szombathely

2022

Gabler Dénes: A savariai Iseum terra sigillatái • Samian Ware from the Iseum in Savaria

Sistrum Serie C. No. 1.

Sorozatszerkesztő • Series editor: Bíró Szilvia

Kiadványterv • Design and layout: Tóth Ágnes

Borítóterv • Cover design: Bonyhádi Károly

Technikai szerkesztés • Editor: Tóth Ágnes

Illusztrációk • Illustration: Bíró Szilvia, Kiss Tamás, Horváth Bianka

Fordítás • Translation: Nagy Diána M., Bíró Szilvia

ISBN 978-963-9827-44-8

© Gabler Dénes, Sosztarits Ottó

© Nagy Diána M., Bíró Szilvia

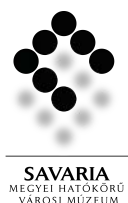
© Savaria Múzeum

Kiadó: Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely

Felelős kiadó: Csapláros Andrea

Példányszám: 100 db

Nyomdai kivitelezés: Palatia Nyomda, Győr

TARTALOMJEGYZÉK • CONTENTS

<i>Sosztarits Ottó</i> : Kutatástörténeti bevezető	7–11
<i>Gabler Dénes</i> : A savariai Iseum terra sigillatái	13–61
Katalógus	63–79
<i>Ottó Sosztarits</i> : Introduction to the research history	81–84
<i>Dénes Gabler</i> : Samian Ware from the Iseum in Savaria	85–131
Catalogue	133–149
Irodalomjegyzék • Literature	151–169
Rövidítésjegyzék • Abbreviations	170–171
Térkép • Map	172
Táblák • Tables	173–190

Sosztarits Ottó **Kutatástörténeti bevezető**

A savariai Isis szentélyre 1955 őszén, véletlenül, egy építkezés során bukkantak az alapozást végző munkások. Részben már a felfedezés napjaiban, illetve a hamarosan meginduló ásatások során láttak napvilágot a szentély legfontosabb és máig legismertebb leletei, az egykori pódiumtemplom főhomlokzatához tartozó fehérmárvány domborművek. Az alexandriai eredetű, illetve görög-római istenvilág alakjait megjelenítő fríz reliefjei különlegességnek számítanak nem csak Pannoniában, de a birodalom más területeinek templomépítészetében is. Nem véletlen tehát, hogy e rangos köemlékek már felfedezésüket követően rögtön a hazai és nemzetközi érdeklődés középpontjába kerültek.¹

Szentléleky Tihamér vezetésével 1955–1961 között, 7 ásatási kampány során sikerült a provinciális viszonylatban különösen nagyméretű szentkerület érdemi részeit megkutatni. Feltárták a pódiumtemplom egykori alépítményét, az előtte álló áldozati oltár alapozását, valamint a szentélyudvar két hosszanti oldalát határoló cellasor számos elemét. A régészeti kutatás kiterjedt a szentély előcsarnokára,² valamint más, a szentélykomplexumhoz csatlakozó épületrészekre is. A Szentléleky-féle kutatás nagyjából a szentély harmadát érintette, amely során hatalmas mennyiségű földmunkát végeztek, de még így is feltáratlan maradt az Iseum számos fontos eleme: az udvar és az előcsarnok nagyobb része. Az akkor még álló újkori épületek miatt a szentkerületnek a pódiumtemplom mögött elhelyezkedő nyugati oldalát sem volt lehetőség megvizsgálni, ez már teljes egészében a későbbi kutatás feladata maradt.³

A feltárás részleges volta ellenére fő vonalaiban ismertté váltak a közel 3000 négyzetméteres szakrális épületegyüttes főbb jellegzetességei. Annak ellenére, hogy a szintben tagolt udvar, az udvart keretező cellasorok, valamint a hatalmas, a Borostyánkőútra néző előcsarnok pontos képe és szerkezete csak a későbbi kiegészítő-hitelesítő ásatások során vált világossá.⁴ A két időszak Iseum-képe között a pódiumtemplom és az előcsarnok udvari homlokzatán túl a porticusok létének felismerése képezi a legfőbb különbséget. Ez utóbbi alapvetően változtatta meg a fedett/beépített terület és az udvarok arányát. A feltárások eredményeként több verzióban is elkészült a szentély elvi rekonstrukciója,⁵ illetve ennek nyomán elvégzett helyreállítás során kísérletet tettek – Magyarországon először – a pódiumtemplom homlokzatának visszaépítésére is.⁶

¹ EPRO 1; Kiss 1987, 12–14. No. 1–12; SIRIS; STEINDENKMÁLER 95–97, No. 71–74; SZENTLÉLEKY 1959; TÓTH 2005 illetve TÓTH 2011, 73. No 12.

² A szentélynek ezt a részét először udvarként értelmezték (SZENTLÉLEKY 1960, 10–11.), majd csak a későbbiekben lett haránt előcsarnok. Az értelmezés további problémája, hogy a korábbi – egyébként helyes – vélekedéssel (SZENTLÉLEKY 1960, 8–9., 4–5. kép) ellentétben az 1963-as rekonstrukció során az udvaron lett oszlopokat az udvari homlokzat helyett a csarnok hossz tengelyében megtalált pillérsorra helyezték. vö: HAJNÓCZI 1987, 70–71, 66. és 68. kép; HAJNÓCZI 1995, 22; SZENTLÉLEKY 1965b, 24–25, 6. kép.

³ vö: TÓTH 1998, 334–336; ua. olasz nyelven TÓTH 1999, 116–117. Tóth István cikkében pontosan megfogalmazta a későbbiekben elvégzendő kutatások legfontosabb céljait. Világosan látta, hogy a tisztázatlan kérdésekre a még kutatatlan területek feltárása, első sorban a nyugati oldal szolgálhat érdemi válasszal.

⁴ ld. BÍRÓ – SOSZTARITS in print.

⁵ A rekonstrukcióval kezdetben Vákár Tibor, majd Hajnóczy Gyula foglalkozott. A megvalósult helyreállítás Hajnóczy munkája. A helyreállítás történetéről röviden: BALÁZS – SOSZTARITS 2014, 167–173; MEZŐS 2005.

⁶ HAJNÓCZI – SZENTLÉLEKY 1964. A példa fontosságát jól mutatja, hogy a helyreállítás pozitív példaként került be a műemlékek helyreállításának elveit rögzítő Velencei Chartába is.

2001 nyarán új ásatási sorozat vette kezdetét e sorok írójának és munkatársainak közreműködésével. Ennek elsődleges célja a korábban nyitva maradt kérdések megválaszolása, az időközben felvetődött kronológiai problémák tisztázása, végül, és nem utolsósorban az 1963–1964-ben készült részleges műemléki rekonstrukció során beépített, de a környezeti ártalmak és a gondozatlanság miatt egyre erőteljesebben pusztuló márványfaragványok megmentése volt.

Az újabb régészeti munka természetesen nem csak az eddig kutatatlan területekre – mint például a pódiumtemplom mögött húzódó épületszárny feltárására terjedt ki –, hanem a már vizsgált szelvények mélyebben fekvő, sok esetben nem, vagy alig kutatott rétegeire is irányult. A cél nem volt kisebb, mint lehetőség szerint a teljes régészeti vertikum megkutatása a lehető legnagyobb felületen. Annál is inkább, mivel időközben számos kétség merült fel a régebbi feltárások során napvilágot látott korai régészeti jelenségek értelmezése tekintetében. A 2001–2010 közötti időszak hét ásatási kampányának köszönhetően a szentkerület számos, mindaddig teljesen ismeretlen részlete került napvilágra vagy vált jobban értelmezhetővé az új megfigyeléseknek köszönhetően. Előkerült a szentély kútja, a csapadékvíz elvezetésre szolgáló csatornarendszer, de tisztázódott a szintben tagolt udvarok és udvart keretező – addig nem felismert – oszlopcsarnokok egymáshoz való építészeti és kronológiai viszonya is. A szentély nyugati cellasorának és zárófalának feltárása révén meghatározhattuk a pódiumtemplom mögötti rész kiterjedését és alaprajzi rendszerét.

Az ásatások során feltárt régészeti jelenségek és a leletek sokasága nem csak a szkeptikusok kételkedését oszlatta el, hanem éppen ellenkezőleg, jó példát szolgáltatott arra, hogy ha van rá mód, érdemes a korábban befejezettnek hitt, vagy akként kezelt lelőhelyek ismételt kutatásába kezdeni. Az újabb kérdésselvetések új válaszokat tettek lehetővé, melyek nem minden esetben igazolták a korábbi eredményeket. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szentély alapításának Kr. u. 188-as vélt dátuma nem tartható. Az első, legkorábbi Isis szentélyként értelmezhető fázis mintegy száz évvel korábbra, a Kr. u. első évszázad utolsó évtizedeire tehető.⁷ E jelenségekből származó leletek nyilvánvalóvá tették számunkra, hogy a kőperiódust megelőző fa-vályog időszak jelenségei részben a legkorábbi szentélyhez vagy szentélyekhez tartoztak. Ezek legmarkánsabb leletei a változatos szín- és formavilágot megjelenítő falfestmények. Közülük is az unikális jelentőségű, életnagyságú papot és papnőt, valamint a szisztrumot és egyéb, az Isis kultuszhoz köthető motívumot ábrázoló falkép-töredékeket kell kiemelnünk, ezek ugyanis kétségtelenné teszik, hogy a leletek és jelenségek a korai Isis szentély hagyatékát képezik.⁸

A templom építéstörténetének további periódusait a kőépítkezések egymást követő fázisai adják. A korai fa-vályog szerkezetű templom helyén a Kr. u. 2. század első harmadában kezdődő építkezések révén impozáns kőépület létesült, amely több egymást követő átépítés eredményeként a Severus-korban

⁷ *Habár egy Kr. u. 1. századra keltezhető Isis oltár (CIL 4156 = RIU 14 = ISEUM KAT. 1.4.) kapcsán már felmerült egy korai Isis szentély lehetősége Savariában, a köemlék lelőhelyének ismeretének hiányában, az Iseum területén talált korai jelenségeket nem értelmezték a kultusz hely egy korábbi fázisaként. vö.: SZENTLÉLEKY 1965, 28.*

⁸ *SOSZTARITS 2010, 146–151; ISEUM KAT. 7.5, 7.8; HARSÁNYI – KUROVSKY 2014; HARSÁNYI – KUROVSKY 2017, 523–527.*

nyerte el végső formáját.⁹ Erre az időszakra tehető a főhomlokzat márvány domborművekkel és építészeti tagozatokkal való ékítése is.¹⁰

A szentély kezdeteinek meghatározásához hasonlóan, megnyugtatóan tisztázhattuk az Iseum megszűnésének idejét és körülményeit is.¹¹ A korábbi, a 456-os földrengéshez kötött pusztulás helyett egy, a Kr. u. 4. század derekán megkezdődött, minden bizonnyal a kereszténység rohamos térnyerése miatt bekövetkezett gyors felhagyás és több, egymást követő időszakban elvégzett módszeres lebontás képe bontakozott ki előttünk.

Az eddigi eredmények ellenére a szentély képére irányuló kutatást ma sem tekinthetjük lezártnak, mivel az alaprajz és a szentkerület kiterjedése tekintetében időközben újabb, ma még megnyugtatóan nem megválaszolható kérdések sora vetődött fel. A szentkerület egyes részeinek egyre részletesebb periodizációja, pontosabb belső kronológiája a kutatás további főbb irányait jelöli ki.

Sajnálatos módon az Iseum kutatásából származó hatalmas lelettömeg vizsgálata mindmáig nem kapott kellő figyelmet. Sokáig csak a kőfaragványok, pontosabban a templomhomlokzat márvány domborművei álltak a kutatások fókuszában.¹² Ez némiképp érthető is, hiszen az 50-es évek derekán nem sok provincia dicsekedhetett alexandriai eredetű istenség monumentális kultushelyével és a szentélyhez tartozó érdemi épületszobrászati emlékanyaggal. A szentély területén talált vagy közvetlen szomszédságából származó kerámialeleteket különösen mostohán kezelte a kutatás, de néhány leletcsoportot leszámítva mindez sajnos Savaria egészére is elmondható. Egy-egy feltárás leleteit közzetevő munkán kívül átfogó, az adott korszak vagy tárgytypus feldolgozását célzó közlemény alig-alig jelent meg. A kevés kivétel közül is elsőként Szőnyi Eszternek a Romkertben talált, ún. „raetiai” kerámiákat feldolgozó munkáját kell említenünk.¹³ E tárgytypus egy jellegzetes csoportjáról ugyanis sikerült kimutatnia, hogy nem importáru – mint azt korábban vélték – hanem helyben készült produktum. Bezeckzy Tamás az addig előkerült savariai amphorákat,¹⁴ majd a Borostyánkőút magyarországi szakasza mentén fellelt leletek reprezentatív válogatását tette közzé.¹⁵ Nevéhez fűződik az iseumi amphoraleletek rövid áttekintése is.¹⁶ Ugyancsak válogatást ismerünk a pannoniai pecsételt áru (pannonische Glanztonware) egyik központjaként meghatározott Savaria termékeiből.¹⁷ Savaria késő római mázas kerámiaművességének néhány jellegzetes darabját egy 1992-es konferencia és kiállítás kapcsán publikálta Buócz Terézia.¹⁸ A római fazekasság ma ismert legkésőbbi, Kr. u. 4–5. századi helyi produkciójába a Fő téri kemence- és kútletek teljességre törekvő közlése enged bepillantást, amit Ottományi Katalinnak köszönhetünk.¹⁹

A jelen kiadvány tárgyául szolgáló terra sigillaták savariai kutatásának rövid áttekintését jelen kiadványunk szerzőjétől, Gabler Dénestől olvashatjuk a colonia városfalának korhatározásához felhasznált leletközlésének bevezetőjében.²⁰ Ebben kiemeli, hogy a 19–20. század néhány darabra kiterjedő szórva-

⁹ A periodizációhoz ld.: SOSZTARITS 2010. A kronológia főbb sarokpontjairól és a szentélykörzet egyes építési periódusairól a továbbiakban: BÍRÓ – SOSZTARITS in print.

¹⁰ MRÁV 2005, ISEUM KAT. 1.1, 4.1–3.

¹¹ Erről összefoglaló jelleggel: SOSZTARITS 2016.

¹² EPRO 1; KISS 1987, 12–14. No. 1–12; SIRIS; STEINDENKMÄLER 95–97, No. 71–74; SZENTLÉLEKY 1959; TÓTH 2005, TÓTH 2011, 73. No. 12.

¹³ SZŐNYI 1973, 89–108.

¹⁴ BEZECZKY 1981, 167–198. A munkát Nagy Anna rövid áttekintése egészíti ki. NAGY 2014.

¹⁵ BEZECZKY 1987; BEZECZKY 1988, 165.

¹⁶ BEZECZKY 2013, 211–214. Bezeckzy Tamás halálával sajnálatos módon megszakadt az a feldolgozás, amelyet hosszú időn keresztül végzett. Torzóban maradt munkájának befejezése megkerülhetetlen.

¹⁷ MARÓTI 1987, 85–86.

¹⁸ BUÓCZ 1992, 58–70.

¹⁹ OTTOMÁNYI – SOSZTARITS 1998; OTTOMÁNYI 2002.

²⁰ GABLER 2002, 61–63.

nyos publikációjához képest B. Vágó Eszternek az észak-itáliai reliefdíszes sigillatakat feldolgozó, 1977-ben megjelent posztumusz munkája²¹ jelentett igazi áttörést. Az általa közzétett 141 tételnek ugyanis több mint háromnegyedét savariai darabok jelentették. A munka főként a romkerti, elsősorban az akkor még Quirinus bazilikának vélt épületegyüttes Géfin–Paulovics-féle ásatásából származó leletekre terjedt ki. Mivel az anyaggyűjtés zömében már 1950–1951 között megtörtént, a kézirat 1957–1958-as átdolgozása²² ellenére sem tartalmazhatta az akkor éppen csak megkezdett izeumi ásatások sigillata leleteit.

Buócz Terézia, Medgyes Magdolna, Mócsy András, illetve Gabler Dénes kisebb körű, de szakmailag izgalmas leletközléseit kell még megemlítenünk²³, közülük is kiemelve Gabler Dénesnek az északnyugat-pannoniai terra sigillaták bélyegeit és motívumkincsét feldolgozó munkáját, amelyben egy tucat, az izeumi ásatásból származó darabot említ.²⁴ Ezeket azonban akkor még – a feltáró Szentléleky általánosan elfogadott keltezése nyomán még nem a korai Iseum, hanem a szentélyfázist megelőző „profán” időszak leleteinek vélhette a kutatás.

Mindezeket követően jelent meg a savariai sigillaták mind- eddig legnagyobb, a Romkertben 1977-ben feltárt városfal kutatása során előkerült terra sigillata leletek közlése, szintén Gabler Tanár Úr tollából.²⁵ Ugyancsak az ő munkája a 2013-ban megnyílt Iseum Savariense állandó kiállítás katalógusának 20. fejezete is, amely 22 tételyi sigillatát, és 44 egyéb kerámia leletet tartalmaz.²⁶ Ez a reprezentatívnak mondható válogatás azonban sem kronológiai, sem pedig tipológiai szempontot nem tükröz, hiszen elsődleges célja a kiállításban szereplő darabok bemutatása volt. Ezzel szemben a szentély időrendi kérdéseinek megválaszolásához felhasználható, elsődleges datáló értékű terra sigillatákról írt rövid áttekintését a 2013-ban tartott ferrarai konferencia tanulmánykötetében olvashatjuk, amelyben az izeumi leletösszetétel sajátosságaként az észak-itáliai, illetve délgalliai leletek dominanciájára hívja fel a figyelmet a későbbi produkciókkal szemben.²⁷

Amint arra már utalást tettünk a 2001-ben megindult izeumi ásatások nagyságrendekkel bővítették ismereteinket és gazdagították gyűjteményeinket. A szentkerület korábban már kutatott kb. egyharmadnyi területe lényegében megduplázódott az újabb ásatások során. Még látványosabb az előrelépés, ha a számba vehető régészeti leletek mennyiségét vizsgáljuk. Amíg Szentléleky ásatásából alig tucatnyi római érme vált ismertté, addig a 2001–2010 közötti időszak hét ásatási évada során több mint 2100 érmével bővül a szentélyből és közvetlen környékéről származó leletek köre. Nagyjából ugyanez a tendencia figyelhető meg a római edénművesség, ezen belül a terra sigillaták tekintetében is. 1955 és 1961 között kiásott leletek közül alig több, mint 100 töredéket vettek nyilvántartásba, ezzel szemben az utóbbi ásatások egyedi datáló értékkel bíró leletei között mintegy 3000 sigillata töredékké számolhatunk. Összességében a közel félmillió (!) töredékből több, mint 21000 darab, egyedi datáló értékű leletet leltározunk be, amely ismételtlen a

²¹ VÁGÓ 1977, 77–118. és *Tafel I–XV*.

²² A munkát a szerző halála után Gabler Dénes rendezte sajtó alá. A kérdéshez lásd még Bóna István megjegyzését Vágó Eszter tanulmányának bevezető lábjegyzetében.

²³ A kérdéshez áttekintő jelleggel, a fontosabb közlemények említésével: GABLER 2002, 62–63.

²⁴ GABLER 1973, *Typenkatalog* 27–39, illetve *Anhang II. Katalog*.

²⁵ BUÓCZ – GABLER 2002.

²⁶ GABLER 2013; *ISEUM KAT.* 20.1–66.

²⁷ GABLER 2015, 131–132.

lelőhely pannoniai átlagot messze felülmúló gazdagságára világít rá. E hatalmas és változatos lelettömeg közzétételének érdekében indítjuk most útjára azt a sorozatot, amelynek első kötetét, Gabler Tanár Úr terra sigillatákról írt összefoglalását tartja kezében az olvasó.

A kiadványban szereplő 132 katalógustétel – bár csak töredéke a teljes leletcsoportnak – reprezentatív képet nyújt a sok ezer darabot felölelő kollekciónak. A darabok egy része „igazi” réteglelet, amely az Iseum építéstörténetét meghatározó kronológiai váz szilárd alapját képezi. A leletek másik csoportja nem az építkezésekhez, hanem éppen ellenkezőleg, a templomkomplexum átépítéséhez, illetve bontásához köthető. Különösen sok leletet találtunk ugyanis a nem ritkán az alapozás aljáig kitermelt épületfalak sittel visszatöltött alapárkaiban, illetve azokban vastag feltöltésrétegekben, amelyek az egyes bontási fázisok során keletkezett nagy mennyiségű törmelék elegyengése révén jöttek létre. Bár e két utóbbi esetben a leletek nem köthetők direkt módon egy-egy konkrét építési periódushoz, de nyilvánvalóan az Iseum használati idejéből származnak és a lelőhely leletspektrumának fontos részét képezik.

Gabler Dénes **A savariai Iseum terra sigillatái**

A savariai Isis szentély nemcsak az egykori római város, hanem az egész tartomány, sőt a Duna-vidék egyik legjelentősebb kultuszépülete. Bár Isis kultuszához kapcsolódó emlék már a 18. században is került elő Szombathelyen – sőt Schoenwisner István azt tudományos igényű munkában közölte és kiváló minőségű rajzokban be is mutatta¹ –, csak a 19. században került elő az Isis kultusz fontos emléke, a Ti. Barbius Valens, a *colonia aquileai* eredetű *duumvirje* által Isisnek dedikált, a Kr. u. 1. század utolsó harmadában állított oltár, amely minden bizonnyal egy szentélyben állhatott.² Először Wessetzky Vilmos vetette fel annak ötletét, hogy a mai Szombathely belterületén lehetett egy Isis szentély.³ Feltevése egy évvel később igazolódott: Szentlélek Tihamér a római várostól délre fekvő területen egyiptomi kultusz-templomot azonosított.⁴ Az ezt követő, hét évig tartó, ásások során előkerült a pódiumtemplom, a szentélyt körülvevő udvar szélén sorakozó építmények és a keleti csarnoképület. A kultusz-épületegyüttes rekonstrukciója, műemléki kivitele⁵ számos kérdést vetett fel, amelyeket Tóth István ókortörténész fogalmazott meg, megkísérelve a lehetséges válaszokat.⁶ A korábbi helyreállítás felülvizsgálata, az alaprajzi ellentmondások tisztázása és a járósínek meghatározása céljából 2001-ben kezdődtek hitelesítő ásások Sosztarits Ottó vezetésével.⁷ Az újraindított kutatások során célul tűzték ki a leletanyag feldolgozását. Munkánk ennek kereteibe illeszkedik. A több ezer darabra tehető terra sigillata anyag a szentély építési ideje, periódusai és részben pusztulási idejének meghatározásában lényeges segítséget nyújt. A leletanyagot folyamatosan vesszük fel, de az első eredmények bemutatása már az eddigi adatok alapján is lehetséges. Az időrendi kérdéseken kívül ez a kerámiacsoport a város kereskedelmi kapcsolatainak felderítésében, e kapcsolatok intenzitásának és változásainak meghatározásában is lényeges segítséget nyújt, így publikálásuk, előzetes bemutatásuk mindenképpen indokolt.

Az Isis templom környékét már a Kr. u. 1. század közepétől kezdve fokozatosan beépítették: itt főként ipari tevékenységet folytató műhelyeket és hozzájuk tartozó lakóobjektumokat építhettek. A legkorábbi Isis szentély, csak úgy, mint a korszak többi építménye Pannoniában, fából és vályogból épült. A 2001-ben kezdődő ásás-sorozat folyamán talpgerendás faépületek alapárkai kerültek elő cölöplyukak maradványaival. Ezeknek a

¹ BALÁZS ET ALII 2013, 19–20.

² TÓTH E. 2011, 92–93, Nr. 28.

³ WESSETZKY 1959, 20–31.

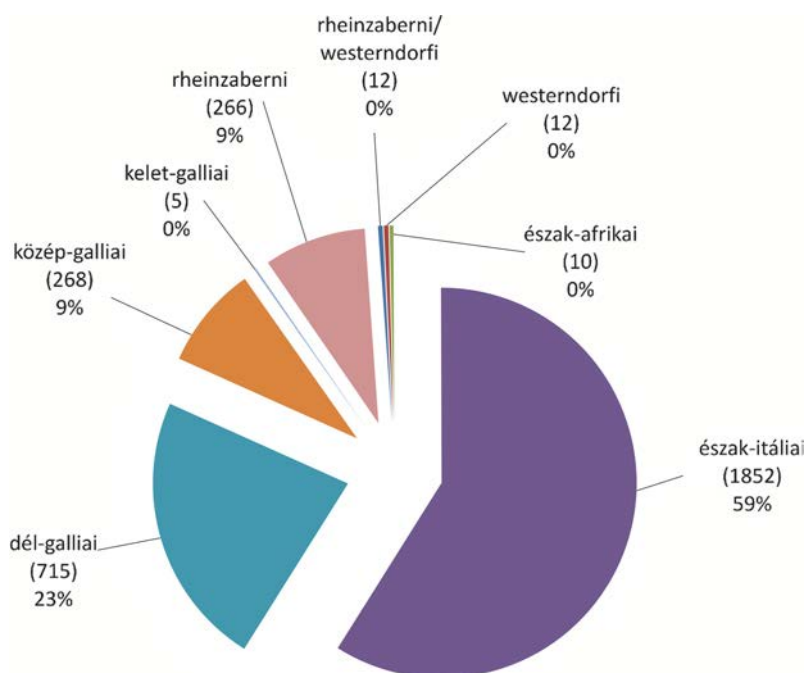
⁴ SZENTLÉLEKY 1960.

⁵ HAJNÓCZI – SZENTLÉLEKY 1964, 129–136; HAJNÓCZI 1987, 67–71.

⁶ TÓTH I. 1998, 329–352.

⁷ CSAPLÁROS – SOSZTARITS 2012, 62–63.

faépületeknek csak kis részét lehetett feltárni, mivel a későbbi, kőből épült templomegyüttes építése során ezeknek maradványai megsemmisültek.⁸ Ugyanakkor ebből az időszakból, a Kr. u. 1. század második fele és a Kr. u. 2. század első negyede közé tehető évtizedekből mintegy 1800 darab itáliai sigillata, vékonyfalú kerámia és amphora került elő a szentély körzetében és a Borostyánút két oldalán létesült műhelyek, *tabernae* területéről. Előzetes becslés szerint az itáliai áru a teljes anyagnak mintegy 58%-át jelenti.⁹ Ebből a leletanyagból nehéz kiválasztani a templomhoz tartozó darabokat és elkülöníteni a lakóépületekhez tartozó hagyatékot. Korábban néhány darabot képen közölhetünk és írhattunk le az iseumi kiállítás katalógusában, ill. egy 2013-ban rendezett ferrarai konferencia kötetében.¹⁰ Ezúttal is csak alig több mint száz leletet közlünk tételelesen, a leletanyag nagyobbik részének teljes ismeretében. Az itt bemutatott leletek azonban a teljes anyag arányait tükrözik: a sok itáliai és a minimálisan előforduló westerndorfi vagy észak-afrikai áruét, vagy a kevés rajnai sigillatáét, ami ugyanakkor a romkerti leletek közt számos darabbal van képviselve. (1. ábra)

⁸ SOSZTARITS 2011, 145–152.

⁹ GABLER 2015, 250. – néhány itáliai sigillata is itt került közlésre ld. 260–262.

¹⁰ GABLER 2013, 219–228; GABLER 2015, 247–266.

1. ábra. Az iseumi terra sigillaták műhelyek szerinti megoszlása. (Zárójelben a darabszám.)

ITÁLIAI SIGILLATÁK

A formák

Egész Pannoniában ritka a reliefszerű itáliai sigillata,¹¹ de Sava-riából több példányt is ismerünk mind a Fő tér, mind a Romkert anyagából.¹² Az Iseum területéről eddig 9 darabot köthettünk ezekhez a késő-itáliai típusokhoz (*Nr. 1–6*). Az ide sorolható dombordízes edények mintái elmosódottabbak. Művészi szempontból az arezzoínál rosszabb minősége miatt kutatása sokáig elhanyagolt volt.¹³ Ezek a tálak a hibrid Drag. 29/37 formát mutatják. Az erősebben, élben törő, de sima lapokból álló oldalú Medri 1.1.1 a típussal szemben a mi edényeink inkább az ívelt oldalfalú, ívben enyhén kihajló peremű változatot mutatják (Medri 1.3.10 típus). Utóbbinak peremét – csakúgy, mint a La Graufesenque-i Drag. 29 formájú tálakét –, sűrű rovátkolás (*rouletting*) díszíti. Ezt a kerámiát a Kr. u. 1. század 80-as éveitől a Kr. u. 2. század közepéig gyártották Itáliában.¹⁴ Gyártóhelyei közül legjelentősebbek a Pisában, a via S. Stefano, ill. az Isola di Migliarino területén feltárt műhelyek.¹⁵

Az itáliai edények nagyobbik része tányérformát mutat. A ritka példányok közé tartozik a *Nr. 7. Consp. 3.1.2* formájú magas, enyhén kiemelkedő peremű tányér. Itáliában ez a típus rendkívül gyakori, de az északi tartományokban ritkább. Minőségi jegyei különbözők lehetnek, miután több műhely is gyártotta ezt a formát. A mi példányunk Pó-vidéki áru sárgásokker színű, puhább agyagával és narancsvörös felületével. Egyike a leghosszabb életű típusoknak. Miután megtalálható a Magdalensbergen,¹⁶ feltételezhető, hogy gyártása már a Kr. u. 1. század első felében megkezdődhetett. Korinthosban forgalomban maradhatott a Kr. u. 2. század első felében is.¹⁷ Nincs kizárva, hogy gyártása a Kr. u. 2. század közepéig vagy esetleg még az után is tarthatott. Időrendi szempontból fontosak a Róma városi Meta Sudans ásatásai során tett megfigyelések: eszerint a forma az Antoninus-kori leletegyüttesekben is fellelhető. A Kr. u. 140–160 közé keltezhető leletanyagban az itáliai sigillaták 12,8%-a sorolható ehhez a típushoz.¹⁸ Ostiában a Terme del Nuotatore feltárása során a Kr. u. 90 és 140 közti időszakra keltezhető leletegyüttesekben ez a forma 55,23%-kal van képviselve. Feltehetően ez volt gyártásának fénykora, amikor itáliai jelenléte a leggyakoribb.¹⁹ Ebből a típusból anyagunkban csak 2–3 példány található.

A *Consp. 4.6.1 = Hayes 6 = Mazzeo 16 B = Goudineau 30* formájú lekerekített oldalú, enyhén behúzott peremű tányér (*Nr. 8*) a legkorábbi áruk csoportjába sorolható. Megtalálható Bolsenában, Berenicében, Tipasaban és a Locarno környéki temetőkben.²⁰ Egy példányát Carnuntumból is ismerjük,²¹ több található ebből a tányértípusból az emonai temetőkben.²² Tiberius és Claudius korában gyártották mind Etruriában, mind a Pó-völgyében. A mi darabjaink feltehetően Pó-vidékiek. Mindössze 2–3 töredékét ismerjük az Iseum területéről.

¹¹ GABLER 2001c, 51–56; azóta újabb került elő Budaörsön – GABLER 2012b, 412, 1. kép 1.

¹² GABLER 1996, 50–52, 56 Fig. 5.

¹³ MEDRI 1992, 161.

¹⁴ MEDRI 1992, 161.

¹⁵ MENCHELLI–VAGGIOLI 1988, 95–113; MENCHELLI 1995, 333–350; MENCHELLI 1997, 191–198.

¹⁶ Scheffenecker in CONSPLECTUS 1990, 56; GOUDINEAU ET ALII 1968, 282–283.

¹⁷ WARNER-SLANE 1987, 200.

¹⁸ RIZZO 2003, 39.

¹⁹ RIZZO 2003, 38.

²⁰ Ehtlinger in CONSPLECTUS 1990, 58.

²¹ ZABEHLICKY-SCHEFFENECKER 1986, 37, Abb. 4.1.5.

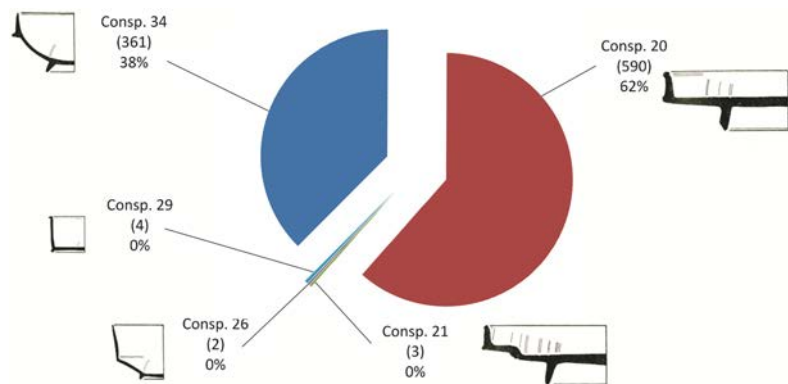
²² MIKL-CURK 1979, 345.

Nyolc darab Consp. 19 formájú edényt találtunk az Iseum területén előkerült sigillata-anyagban (Nr. 9). Ez a késő Augustus–Tiberius-kori tányér enyhén konkáv peremű. A mi példányunk feltehetően etrusiai gyártmány. Az aljrészhez lépcsőzetel vagy negyedkörívvel kapcsolódik. A miénkhez hasonló Consp. 19.2 változat a leggyakoribb típus.²³ Eddig ilyen tányérformát Emonából²⁴ és Carnuntumból²⁵ ismertünk.

„A” formacsoport (2. ábra)

A legtöbb példány a Consp. 20 formába (590 db), ezen belül is Consp. 20.4 típusba sorolható (a korábbi formabesorolások szerint Goudineau 39 c, Hayes 7,12, Pucci 10,17–21 és 30–33). Ez egész Pannoniában gyakori változat. A romkertiről anyagból 80 darabot köthettünk ehhez a formához,²⁶ míg az iseumi leletek között eddig 163 ehhez a formához attribuíható töredéket találtunk (Nr. 10–28). Ezek jellemzője a vertikális vagy enyhén konvex peremkiképzés az edények külső falán, míg a belső oldalon gyakori a bevájt horizontális vonal. Az aljrészen sokszor található koncentrikus körök közt sűrű rovátkolással kitöltött gyűrű (Strichelring). Az edények átmérője 18–19 cm, a peremrész magassága 2,2–2,8 cm közötti értékeket mutat, míg a talpgyűrű 1,7–2,8 cm magas. Az edények fala 0,6–0,8 cm vastag. Általában applikált díszűek, ami már önmagában kizárja Claudius uralkodásánál korábbi keltezésüket.²⁷ A típus különböző változatai a Kr. u. 1. század közepétől gyakoriak a Mediterráneumban, az ismert lelőhelyek közül elsősorban Pompeii és Ostia Domitianus-kori rétegei említhetők. A Consp. 20.4 formán belül M. Schindler szerint belső fejlődés eredményeként több altípus különböztethető meg.²⁸

E. Schindler-Kaudelka szerint viszont a morfológiai különbségek ugyan szembeutnőek, de ezek alapján történő időrendi besorolásuk bizonytalan. Szerinte a formák belső fejlődése az Augustus-kor végéig befejeződhetett.²⁹ A minimális eltérések

2. ábra. Az applikált díszű terra sigillaták formai megoszlása. (Zárójelben a darabszám.)

²³ Kenrick in CONSPECTUS 1990, 84.

²⁴ MIKL-CURK 1979, 345. Fig. 2.

²⁵ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, 27. Abb. 4.1.1.

²⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 67.

²⁷ Kenrick in CONSPECTUS 1990, 86.

²⁸ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 147.

²⁹ SCHINDLER-KAUDELKA ET ALII 2001, 127.

feltehetően a tömegtermelés gyakorlatából adódtak és nem a formán belüli fejlődés eredményei. Szerinte az egykori műhelyek, ill. azon belül maguk a fazekasok, a kiformázásban szinte szabadkezet kaptak. 700 noricum példány tipológiai vizsgálata során szinte alig talált két teljesen egyforma körvonalat mutató edényt. Csoportosítási lehetőséget leginkább a perem átmérőinek mérete adhat. Nem különíthetők el formaváltozatok minőségi jegyek (ún. Fabrikat) alapján sem. Tagoltabb profilált vagy elmosódottabb körvonalú edények különböző műhelyekben és különböző időpontokban egyaránt készülhettek. Anyagunkban aránylag sok az arezzoi gyártmány (*Nr. 10–12, 14, 27*), amely az A Fabrikat sajátosságait mutatja. Az előkerült példányok döntő része azonban Pó-vidéki áru. Többségük a jó minőségű A-2 Fabrikathoz sorolható (*Nr. 13, 16–17, 19, 25–26, 51*) és jóval kevesebb a leptatkozó bevonatú, rosszabb minőségű darab (*Nr. 15, 18, 24*).

Ritkább a Consp. 20.4.2 típus. Ennek pereme jóval szélesebb (3,4–3,8 cm), ezért L. Ohlenroth korábban külön típusba (Ohlenroth Abb. 2.2) sorolta.³⁰ A magdalensbergi párhuzamoktól eltérően a savariai példányoknál általában nincsenek horizontális, bevájt vonalak (kivétel a *Nr. 28*). Általában két pár applikált dísz helyeznek el az edények oldalán. A forma a Kr. u. 1. század második felében általános. Gyártása feltehetően a Kr. u. 2. század elejéig tarthatott, pannoniai forgalmát azonban már Domitianus korától visszaszorította a dél-galliai konkurencia.³¹

Nr. 29. számú töredék a Consp. 21 formához sorolható. Ennél a peremrész az aljjal egy lépcsőzetesen kialakított tag köti össze. Itáliában különböző műhelyekben gyártották ezeket a típusokat. Korábban a Romkertből öt darab Consp. 21 formájú tárgyértöredéket publikáltunk.³² Az iseumi példány jellemzője a kis lépcsőzet és az azon található sűrű rovátkolás. Ennek párhuzamait a Magdalensbergen kívül³³ Korinthosból³⁴ ismerjük, de megtalálható Lentiában³⁵ is. Pannoniában ez a forma fellelhető Emonában³⁶, Sallán³⁷ és Carnuntumban³⁸. A Savariában is megjelenő arezzoi, valamint a Pó-vidéki változatok is feltehetően Claudius-koriak vagy annál alig későbbiek.

A Consp. 26 csésze típusához több kónikus falú töredéket sorolhatunk (*Nr. 30, 34*). Ezek peremén horizontális bevájt vonalak találhatók: ha van applikált díszük, akkor az szemüvegspirál, voluta vagy lant lehet. Ilyen sigillatát már korábban publikáltunk a Járdányi Paulovics Romkert ásatási anyagából.³⁹ Párhuzamait Emonából,⁴⁰ a Magdalensbergéről,⁴¹ Korinthosból⁴² és Észak-Afrikából⁴³ ismerjük. Pannoniában több lelőhely anyagában is felismerhettük ezt a formát, így Carnuntumban,⁴⁴ Sirmiumban⁴⁵, Sallán, Arrabonában⁴⁶ és Aquincumban.⁴⁷ A savariai példányok Arezzóban készülhettek; a típust azonban Észak-Itáliában is gyártották.⁴⁸

Összesen 4 példány köthető a cilindrikus, alacsony talpgyűrűjű, keskeny peremű Consp. 29 pohárformához (= Mazzeo Saracino 21; Pucci 39,1–4 forma), amelynek oldalán horizontális,

³⁰ OHLENROTH 1934–1935, Abb. 2.2; SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 150; ld. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.5.2.

³¹ GROH 1995, 365.

³² BUOCZ – GABLER 2002, 69–70.

³³ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 54.10. és 13–16.

³⁴ HAYES 1973, 11 B, D formák.

³⁵ RUPRECHTSBERGER 1984, Taf. I.4.

³⁶ PLESNIČAR-GEC 1972, pl. CI, 379. sír 15.

³⁷ GABLER 1979, Abb. 22.2.

³⁸ GRÜNEWALD 1983, Taf. I.8.

³⁹ BUOCZ – GABLER 2002, 65.

⁴⁰ S. PETRU 1972, Taf. XVIII, 126. sír 7.

⁴¹ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 60.5.

⁴² HAYES 1973, 13. forma.

⁴³ KENRICK 1985, B 229 A.

⁴⁴ GRÜNEWALD 1983, Taf. 4.13–16; GABLER 1991a, Abb. 2.1.

⁴⁵ BRUKNER 1981, pl. 8.4.

⁴⁶ SZÓNYI 1990, 669.

⁴⁷ GABLER 2012a, 113. – Víziváros – Tölgyfa utca, Kérdő Katalin ásatása.

⁴⁸ MAZZEO SARACINO 1985, 17 A forma.

bevált vonalak találhatók (Nr. 31–32, 35). Ezt az árut mind Észak-, mind Közép-Itáliában (Arezzo) gyártották. A mi példányaink jó minőségű Pó-vidéki edények. Gyártásuk Tiberius korától a Flaviusok uralkodásáig követhető.⁴⁹ A Magdalensbergen Tiberius–Claudius-kori leletegyüttesekben fordulnak elő,⁵⁰ míg a tessini temetőben a Kr. u. 1. század harmadik negyedében is fellelhetők.⁵¹ Gyakori ez a típus Pompeiiben és szinte egész Itáliában, valamint Észak-Afrikában.⁵² Pannoniában aránylag ritka, általában korai leletegyüttesekben lelhető fel – így Emonában, Poetovioban, Sallán, Arrabonában, Carnuntumban és Sirmiumban.⁵³ Savariában először ismerhettük fel ezt a típust. Késői keltezését a Q.S()P() bélyeg igazolja (Nr. 31).

Számos példány köthető a Consp. 34 formájú edényhez (Nr. 33, 36–61). Ez a leggyakoribb csészeforma: az Iseumból eddig 361 példányt ismerünk, amely ezt a formát mutatja. Többségük a nagyjából félgömbalakú Consp. 34.1.1 változathoz sorolható (7 darab). Ezekben általában applikált díszítés található, kisebb részük a Consp. 34.1.2 = Mazzeo 15 B altípus morfológiai sajátosságait mutatja. Ez a forma az egész Mediterraneumban elterjedt. Korinthosban Tiberius–Claudius-⁵⁴, Luniban⁵⁵ és Sutriban Claudius–Nero-kori rétegekben fordul elő. Észak-Itáliában és a dunai tartományokban különösen a Flavius-korban gyakori, de forgalmuk Itáliában az Antoninus-korig követhető. Ezt igazolják az angerai⁵⁶, az asconai⁵⁷ vagy az emonai temetők éremmellékletes síregyüttesei⁵⁸. Gyakori Ostiában, Pompeiiben és Settefinestreben.⁵⁹ Korábban a Járdányi Paulovics Romkert anyagában is nagy számban (40 darab) ismerhettük fel a Consp. 34 formájú edényeket.⁶⁰ A formához sorolható savariai példányok minőségi jegyei alapján 4 csoportot alkotnak:

Arezzoi (A Fabrikat)	3 darab
Pó-vidéki (A-2 Fabrikat)	7 darab
(D Fabrikat)	1 darab
(E Fabrikat)	7 darab

Kilenc Consp. 34 formájú edényen található bélyeg: az arezzoi Iuvenis (Nr. 36), valamint a Pó-vidéki C.T.Suc (Nr. 38), L.M.V (Nr. 39–42) és Q.S.P (Nr. 43–44) áruján. Gyakran tűnik fel az edények peremrészén applikált díszítés: maszk (Nr. 45–47), szemüvegspirál (Nr. 49–50, 54., 56–57), nyolcszirmú rozetta (Nr. 49, 51), sokszirmú rozetta (Nr. 57), négyszirmú rozetta (Nr. 52, 54–55), Amor (Nr. 60) és kutya (Nr. 61 – ennek párhuzama ismeretlen). Ilyen formájú edényeket Poetovioban is gyárthattak. A csak Poetovioból ismert fazekasok árujukat *planta pedis* keretelésű bélyegekkkel látták el.⁶¹

Ritkán fordul elő a dunai tartományokban a Consp. 36.4.4 formájú félgömb alakú tálka (Nr. 62). Ez a forma ritka a rajnai provinciákban, viszont Itáliában és a Mediterraneumban gyakran fellelhető áru. Tiberius-kori, egy-egy példány későbbi kontextusokban is megtalálható. Párhuzama ismert Magdalensberggről is.⁶²

⁴⁹ Kenrick in CONSPLECTUS 104.

⁵⁰ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 83.10–12.

⁵¹ SIMONETT 1941, 73, Abb. 52; FRANZIOLI 1958–1959, Fig. 15. Nr. 29; GRAUE 1974, Taf. 79.7; DONATI 1979, 21, 143; LAVIZZARI PEDRAZZINI 1980, 216.

⁵² Kenrick in CONSPLECTUS 1990, 104, Berenice B 226.

⁵³ GABLER 1991a, 242.

⁵⁴ HAYES 1973, 445.

⁵⁵ LAVIZZARI PEDRAZZINI 1977, 131.

⁵⁶ ANGERA ROMANA 1985, 361.

⁵⁷ DONATI ET ALII 1987, tomba S 17,06 – Faustina éremmel.

⁵⁸ PLESNIČAR–GEC 1972, pl. LXXXVII. 334. sír – Antoninus Pius éremmel. Kései keltezésükhöz ld. még CAGNANA 1994, 109.

⁵⁹ PUCCI 1985, 397; REGOLI 1985, 143.

⁶⁰ BUOCZ – GABLER 2002, 71.

⁶¹ ISTENIĆ 1995, 353.

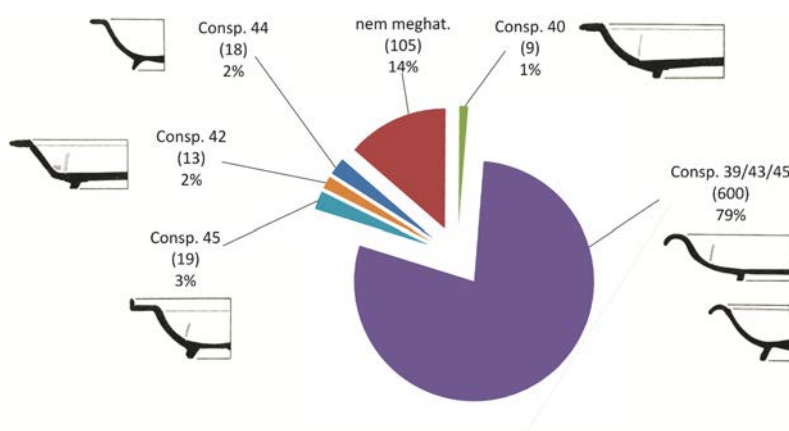
⁶² SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 48.6.

„B” formacsoport (3. ábra)

A Consp. 40 = Mazzeo 32 B formájú tányér horizontális peremét két körbefutó bevájt vonal kíséri (Nr. 65). A Consp. 39 és 43 típusokhoz hasonlóan ennek peremét is barbotinos stilizált liliom és szőlőfürt díszíti. Savariából már ismertük ezt a ritka formát,⁶³ amelyhez hasonlók kerültek elő Sallán⁶⁴, Carnuntumban⁶⁵, Tokodon⁶⁶ vagy Flavia Solván⁶⁷. Az E Fabrikat minőségi jegyeit mutató példány párhuzamai a tessini temetők leletei között ismerhetők fel. Soldunóban az egyik tányéron Q.S.P bélyege található.⁶⁸ Ez a forma az 1. század közepén tűnt fel – a Pó-vidéki műhelyek a Kr. u. 2. század első felében is gyártották még ezt a változatot.

A Consp. 42 = Mazzeo 32 C formájú tányért ferde fala és horizontális pereme jellemzi, amelyen két körbefutó bevájt vonal között barbotinos szőlőfürt, ill. stilizált liliom található (Nr. 66–67). Késő Pó-vidéki áru, amelyet a Flavius-kortól gyártottak a Kr. u. 2. század első feléig. Párhuzamait Soldunóból⁶⁹, Madranoból⁷⁰ és Angerából⁷¹ ismerjük. A mi példányunk a Consp. 42.1 változatot képviseli. A dunai tartományokban ritkább ez a forma – fellelhető Savarián kívül Carnuntumban.⁷²

A Consp. 39 és Consp. 43 formájú észak-itáliai sigillata gyakori nemcsak Savariában, hanem egész Pannoniában (összesen 600 töredék az Iseum területéről). Az edények lényeges méretbeli különbséget mutatnak (Nr. 64, 68–71). Egy Klosterneuburgban feltárt római pincében előkerült készletben négy méretcsoportot lehetett megfigyelni.⁷³ A Consp. 43 formájú edények mérete átlag 9,5 cm, a Consp. 39 típusú tányéroké pedig 19–20 cm. A barbotinos szőlőfürt, ill. stilizált liliom motívumokat S. Zabehlícky⁷⁴ és R. Makjanić⁷⁵ mutatták be táblázatosan, ami ugyan a leírást megkönnyíti, de időrendi vagy műhely meghatározást nem tesz lehetővé. Mint mindenhol itt is a Zabehlícky 1 típus a leggyakoribb, amely a Consp. 39 és Consp. 43 formájú tálkák peremét díszíti. A stilizált szőlőfürt egyre növekvő

3. ábra. A barbotindíszű terra sigilláták formai megoszlása. (Zárójelben a darabszám.)

⁶³ BUOČZ – GABLER 2002, 72.

⁶⁴ GABLER 1978, 396, Abb. 63.3.

⁶⁵ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.8.6.

⁶⁶ GABLER 1964, 9, Abb. 6.4.

⁶⁷ SCHINDLER-KAUDELKA 1994, 360.

⁶⁸ DONATI 1979, 195, Nr. 31.

⁶⁹ DONATI 1979, 175, Nr. 86.

⁷⁰ FRANSIOLI 1958–1959, 71, Fig. 11.1.

⁷¹ ANGERA ROMANA 1985, Tav.79, 40. – ld. 349 Traianus–Hadrianus-kori.

⁷² ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.8.2.

⁷³ BAUER 1998, Abb. 14.1–14.

⁷⁴ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, 41.

⁷⁵ MAKJANIĆ 1995, 43.

vő számú pontokból áll; szára gyakran szív alakú tagból indul ki. Ennek a kerámiatípusnak időrendje a ticinói temetők érem mellékletei⁷⁶ és a zalalövői ásatások stratigráfiai eredményei alapján határozható meg.⁷⁷ A Locarno környéki temetőkben ez az áru olyan leletegyüttesekben található, amelyeket későbbi érmek kelteznek, mint azokat, amelyekben az applikált díszű itáliai sigillaták kerülnek elő.⁷⁸ A soldunói temető adatai szerint a „közös” gyártási időszak (középső Flavius-kor) rövid lehetett. A Traianus korában meghódított Daciában még aránylag gyakran lelhetők fel az észak-itáliai sigillata gyártás e késői termékei.⁷⁹ Pannoniába és a dunai tartományokba ezt az árut Domitianus–Traianus korában szállították. Aquincumba Domitianus alatt helyeztek legiot,⁸⁰ ennek köszönhetően a polgárvárosi telepre a Kr. u. 1. század 80–90-es éveit követően érkezett itáliai áru.⁸¹ Nagyjából ugyanez figyelhető meg Vindobonában is.⁸² Az itáliaiakkal megegyező típusú Drag. 35/36 formájú barbotindíszes tálak gyártása a dél-galliai manufaktúrákban is Kr. u. 60–75 táján kezdődhetett.⁸³ Kifejlesztett típusait Kr. u. 120 tájáig gyárthatták La Graufesenque-ban. A Flaviusok korára tehető – stratigráfiai megfigyelések alapján – a mienktől eltérő díszítésű Róma városi Consp. 39 formájú példányok (Meta Sudans, Forum Transitorium)⁸⁴. Az eddigi agyagvizsgálatok azt mutatták, hogy az időrendi különbségek ellenére, nagyjából ugyanazokban a műhelyekben készülhettek, mint korábban az applikált díszű, A csoportba sorolható sigillata.⁸⁵ A Pó-vidéki figlinákon kívül ezt a kerámiát Etruria tengerparti részén is gyárthatták, esetleg Pisában vagy Arezzóban.⁸⁶

Ezek az itáliai típusokat főként a Duna-vidéki tartományokba szállították (Noricum, Pannonia, Dacia, Moesia) – Itáliában a Pó-síkságtól délre nem található. Savariából 27 töredéket már korábban publikáltunk.⁸⁷

A Consp. 44.1.3 = Mazzeo 31 B formájú észak-itáliai sigillata aránylag ritka (18 db, *Nr. 74*). Horizontális peremén két körbefutó, bevájt vonal között található a már fentiekben leírt barbotinos díszek. Párhuzamai Soldunoban lelhetők fel.⁸⁸ Műhelyei Pisában vagy Etruriában lehettek,⁸⁹ ahol a Flavius-kortól a Kr. u. 2. század első feléig gyárthatták ezeket a típusokat. Megtalálható Angerában, Marianán, Minusioban, Volterrában, Emonában, Sallán, Carnuntumban és Sirmiumban,⁹⁰ gyakori Noricum keleti részén (Virunum, Flavia Solva, Gleisdorf, Kalsdorf),⁹¹ ritkán feltűnik Savariában⁹², az Aquincum vízivárosi tábor körzetében⁹³ és a polgárvárosi pávás házban⁹⁴.

Ritka leleteink között a Consp. 45.1 = Mazzeo 33 formájú tál (19 darab), amelynek jellemzője az ívelt oldalhoz csatlakozó horizontális perem (*Nr. 75*). Ennek szélén kiemelkedő léctag fut körbe, profilja horogra emlékeztet (Hakenrand). A peremet a már korábban leírt barbotinos minták díszítik. Ennek párhuzamát is a soldunói temetőben találhatjuk.⁹⁵ Gyártása a Flavius-kortól a Kr. u. 2. század első feléig követhető. A Locarno környéki temetőkön (Solduno, Minusio, Ascona, Angera) kívül a Borostyánút menti városokban is fellelhető: Emonában, Poetioiban és Carnuntumban.⁹⁶

⁷⁶ BIAGGIO SIMONA 1995, 39.

⁷⁷ GABLER 1991a, 246.

⁷⁸ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1992, 442, *Abb. 16*.

⁷⁹ ISAC 1982, *Fig. IV.31*; RUSU-BOLINDEȚ – COCIȘ 2005, 165; RUSU-BOLINDEȚ 2007, 178.

⁸⁰ LŐRINCZ 1978, 299.

⁸¹ GROH – GABLER 2017, 110–111.

⁸² GABLER 2004, 134.

⁸³ VERNHET 1976, 15–16.

⁸⁴ RIZZO 2003, 35–42.

⁸⁵ BALLA – GABLER 1983, 78.

⁸⁶ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, *Abb. 4.2*.

⁸⁷ BUOCZ – GABLER 2002, 88.

⁸⁸ DONATI 1979, 159. *Nr. 116*.

⁸⁹ RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 651.

⁹⁰ Zabehlicky-Scheffenegger in *CONSPECTUS* 1990, 130.

⁹¹ RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 649.

⁹² BUOCZ – GABLER 2002, 89.

⁹³ GABLER 2012a, *Abb. 1.10*.

⁹⁴ GROH – GABLER 2017, 111.

⁹⁵ DONATI 1979, 173. *Nr. 90*.

⁹⁶ Zabehlicky-Scheffenegger in *CONSPECTUS* 1990, 132.

Míg az A formacsoportba eddig közel ezer darabot sorolhatunk, a B formacsoportot eddig 764 darab képviseli. Eszerint – legalábbis az Iseum esetében – az itáliai import visszaesésével számolhatunk, amit csak némileg mérsékelnek a Domitianus–Traianus-kori késő itáliai reliefdíszű sigillaták. Általánosságban mégsem beszélhetünk a kerámia import csökkenéséről, mivel ugyanebben a négy évtizedben érkezett a dél-galliai áru, amelynek mennyiségét több százra tehetjük.

Az itáliai sigillaták típusai minőségi jegyek alapján

Az agyag és a felület minőségi jegyei alapján az iseumi leletek között is több típust különíthetünk el, amelyek többé-kevésbé megegyeznek más noricum–pannoniai lelőhely itáliai kerámiájának minőségi jegyek alapján meghatározható árufajtájával (Fabrikat, fabric, impasto). A Fabrikat ugyan nem a műhely szinonimája, de a gyártóhelyek meghatározása szempontjából fontos kritériumok összessége.⁹⁷

A kelet-alpesi, Duna-vidéki területeken fellelhető itáliai sigillatákat először a magdalensbergi leletek feldolgozása során csoportosították. Az ott meghatározott négy Fabrikat közül (A, B, C, D) időrendi és elterjedésbeli különbségek miatt Savariában csak két-három típus lelhető fel. Ezzel szemben a sigillaták zöme olyan árufajta, amely a Magdalensbergen alig vagy egyáltalán nem ismert.

Az A Fabrikat sajátosságait anyagunkban több edény mutatja (Nr. 10–12, 14, 27, 30, 34, 45, 56–57). Ennek agyaga finom, keményre égett, vöröses színű, benne látható részecskék nincsenek. Bevonata vékony, narancsbarna; a felületet jól fedi, fénye selymes. E jegyek alapján az arezzoi műhely termékei ismerhetők fel.⁹⁸ Az arezzoi gyártás középső és későbbi periódusának termékeivel azonosítható ez az áru. Savariában aránya meglepően magas. Leleteink közel 10%-a köthető az etruszri manu-fakturához, ugyanúgy, mint a Romkert anyagában.⁹⁹

A carnuntumi leletanyag alapján határozta meg M. Grünwald az A-2 Fabrikat jellemzőit.¹⁰⁰ Ennek anyaga finom, keményre égetett, a vastag bevonat barnás, jó minőségű, esetenként jobb az arezzoinál. M. Grünwald a Pannoniában, így Savariában is gyakori L·M·V – Q·S·P csoport áruját sorolta ide. Ez a Pó-vidéki áru azonban tovább bontható; legalább kétféle gyártmány különíthető el. Az Iseum anyagából csaknem a legtöbb darab ehhez a Fabrikathoz sorolható (Nr. 8, 13, 16–17, 19, 23, 25–26, 28–29, 31–32, 35–36, 39–41, 43–44, 46, 48–49, 51–52, 54–55, 58–59, 62). A romkerti anyagban 158 darab mutatta az A-2 Fabrikat minőségi jegyeit.¹⁰¹

A magdalensbergi B áru sajátosságait (porózus, okkerszínű agyag, barnás, matt bevonat) a zalalövői anyagban ismertük fel,¹⁰² de Savariához hasonlóan, ott is rendkívül ritka. Ennek elsősorban időrendi oka van: a B áru a korai Pó-vidéki műhelyek terméke. R. Makjanić a sisciai leletanyag publikálása során ezen a csoporton belül további változatokat különített el.¹⁰³

Csupán néhány darabon ismerhettük fel a magdalensbergi D áru jellemzőit (Nr. 38). Ennek agyaga narancs- vagy téglavö-

⁹⁷ „Es hat vielmehr ein Kreis von Werkstätten Ware hergestellt die in Ton, Überzug und Form übereinstimmende Merkmale aufweist” – SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 16.

⁹⁸ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 17; Ettlinger in CONSPECTUS 1990, 26–27.

⁹⁹ BUOCZ – GABLER 2002, 64.

¹⁰⁰ GRÜNEWALD 1983, 11.

¹⁰¹ BUOCZ – GABLER 2002, 64.

¹⁰² GABLER 1978, 404; GABLER 1982c, 356–357, 361.

¹⁰³ MAKJANIĆ 1995, 43–44.

rös; kicsit porózus, de nem annyira, mint a B Fabrikat. A felület többnyire fényes. Ilyen sigillaták a romkerti anyagban is fellelhetők csekélyebb arányban.¹⁰⁴

E. Schindler-Kaudelka a Flavia Solva-i sigillaták alapján különítette el az A-2 Fabrikattól az E árut.¹⁰⁵ Ennek agyaga világos, keményre égetett; bevonata pettyesen, foltosan pattogzik le. Hasonló a Makjanić-féle B-2 Fabrikathoz; annak agyaga azonban puha. Elsősorban a B formacsoportba sorolható edények mutatják ennek jellegzetességeit, de Consp. 20 vagy Consp. 34 formájú árut is jellemeznek ezek a sajátosságok (Nr. 7, 15, 18, 20, 61). A romkerti anyagból 53 darabot sorolhattunk ehhez a Pó-vidéki típushoz.¹⁰⁶

A bélyegek

A Nr. 11. leleten GELLIUS bélyegének töredéke látható (4. ábra 1.). Az arezzoi(?) L. Gellius műhely piacterülete szinte az egész Római Birodalomra kiterjedt. Ha azonban gyártmányainak időrendi megoszlását vizsgáljuk, akkor az egyes időszakokban jelentős különbségekre figyelhetünk fel. Korai szakaszában a mester L. Semproniuszal működött együtt. Ebben a periódusban, a középső és késői Augustus-korban négyszögletes keretelésű bélyeget használt. Az így jelzett sigillaták Itálián kívül Galliában, Germaniában és Hispaniában terjedtek el. Ez a bélyegtípus Pannoniában vagy a dunai tartományokban egyáltalán nem lelhető fel, de magában Itáliában is aránylag kevés lelőhelyét ismerjük. L. Sempronius később kivált a közös vállalkozásból és önálló figlinát nyitott Lugdunumban, míg Gellius talán Arretiumban folytatta működését. A galliai sigillata gyártás felvirágzása idején – a többi itáliai mesterhez hasonlóan – L. Gellius is elveszítette északnyugati piacait. Rövidesen azonban felfedezte a dunai provinciák felé nyíló új exportlehetőségeket. Tiberius és Claudius korában műhelye nagy mennyiségű árut szállított Noricumra; elsősorban a Magdalensbergre, Pannoniába, Dalmatiába és Moesiába.¹⁰⁷ Ez az időszak volt a figlina virágkora, amikor exportját Dél-Itália és Afrika felé is ki tudta bővíteni, sőt esetenként Keleten is tudott piacot szerezni. Fentiekből következik, hogy az itáliai területet kivéve, sehol sincs valamennyi bélyegtípus képviselve, mivel a vállalkozás piacterülete a lyoni és a dél-galliai gyárak konkurenciája miatt állandóan változott. A műhely hosszú működése, exportjának bővülése azt bizonyítja, hogy „marketing” stratégiája mindig meg tudott felelni a piac kihívásainak. Sikerét nemcsak árujának mennyisége, hanem aránya is bizonyítja. A Magdalensbergre eddig 227 bélyeges példányát ismerjük, míg a többi arezzoi mestert ezen a telepen összesen 180 jelzett áru képviseli. Ez azt jelenti, hogy az etruskiai manufaktúra egyébként is jelentős exportján belül a Gellius-műhely részesedése 55%. A magdalensbergi bélyegek – néhány kivételtől eltekintve – *planta pedis*, ritkábban *planta manu* vagy *lunula* keretelésűek.¹⁰⁸ A pannoniai export jóval szerényebb volt, mint a noricum, ami elsősorban a Magdalensbergre irányult. Tartományunkban 17 lelőhelyről ed-

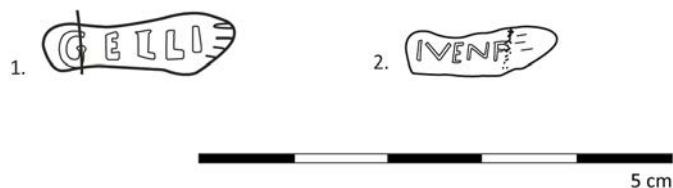
¹⁰⁴ BUOCZ – GABLER 2002, 65.

¹⁰⁵ SCHINDLER-KAUDELKA 1994, 358–359.

¹⁰⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 65.

¹⁰⁷ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1982, 103–107.

¹⁰⁸ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 248–249.

4. ábra. Észak-itáliai névbélyegek.
1. Kat. 11; 2. Kat. 36.

dig 132 bélyeges példányt ismerünk; a legtöbbet Emonából (34 db)¹⁰⁹, Sisciából (17 db)¹¹⁰ és Carnuntumból (10 db)¹¹¹. Egy dobovai lelőhelyű sigillata lunula alakú *signaturájától* eltekintve¹¹² valamennyi Gellius bélyeg *planta pedis* keretelésű. Gellius áruja a dunai limes legkorábbi táborainak fontos időrendi mutatója, a Tiberius–Claudius-kori fázis egyfajta vezérlelete.¹¹³ Pannoniai lelőhelyei közül fontos Poetovio,¹¹⁴ Nevioudunum¹¹⁵, Savaria¹¹⁶, Deutschkreutz, Oslip¹¹⁷, Katzelsdorf¹¹⁸, Weiden am See¹¹⁹, Mursella¹²⁰, Aquincum-Víziváros¹²¹, Sirmium, Burgenae és Acuminum¹²². A Gellius bélyegeknél 344 előfordulását ismerjük, keveset magából Arezzoból, ahová műhelyét a korábbi kutatás lokalizálta.¹²³

A Nr. 36. leleten I(u)VENE(s) Pó-vidéki fazekas bélyege látható *planta pedis* keretelésben, egy Consp. 34 formájú tálka alján (4. ábra 2.). Rendkívül ritka ez a *signatura* – Pannoniában eddig ismeretlen volt Iuvenis áruja, de az egész Római Birodalomból is csak 6 előfordulásáról tudunk (többek közt Aquileiából, Altinumból vagy Aguntumból).¹²⁴ Egyike anyagunk legkorábbi edényeinek: a fazekas négyszögletes bélyegei még Augustus-koriak. A miénkhez hasonló *planta pedis* keretelésű példányok Kr. u. 15 utániak, de pontosan nem keltezhetők. Fellelhető ez a bélyeg a Magdalensbergen is, ahol csak a négyszögletes forma alapján sorolták a Kr. e. 10 – Kr. u. 10 közötti időszakra.¹²⁵ A név egyébként Pataviumban, a *lacus Verbanus* vagy Veleia környékén fordul elő.¹²⁶

A Nr. 39–42. példányokon L·M·V bélyege található Consp. 34 formájú tálkán, *planta pedis* keretelésben (5. ábra 1–4.). L·MAG() VIR(ilis) a késői Pó-vidéki figlinák egyik vezető mestere. Ez a műhely döntő szerepet játszott a dunai tartományok ellátásában. Eddig 25 bélyegtípusát ismerjük,¹²⁷ de ha az *interpunctio*kat is figyelembe vesszük, akkor 70 változatot is megkülönböztethetünk. A névbélyeg pecsétlőjének gyengébb benyomása esetén az *interpunctio* „eltűnik”, így ezek hiánya nem tekinthető másik pecsétlőtípusnak. L·MAG()·VI(rilis) vagy L·M·VIR(ilis) általában Észak-Itáliában gyakori bélyeg.¹²⁸ A figlina áruja a Pó-völgyében vagy attól északra lelhető fel, ezen kívül három dunai provinciában: Noricumban, Pannoniában és Moesia Superiorban. A műhely Észak-Itálián belüli lokalizálása még nem sikerült. Ezen a területen 29 lelőhelyét ismerjük,¹²⁹ közülük a legtávolabbi Torino¹³⁰, dél felé pedig Róma a legmesszebb eső lelőhely. A Pó-völgyének nyugati részén és a *lacus Verbanus* között lelhető fel gyakran. Noricumban Seebruck a legtávolabbi

¹⁰⁹ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1988, 240. Nr. 13, 17, 22, 27–28, 241, Nr. 31–34, 49–50, 242, Nr. 56, 59–60, 62, 67, 71, 75, 78–82, 243 Nr. 97, 101.

¹¹⁰ MAKJANIĆ 1995, 53.

¹¹¹ GRÜNEWALD 1979, 2; GRÜNEWALD 1983, Taf. I.3, Taf. 7.2–5; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4. 1, 11; GABLER – RAUCHENWALD 1992, 448.

¹¹² PETRU 1969, Taf. 4.3.6.

¹¹³ GABLER 2007, 91, Abb. 3.

¹¹⁴ MIKL-CURK 1968, 64–82; MIKL-CURK 1981, 56.

¹¹⁵ S. PETRU – P. PETRU 1978, Taf. 41.1, 5, 12, 17.

¹¹⁶ VÁGÓ 1977, 108, Taf. I.1, Taf. II.3, Taf. IX.1–3; GABLER 1973, 13, 40.

¹¹⁷ GABLER 1973, 6.

¹¹⁸ KERCHLER 1967, Taf. LIX.5.

¹¹⁹ BARB 1938, 138.

¹²⁰ SZÖNYI 1981, 101.

¹²¹ KABA 1963, 16. kép 17; 9. kép 1; VÁGÓ 1977, Taf. X.2; GABLER 2012a, 115.

¹²² BRUKNER 1981, pl. I.30–38.

¹²³ CVARR 2nd ed. 878.

¹²⁴ CVARR 2nd ed. 1005.

¹²⁵ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 104.1.

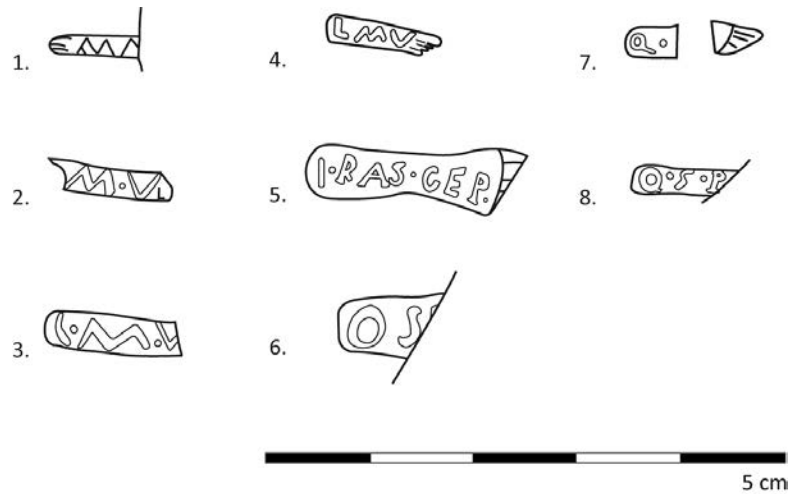
¹²⁶ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 371.

¹²⁷ CVARR 2nd ed. 1085.

¹²⁸ CIPRIANO – SANDRINI 2011, 158, Nr. 88.

¹²⁹ GABLER 2003, 91.

¹³⁰ CVA 217.

5. ábra. Észak-itáliai névbélyegek.

1. Kat. 40; 2. Kat. 39; 3. Kat. 41; 4. Kat. 42;
5. Kat. 12; 6. Kat. 44; 7. Kat. 43; 8. Kat. 31.

előfordulása nyugat felé.¹³¹ Huszonnégy pannoniai lelőhelyének többsége a Borostyánkőút (Emona, Poetovio, Salla, Savaria, Carnuntum), a Száva menti út¹³² vagy a limes mentén található (Klosterneuburg, Arrabona, Brigetio, Aquincum, Vetus Salina, Rittium)¹³³. Savariában már korábban is kerültek elő bélyeges példányok.¹³⁴ Moesiából három lelőhelyét ismerjük (Singidunum, Viminacium, Transdierna).¹³⁵ A figlina keltezése a Locarno környéki temetők, Angera és az emonai sírok éremmel keltezett leletegyüttesein alapul. A legkorábbi érem a Minusio–Cadra temető 28. sírjában került elő (Portius Cato), míg a legkésőbbi az asconai S temető 17. sírjában (Faustina senior). Valamennyi bélyeg *planta pedis* keretelésű, így az Augustus-kori keltezés eleve kizárható. A Kr. u. 45/50 táján felhagyott Magdalensbergen két edénye került elő.¹³⁶ Ezek a műhely működésének kezdetére vonatkozóan nyújtanak támpontot. Az érmeiken kívül a Locarno környéki és az asconai síregyüttes üveg és mécses mellékletei alapján a Kr. u. 2. század első évtizedeit is számításba vehetjük.¹³⁷ Ezek alapján L·M·V működése a Kr. u. 1. század második felére keltezhető. Domitianus korától a műhely már nem szállított a Duna-völgyébe, ahonnan a dél-galliai manufaktúrák termékei már kiszorították az itáliai árut. A gyártóhely körzetében Észak-Itáliában és a szomszédos dél-alpesi területeken (Emona, Flavia Solva) L·M·V (vagy utóda) még meg tudta őrizni piaci pozícióit.¹³⁸ Nem véletlen, hogy ezeken a területeken található meg a névbélyeg olyan késői formákon (pl. Consp. 3), amelyek Pannoniába már alig jutottak el. A bélyeg hosszabb alakjai általában Észak-Itáliában gyakoriak. A leghosszabb forma egy locarnoi (Liverpool-úton 41. sír) példányon található,¹³⁹ míg a VIRI(lis) cognomen egy salòi és egy calvatonei edényen található.¹⁴⁰ A rövidebb alak már többször fordul elő – többek közt Noricumban és Pannoniában is. A 25 névbélyeg típusból 19 csak

¹³¹ KELLNER – ULBERT 1958, 66;
BURMEISTER 1998, 104–105.

¹³² MAKJANIĆ 1995, 53.

¹³³ GABLER 2003, 12–13.

¹³⁴ VÁGÓ 1977, 97; BUOCZ – GABLER
2002, 78.

¹³⁵ BUOCZ – GABLER 2002, 79.

¹³⁶ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977,
Taf. 106.1–2.

¹³⁷ BUORA 2001, 255.

¹³⁸ GABLER 2003, 99.

¹³⁹ SIMONETT 1941, 103.

¹⁴⁰ DELLA PORTA 1998, 109.

a *tria nomina* iniciáléit tartalmazza; ezeknél a különbség csak a betűk és a bélyeg méretéből, az írás *ductus*ából és irányából fakad. Korábban feltételeztük, hogy a hosszabb forma a figlina működésének kezdetére jellemző, ezért fordul elő többnyire Észak-Itáliában, míg a rövidebb alakok inkább a késői fázisban gyakoriak, amikor a műhely termékeit már megismerték, így elég volt az iniciálék használata. Ennek a feltevésnek némileg ellentmond az a körülmény, hogy a Magdalensbergen, ahol a figlina egyik legkorábbi darabja lelhető fel, a bélyeg a *tria nomina* kezdőbetűiből áll.¹⁴¹ Bár a névbélyegek rövidülésének tendenciája valóban megfigyelhető, önmagában a bélyeg alakjából nem vonhatunk le időrendi következtetéseket.

A Nr. 12. Consp. 20 formájú tányér alján az etruszai (arezzo?) L. RAS() GER() *planta pedis* keretelésű bélyeg látható (5. ábra 5.). Pannoniában ritkán lelhető fel ennek a fazekasnak áruja: eddig csak Emonából és Poetovióból ismertük jelzett edényeit.¹⁴² Áruja Itália középső részén gyakori, de megtalálható Észak-Afrikában, Achaiában, ritkábban Hispaniában és Cypruson is. Összesen 54 előfordulását ismerjük az egész Római Birodalomból. Működése Tiberius uralkodásának végére és Nero korára tehető.¹⁴³

Három edényen (Nr. 31, 43–44) tűnik fel Q() S() P() bélyeg (5. ábra 6–8.). A rövidítés talán Q·SEN()·P() mester nevével jelzi. Pannoniában gyakori ez a szignatúra, amely a legkésőbbi Pó-vidéki fazekasok egyikét jelöli. Ritkán a B formacsoportba sorolható edényeken is feltűnik ez a bélyeg, így Soldunoban¹⁴⁴, Minusioban¹⁴⁵ vagy az Aquincum vízvárosi telepen¹⁴⁶. Jelzése Madranoban Traianus éremmel keltezett sírban talált edényen is előfordult.¹⁴⁷ Késői időrendi helyzetét igazolja drobetai előfordulása¹⁴⁸ a Traianus által meghódított Daciában. A Dunától északra itt az első tábort valószínűleg Kr. u. 88-ban, azaz a tapaei győzelem után építhették ki.¹⁴⁹ Aquincumban a Kr. u. 73. évi építési felirattal keltezett tábor *vicus*ában került elő áruja.¹⁵⁰ Ez arra utal, hogy a műhely Vespasianus korában, ill. Domitianus uralkodásának első felében exportálhatott a Duna-vidékre. Domitianus-kori exportját igazolja a moghegnoi 11. síregyüttes is.¹⁵¹ A Pó-vidéki műhely működése fentiek alapján a Claudius–Traianus uralkodása közti időszakra tehető.¹⁵² Mintegy 74 előfordulását ismerjük a Római Birodalomból, elsősorban Észak-Itáliából, ahol 17 lelőhelyen került elő ez az áru. A Pó-völgy keleti részén Aquileia kivételével ismeretlen ez a bélyeg,¹⁵³ ami a lombardiai-ticinoi lelőhely-koncentráció mellett meglepő. Valamennyi itáliai lelőhely a Pótól északra található. A vállalkozásnak ezen kívül Noricum, Pannonia és Moesia volt a piacterülete. Noricumból 5 (Virunum, Aguntum, Traismauer, Laas, Flavia Solva), Pannoniából 13 lelőhelyét ismerjük. Nemcsak a Borostyánkőút (Emona, Poetovio, Salla, Savaria, Scarbantia, Carnuntum) vagy az arról leágazó diagonális út menti települések (Mursella) anyagában lelhető fel, hanem a dunai limes mentén is, így Vindobonában¹⁵⁴, Arrabonában, Brigetióban, Aquincumban vagy Vetus Salinán.¹⁵⁵ Moesiában már ritka ez a bélyeg.¹⁵⁶ Savariában nemcsak az Iseumban¹⁵⁷, hanem a Romkertben is előkerült jelzett áruja¹⁵⁸.

¹⁴¹ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 106.1.

¹⁴² CVA 1561 z és y.

¹⁴³ CVARR 2nd ed. 1620.

¹⁴⁴ DONATI 1979, 167, Nr. 161.

¹⁴⁵ SIMONETT 1941, 174, Abb. 1.148.7.

¹⁴⁶ GABLER 2018, 39.

¹⁴⁷ FRANZIOLI 1958–1959, 71, Fig. 15.26–29.

¹⁴⁸ TUDOR 1968, 70; POPILIAN 1976, pl. 1.1; POPILIAN – CIUČA 1988, 62.

¹⁴⁹ FLORESCU 1967, 145;

GUDEA 1977, 879–880.

¹⁵⁰ PÓCZY 1955, 57; GABLER 1981, 135. Az alatáborhoz ld. NÉMETH – KÉRDŐ 1986, 344–388.

¹⁵¹ BIAGGIO SIMONA 1995, 70, 72.

¹⁵² CVARR 2nd ed. 1765.

¹⁵³ SCOTTI MASELLI 1980, 187.

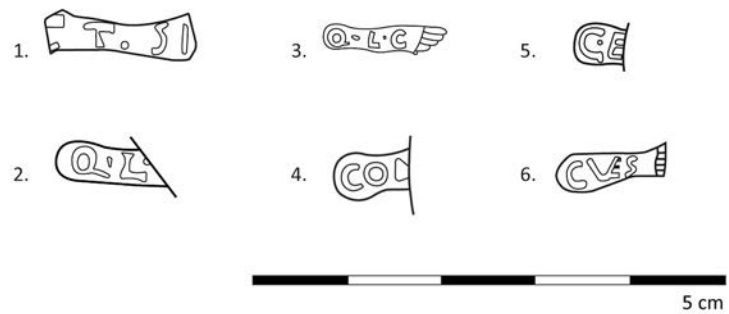
¹⁵⁴ WEBER-HIDEN 1996, 392.

¹⁵⁵ BUOCZ – GABLER 2002, 80.

¹⁵⁶ CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1975, pl. I.4; BJELAJAC 1990, 139.

¹⁵⁷ GABLER 1973, 42; MEDGYES – SOSZTARITS 1998, 616, VI.44.

¹⁵⁸ BUOCZ – GABLER 2002, 79.

6. ábra. Észak-itáliai névbélyegek.

1. Kat. 38; 2. Kat. 32; 3. Kat. 33; 4. Kat. 13; 5. Kat. 37; 6. Kat. 10.

A Nr. 38. töredéken C·T·S bélyeg található (6. ábra 1.). A Póvidéki D árut készítő műhely vezetőjének tekinthető személy feltehetően felszabadított rabszolga lehetett. A *C praenomennel* és *T gentiliciummal* jelző fazekas csoport az ő irányítása alatt állhatott. A SUC(cessus) tag nála *cognomen* lehetett, míg FES·C·T vagy SEC·C·T esetében a mester rabszolga *statusa* vetődhet fel. Libarnából egy, a csoporthoz tartozó SUGE *cognomen* is ismerünk,¹⁵⁹ bár lehet, hogy az E nem a *cognomen*hez tartozó betű, hanem a *planta pedis* lábfejének indítása. A *cognomen* SUC tagja után egy függőleges *hasta* áll egy Flavia Solvában talált edény bélyegén is.¹⁶⁰ Általánosnak a C T·SUC forma tekinthető: ez a típus elsősorban a provinciákban lelhető fel.¹⁶¹ A *tria nomina interpunctio* nélküli változata is fellelhető.¹⁶² A *cognomen* rövidebb, SU alakja elsősorban a Borostyánkőút mentén: Emonában, Sallán, Savariában, Carnuntumban és Arrabonában fordul elő.¹⁶³ Gyakori a mi bélyegünkhöz hasonló C·T·S forma is mind Itáliában, mind Noricumban és Pannoniában.¹⁶⁴ A *figlina* aránylag kevés formát gyártott, közülük a leggyakoribb a Consp. 20 típus, esetenként applikált dísszel.¹⁶⁵ Egy korábbi tányérforma a Ha 4 típus, amely csak Torino környékén fordul elő.¹⁶⁶ A másik gyakori gyártmány a Consp. 34.1 formájú pohár, amely mind Itáliában, mind a provinciákban nagy számban fordul elő. Egy Soldunoban talált C·TAP()·S() bélyeges edény a Consp. 4.6 formát mutatja,¹⁶⁷ amely már a Tiberius–Claudius-korban is általános. Ha a torinói tányér is ehhez sorolható, akkor ismét a műhely korai, Claudius-kori gyártási programjára következtethetünk, azaz olyan típusokra, amelyek csak a gyártóhely körzetében terjedtek el, de nem lelhetők fel a tartományokban. A műhely virágkorában zömmel a Consp. 20.1 tányér és a Consp. 34.1 pohár formákat gyártották. Erre utal a Consp. 29 forma elterjedése is. Ez a típus Tiberius–Claudius korától általános, de C·T·SUC bélyeges példányai csak Soldunoban és Torino környékén tűnik fel. A műhely termékein gyakori az applikált díszítés. A korai példányokon a szemüvegspirál, a későbbiekben maszk, rozetta, ritkábban delfin jelenik meg. Ritkább motívum a líra alakú dísz, ami egy savariai példányon látható.¹⁶⁸ Piacterületét

¹⁵⁹ CVA 1888 f.¹⁶⁰ SCHINDLER-KAUDELKA 1994, Taf. 23.15.¹⁶¹ CIPRIANO – SANDRINI 2011, 160, Nr. 168.¹⁶² STRAZZULA RUSCONI 1979, 38, tav. III.1.¹⁶³ GABLER 2000, 90.¹⁶⁴ CALZOLARI 1991, 43–80, Fig.11.4;

CVA 1888 b-e, g-i, m, g, t, u, w; SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 122.1; GABLER 1973, Abb. 5.18; BRUKNER 1981, Taf. 1.

¹⁶⁵ CVA 1888 c, l, r, u, v, y.¹⁶⁶ CVA 1888 a.¹⁶⁷ DONATI 1979, 111, tomba 56,2 15.¹⁶⁸ BUOZ – GABLER 2002, 85.

tekintve a figlina áruja a Pó-völgyében gyakori, de megtalálható Noricum keleti és Pannonia nyugati részén. A műhely gyártmányainak elterjedési területén a legtávolabbi pontok: a Száva torkolatvidéke és Róma, ahonnan egy bélyeges példányról tudunk. Lelőhelyei közül 18 Észak-Itáliában található: ezek közé számolhatjuk Vicenzát is, ahol egy bronz bélyegző került elő ezzel a névvel. Az újabb kutatásoknak köszönhetően a Pó-völgyének keleti területeiről is több jelzett edényt tarthatunk számon, egészen Ravennáig. A provinciák közül Noricumban 6, Pannoniában 15 leelőhelyét ismerjük. Moesiában csak a Singidunumhoz közeli obrenovaci leelőhelyen került elő bélyeges áruja.¹⁶⁹ C·T·SUC sigillatái aránylag kevés – éremmelléklettel keltezett – síregyüttesben található. Ezek közé tartozik a Muralto–Liverpool villa 4. sír, ahol Tiberius és Germanicus érem került elő, míg a 46. sírban Tiberius érem és L. Gellius sigillatája adott időrendi meghatározást. Az emonai Pe 34. sírban Tiberius érem keltezte a kontextust. Minthogy a Magdalensbergen bélyeges áruja fellelhető, biztos, hogy a figlina már Kr. u. 45/50 előtt működhetett. Sallán a Claudius–Flavius-kori IV. rétegben, Vetus Salinán az I. palánktáborban került elő. Ennek alapján a Claudius–Vespasianus-kori időrendet javasoljuk. Gyártási programja alapján keltezése nehéz, mivel a műhely által exportált Consp. 29 és Consp. 34 típusok hosszú életűek, még Antoninus Pius éremmel keltezett sírokban is fellelhetők,¹⁷⁰ így az időrendi meghatározás csak nagyon tág határokon belül lehetséges. Közzelebb visznek bennünket a megoldáshoz azok a síregyüttesek, amelyekben más mesterek sigillataival együtt kerülnek elő C·T·SUC edényei. A celeiai 3. sírban AGATHO, PLACI és VIATOR bélyeges áruját találták: ezek igazolják a műhely korai működését.¹⁷¹ A figlina áruja megtalálható a Magdalensbergen is, Tiberius–Claudius-kori leletegyüttesben. Tekintettel arra, hogy valamennyi bélyegünk *planta pedis* keretelésű, Tiberiusnál korábbi keltezés nem jöhet számításba. Biztos azonban, hogy a műhely a Magdalensberg felhagyása utáni időben is folytatta tevékenységét. Soldunóban az 58–22. sírban L·M·V, Q·S·P és Q·LUC bélyeges sigillatákkal együtt került elő, ami arra utal, hogy gyártása ezeknek a fazekasoknak működési idejével részben egybeesik.¹⁷² A keltezéshez részben a síregyüttesek üvegleletei is segítséget nyújtanak. Az emonai Pe 75. sírban talált üveg olpé a Kr. u. 1. század második felére tehető.¹⁷³ Az Isings 33 formájú pohár a Claudius és Traianus uralkodása közötti időszakban általános. Az Isings 9 formájú edény Tiberius–Claudius korától a Kr. u. 2. század elejéig terjedő évtizedekre tehető.¹⁷⁴ A kihajló peremű tál Nero–Flavius-kori.¹⁷⁵ A keltezéshez segítséget nyújtanak a kerámia leletek is, így a Kr. u. 1. század második felére tehető pikkelyes díszű tálka,¹⁷⁶ amely egy emonai síregyüttesen kívül a soldunoi temető 58–22 sírjában fordul elő. Ugyanitt került elő egy erősprofilú fibula, amelynek tütartóját két lyuk töri át.¹⁷⁷ Ezt a típust Claudius uralkodásától a Kr. u. 2. század elejéig gyártották. Hasonló időrendi keretet adnak a teleprétegek is. Virunumban a legkorábbi fázis anyagában került elő arezzoi, ill. késő Pó-vidéki sigillaták-

¹⁶⁹ BOJOVIĆ 1977, Tab. I.1; BJELEJAC 1990, 140.

¹⁷⁰ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1992, 418.

¹⁷¹ KOLŠEK 1972, V.151.

¹⁷² DONATI 1979, 235, tomba 58–22, tav. XXXVI.12.

¹⁷³ S. PETRU 1972, Taf. LXXXVII.20.

¹⁷⁴ S. PETRU 1972, Taf. LXXXVI.19.

¹⁷⁵ S. PETRU 1972, Taf. LXXXVII.21.

¹⁷⁶ GASSNER 1990, 256.

¹⁷⁷ RIHA 1979, 72–75.

kal együtt, amelyek a Kr. u. 1. század második felére tehetőek.¹⁷⁸ Vetus Salina legkorábbi táborának *vicus*ában került elő ennek a műhelynek bélyeges áruja. Az első adonyi tábort a Kr. u. 73. évi felirattal keltezett óbudai alataborral tartjuk egyidősnek, azaz kiépítése Vespasianus korára keltezhető. Két C·T·S bélyeges sigillata került elő az Aquincum vízivárosi táborhoz tartozó temető egyik hamvasztásos sírjában, a Fő téren. A tábor kiépítése Kr. u. 45/50 tájára tehető; a temetőt ezt követően nyithatták.¹⁷⁹ A műhely termékei már korábban is előkerültek Savariában.¹⁸⁰

Applikált díszek

Az egyes motívumok leírásánál SCHINDLER ET ALII 2001 alapvető munkájának sorrendjét követtük.

Girlandok

Girland levelekkel (Nr. 20.) – (SCHINDLER ET ALII 2001, G 6)

Consp. 20.1 formájú tányérokön található meg ennek a mintának valamelyik változata. Általában páros levélsorból áll. Ehhez a girlandhoz voluta alakú tagok kapcsolódnak, végükön lefelé hajló levelek találhatók. A girland hossza 3,8 és 4,2 cm között ingadozik (levelek nélkül), szélességük változó. A volutában végződő girlandoknál a levél egy legyezőszerű, sugarasan ereszett taggal csatlakozik. Utóbbi főként C·T·S vagy SEC·C·T edényein látható. Alig emlékeztet bármilyen természetből vett levélfüzérre, többféle stilizált levélből állították össze.¹⁸¹ Prototípusa már Arezzóban megjelenik (Stenico 90), a savariai anyagban inkább Pó-vidéki edényeket díszítettek ezzel a motívummal. Mind arezzoi, mind észak-itáliai edényeken fellelhető dísz. Savariában A-2, D és E Fabrikához sorolható árun egyaránt előfordul. A motívum párhuzamai: VÁGÓ 1977, Abb.1.8; SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Abb. 14.36; HEDINGER 1999, A 41 típus. A mi példányaink bélyeg nélküliek. Töredékességük miatt nem állapítható meg, hogy a girlandot milyen motívumok kísérték az adott tányéron. A volutaszerű, szív alakú tagban végződő girland a következő bélyeges példányokon található:

Emona	C·T·SUC bélyeggel	PETRU 1972, Taf. 13, 34. sír
	C·T·S bélyeggel	PETRU 1972, Taf. 87.13, 75. sír
	SEC·C·T bélyeggel	PLESNIČAR-GEC 1972, pl. 131, 567. sír 1.
Carnuntum	C·T·SUC bélyeggel	ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.3–4. Ld. még MAKJANIĆ 1995, 42, Fig. 33.

¹⁷⁸ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1993, 259.

¹⁷⁹ Hable T. ásatása. A táborhoz ld. NÉMETH 1986, 79; GABLER – KÉRDŐ 2011, 180, Abb. 17.

¹⁸⁰ BUOCZ – GABLER 2002, 76.

¹⁸¹ SCHINDLER ET ALII 2001, 71.

Szélesebb girland (Nr. 19) – (SCHINDLER ET ALII 2001, G 26)

A nagyobb méretű tányérok ritkábban feltűnő díszítése. Általában esztétikus hatásúak a több soros levelekkel.¹⁸² Egészen pontos párhuzama alig található, hasonló OHLENROTH 1934–1936, 236, 71. típusa; HEDINGER 1999, A 40; GABLER 1973, 48. típus (iseumi darab alapján) és egy carnuntumi edény díszítése (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.3.10). Gyakrabban található arezzoi edényen: a mi példányunk A-2 Fabrikat, azaz jó minőségű Pó-vidéki gyártmány.

Keskenyebb girland (Nr. 18) – (SCHINDLER ET ALII 2001, G 29)

A girlandon a levélsort csak vonalak jelzik. Volutaszerű taggal kapcsolódik a girland végén található levelekhez. Párhuzama: HEDINGER 1999, A 42. Anyagunkban Consp. 20.1 formájú tányért, Pó-vidéki (E Fabrikat) árut díszít.

Maszkok***Hosszú hajú maszk diadém nélkül (Nr. 48) – (SCHINDLER ET ALII 2001, M 21)***

A hosszú hajú, kisebb változatot képviseli az anyagunkban fellelhető maszk. Arca kerekded, a hajon választék nincsen. Az iseumi darab Consp. 34 formát díszít, de megtalálható Consp. 20 formájú tányéron is. Az edény az A-2 Fabrikához sorolható. Megfelel a L. Gellius műhelyében is megtalálható arezzoi típusnak. Egy dobovai lelőhelyű L. Geli bélyeggel ellátott tálkán található meg ez a motívum.¹⁸³ A tartományban fellelhető darabok általában a Pó-vidéki edények minőségi kritériumainak felelnek meg. Párhuzamai: GABLER 1973, Abb. 3.5; VÁGÓ 1977, Abb. 2.21; BRUKNER 1981, pl. 11.28; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.10–11; MAKJANIĆ 1995, 16 b; GABLER 1978, Abb. 61.4; HEDINGER 1999, A 22. A motívumot eredetileg Arezzóban használták, valószínűleg innen kerülhetett át több Pó-vidéki műhely típuskincsébe.

Nagyobb, szélesebb arcú maszk (Nr. 45) – (SCHINDLER ET ALII 2001, M 35)

A haj sapkaszerű, helyenként elnagyolt. Mind arezzoi, mind Pó-vidéki árun megtalálható motívum. A mi példányunk Consp. 34.1 formájú tálka, valószínűleg arezzoi gyártmány. Párhuzamai: SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.4; VÁGÓ 1977, Abb. 2.24; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.3.3; HEDINGER 1999, A 23.

Rövid hajú komikus maszk (Nr. 46) – (SCHINDLER ET ALII 2001, M 43)

Ritka motívum – anyagunkban egy Consp. 34.1 formájú tálkán található meg. Az edény az A-2 Fabrikat minőségi jegyeit mutatja. Ennek a frontálisan ábrázolt maszknak alsó arcrésze szélesebb, inkább satyrnak látszik. Csak Pó-vidéki sigillatakon fordul elő. Párhuzamait Emonából – PETRU 1972, Taf. XXV, 248. sír 11; Sisciából – MAKJANIĆ 1995, 13 k; Salláról – GABLER 1982c, Abb. 19.5 és Carnuntumból – ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986,

¹⁸² SCHINDLER ET ALII 2001, 71.

¹⁸³ PETRU 1969, Taf. 11.4.

Abb. 4.4.6. ismerjük. Korábban R. Makjanić a motívumot L·M·V körével hozta kapcsolatba, ez azonban a kevés analógia miatt nehezen fogadható el.¹⁸⁴ Párhuzamát a romkertti anyagban is felismerhettük.¹⁸⁵

Menád? (Nr. 14)

Anyagunkban egy Consp. 20 formájú edényen előforduló motívum. Legközelebbi párhuzama STENICO 1954, 35 típusa lenne: egy khitonban táncoló, bal karját felemelő, jobb karját leeresztő menád. Ennek lába letörhetett, mégis felkerülhetett a tányér oldalára. Arezzoi áru, a pannoniai vagy a noricumai leletanyagban analógiája nincsen.

Levéldíszek

Kilenckaréjú levél (Nr. 28) – (SCHINDLER ET ALII 2001, O 11)

Ritka típus, E. Schindler szerint csak késő Pó-vidéki sigillatákon fordul elő. A 28. számú példány, amelyet ez a motívum díszít, szintén Pó-vidéki gyártmány. Egy részük nyilván girlandhoz tartozhatott, önálló alkalmazásukra Savariában nincs bizonyíték. Pontos analógiáját csak Vágó E. közölte (1977, Abb. 2.16). Némileg hasonlít még ehhez az egyik magdalensbergi levéldísz, amely szintén girlandhoz kapcsolódott (SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.16).

Levél (Nr. 58) – (SCHINDLER ET ALII 2001, O 16)

A levélhez egy sapkaszerű toldalék járul. Pontos analógiáját nem ismerem. E. Schindler szerint Pó-vidéki gyártmányokon fordul elő. A mi darabunk is észak-itáliai áru. Megtalálható ez a levél Consp. 20 formájú tányéron vagy Consp. 34 típusú tálkán. A savariai edény az utóbbi formát mutatja.

Háromkaréjú levél (Nr. 49) – (VÁGÓ 1977, Abb. 2.20)

Savariából már korábban is ismertük ezt a motívumot, amely sokáig társtalannak látszott a díszítőelemek sorában. Korábban a romkertti anyagban tűnt fel ez a hármaskarú levél,¹⁸⁶ bár töredékes formában. A 49. számú példányon található dísz párhuzama Milanóból ismeretes.¹⁸⁷ Savariában korábban Consp. 20.4.2 formájú Pó-vidéki tányéron tűnt fel ez a típus. A mi edényünk Consp. 34 formájú – ugyancsak észak-itáliai gyártmány (E Fabrikat). Egy másik párhuzama Moesia Superiorban található.¹⁸⁸

Rozetták

Kedvelt, a legváltozatosabb formában és méretben megjelenő díszítőmotívumok. Sokszor inkább geometriai ábrára emlékeztetnek, botanikai megfelelőiket hiába keressük. Többnyire Consp. 34 formájú edények oldalán találhatók.

Sokszirmú rozetta (Nr. 57) – (SCHINDLER ET ALII 2001, R 21)

Méretre és típusra pontosan megfelelő analógia alig található. A kiformázás vagy a formatáliból való kivétel során a szirmok ösz-

¹⁸⁴ MAKJANIĆ 1995, 48. Egy milanói lelőhelyű darabot valóban ezzel a bélyeggel jeleztek – BOLLA 1988, Tav. LI. 4. sír.

¹⁸⁵ BUOCZ – GABLER 2002, 6. kép 97.

¹⁸⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 85, 4. kép 1.

¹⁸⁷ BOLLA 1988, tav. LXVIII. 25/35.

¹⁸⁸ BJELAJAC 1990, pl. 56.

szecsúszhatnak, így azok alapján tipológiai besorolásuk szinte lehetetlen. A **Nr. 57.** példányt díszítő 18 szirmú rozettához hasonló, bár méretben eltérő a HEDINGER 1999 A 61 motívum, míg aránylag közeli a ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.3.8 ábrán közölt dísz. Mind arezzoi, mind Pó-vidéki árun fellelhető – valamennyi műhelyben és a legkülönbözőbb időszakban. A savariai edény etrusiai gyártmány.

Nyolcszirmú rozetta (Nr. 49, 51) – (SCHINDLER ET ALII 2001, R 32)

A **49. számú** példányon található rozetta párhuzamait nem találtuk a pannoniai leletanyagban. Eltérő részletei ellenére megfelel a STENICO 1954, 96 típusnak vagy egyes magdalensbergi motívumoknak – ld. SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.8? Eddig csak arezzoi árurol ismertük ezt a díszet, a mi Consp. 34 formájú edényünk azonban Pó-vidéki gyártmány.

Tizenkét szirmú rozetta (Nr. 54) – (SCHINDLER ET ALII 2001, R 46)

A motívum lehet arezzoi eredetű; anyagunkban azonban csak Pó-vidéki árun található. Savariából már korábban is ismertük ezt a díszítőelemet főleg a Romkert anyagából.¹⁸⁹ Consp. 20 formájú tányéron, ritkábban, mint a mi **54. számú** példányunk esetében Consp. 34 típusú tálkán található. Az ezzel a rozettával díszített edények az A-2, a D és az E Fabrikat minőségi jegyeit mutatják, ami azt jelenti, hogy több műhely típuskincsében is fellelhető. Ennek a jól ismert motívumnak aránylag sok párhuzamát ismerjük a dunai tartományokból: VÁGÓ 1977, Abb. 3.11; GABLER 1973, Abb. 4.36; GRÜNEWALD 1983, Taf. 7.14; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.13; SCHINDLER 1994, 28; MAKJANIĆ 1995, 53. Savarián kívül Sallán is megtalálható.¹⁹⁰ Sisciai előfordulásával kapcsolatban R. Makjanić megjegyzi, hogy ez a díszítőelem valószínűleg C·T·S officinájához attribuálható. Az applikált dísz a következő – névbélyeggel is jelzett – edényeken található:

C·T·SUC	Keszthely-Dobogó	BÓNIS 1972, Abb. 2.12.
C·T·S	Emona	PETRU 1972, Taf. XXVII.12, 552. sír
	Flavia Solva	SCHINDLER 1994, Abb. 7.20.
L·M·V	Tokod	GABLER 1973, Abb. 5.35.

Fentiekből kitűnik, hogy a motívum ugyan gyakran található C·T·SUC áruján, de más mesterek motívumkincsében is fellelhető, így egyik officinához sem köthető kizárólagosan.

Négylevelű rozetta (Nr. 52) – (SCHINDLER ET ALII 2001, R 51)

A karéjos levelű rozetta gyakori motívum mind az arezzoi manufaktúrában, mind a Pó-vidéki műhelyekben. A **Nr. 52.** Consp. 34.1 formájú észak-itáliai tálka a jó minőségű A-2 Fabrikat jellegzetességeit mutatja. A motívum párhuzamai: STENICO 1954,

¹⁸⁹ VÁGÓ 1977, Taf. VIII.5.7, Taf. XII.8; BUOCZ – GABLER 2002, 85, 1. kép 5, 2. kép 16, 19, 24, 7. kép 99, 8. kép 118.

¹⁹⁰ GABLER 1978, Abb. 61.2.

95; VÁGÓ 1977, Abb. 3.3; GABLER 1973, 39; SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.2. Savariából már ismertük ezt a típust – ld. VÁGÓ 1977, Taf. VIII.1–2, Taf. XII.1.

Sokszirmú rozetta (Nr. 15) – (SCHINDLER ET ALII 2001, R 68)

Nagyobb méretű, sokszirmú rozetta. A 15. számú Consp. 20 formájú tányéron található motívum pontos párhuzamát nem ismerjük. Legközelebbi megfelelője a VÁGÓ 1977, Abb. 3.3. képen közölt díszítés. E. Schindler csak Pó-vidéki edényeken találta ezt a rozettát – a mi példányunk is észak-itáliai gyártmány.

Szemüvegspirál (Nr. 30, 49–50, 54, 56–57) – (SCHINDLER ET ALII 2001, S 7, S 10 és S 19)

A spirálokat álfülnek is hívja a szakirodalom. Különböző méretben és kivitelben találhatók Consp. 4, Consp. 26 vagy Consp. 34 (Nr. 50, 54) formájú edények oldalán. Technikailag elképzelhető, hogy szabad kézzel formázzák, de általában inkább modellből készítik egy, ill. másfél csavarulattal (*matrici a placca*) pecsételték ezt a mintát, majd abból formázták ki.¹⁹¹ Az összekötő szárat is különbözőképpen hajlították. Savariában az egyik legjobban kidolgozott, kisméretű spirál egy – az A Fabrikat sajátosságait mutató – Consp. 21 formájú tányéron található.¹⁹² Savariából már ismertük ezt a változatot egy hasonló formájú, L.GEL bélyeges edényről.¹⁹³ A motívum arezzoi eredetű (SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Fig. 55. R. Makjanić szerint a legkorábbi motívumok egyike,¹⁹⁴ amely leginkább L. Gellius műhelyéhez köthető. L. Gelliuson kívül Per(ennius) Sa(turninus)nál található meg ez a díszítőelem. Kizárólag arezzoi edényen fordul elő ez a típus Savariában, Sallán vagy Carnuntumban. Párhuzamai:

Emona	L·GE bélyeggel	PETRU 1972, Taf. 25.8, 248. sír
	L·GEL bélyeggel	PETRU 1972, Taf. 62.9, 873. sír
	GELLI bélyeggel	PETRU 1972, Taf. 40.3, 621. sír
	GELL bélyeggel	PETRU 1972, Taf. 60, 857. sír
Savaria	L·GEL bélyeggel	VÁGÓ 1977, Abb. 1.7.
Deutschkreutz	PERSA bélyeggel	GABLER 1973, 51.
Sirmium	L·GELL bélyeggel	BRUKNER 1981, pl.3.1.

Összehasonlítható típusok: GRÜNEWALD 1983, Taf. 1.8; GABLER 1979, Abb. 22.2; SCHINDLER 1994, Abb. 22.38–39; MAKJANIĆ 1995, Fig. 31.11; SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Fig. 55.

Anyagunkban a Nr. 56–57. darabokon található Consp. 34 formájú tálkák, valamint a Nr. 30. Consp. 26 formájú edényen – valamennyi arezzoi áru. Szemüvegspirál díszítette a Nr. 8. Consp. 4 formájú példányt is, erről ez az applikáció leasett.

¹⁹¹ STENICO 1954, tav. 17.105.

¹⁹² BUOCZ – GABLER 2002, 87.

¹⁹³ VÁGÓ 1977, Taf. I.1.

¹⁹⁴ MAKJANIĆ 1995, 48.

Növényi motívumok

Fenyőtoboz (Nr. 25) – (SCHINDLER ET ALII 2001, V 39)

Ez a díszítőelem csak Pó-vidéki árun található. A mi két – tobozzal díszített – példányunk is az A-2 vagy E Fabrikathoz sorolható észak-itáliai gyártmány. Általában Consp. 20 formájú tányérokra feltűnő applikáció. L. Ohlenroth szerint C·T·SUC műhelyéhez köthető ez a motívum,¹⁹⁵ de megtalálható S[E]C·CT¹⁹⁶ vagy Q·LE bélyegével is¹⁹⁷. A toboz pontos analógiáját ismerjük Carnuntumból¹⁹⁸, és Flavia Solváról¹⁹⁹. Savariából már korábban is közöltek tobozzal díszített Pó-vidéki sigillátát.²⁰⁰

Növényi elemek (Nr. 18) – (SCHINDLER ET ALII 2001, V 21–22)

A növényi elemek két csoportra oszlanak. Vannak levelek, amelyeket önálló díszítőelemként alkalmaznak, mások girlandhoz kapcsolódnak. Ez utóbbiak általában csúcsosak, botanikailag nem azonosíthatók. Erezetüket párhuzamos vonalak jelzik. Különböző méretben fordulnak elő mind Arezzóban, mind a Pó-vidéki műhelyekben. A darab is észak-itáliai gyártmány. Többnyire Consp. 20 formájú tányérokra található, de ritkábban Consp. 34 formájú edényeket is díszítenek. Hasonló motívumok: OHLENROTH 1934, 236 Nr. 31; GABLER 1973, 46. típus; VÁGÓ 1977, Abb. 1.1; SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.22–23; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.2; HEDINGER 1999, A 40.

Pannoniából a következőket ismerjük:

L·M·V bélyeggel	Emona	PLESNIČAR-GEC 1972, pl. 26, 103. sír 3; pl. 129, 564. sír
		PETRU 1972, Taf. 3.13; Taf. 31, 482. sír 10.
	Carnuntum	VÁGÓ 1977, Taf. I.5.
L·M·VI bélyeggel	Emona	PLESNIČAR-GEC 1972, pl. 43, 156. sír 4.
L·M·VIR bélyeggel	Emona	PETRU 1972, Taf. 8, 84. sír 14; Taf. 10.73; Taf. 8, 73. sír 23.
	Poetovio	MIKL-CURK 1968, Abb. 1.3.
	Carnuntum	ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.2.3.
Q·S·P bélyeggel	Emona	PLESNIČAR-GEC 1972, pl. 23, 91. sír; pl. 69, 253. sír 19.
		PETRU 1972, Taf. 115.3.
	Carnuntum	ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.2.12.
		VÁGÓ 1977, Taf. I.7.

¹⁹⁵ OHLENROTH 1934–1935, 254.

¹⁹⁶ SCOTTI MASELLI 1977, tav. 2.2.

¹⁹⁷ SIMONETT 1941, Minusio-Cadra 28. sír.

¹⁹⁸ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.12.

¹⁹⁹ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, 40.

²⁰⁰ VÁGÓ 1977, Abb. 3.17 = Taf. 8.15.

Állatalakok

Kutya (Nr. 61) – (SCHINDLER ET ALII 2001, T 19)

Sokáig L. Gellius motívumának tartottuk,²⁰¹ bár kétségtelen, hogy más mester bélyegével jelzett példányokon ilyen állatalakok nem találhatók. A díszítőelemek alapján a műhely meghatározás sem lehetséges; ilyen állatfigurák mind az arezzoi, mind a Pó-vidéki műhelyekben előfordulnak. Általában egyszerűbb, stilizált formában ábrázolják őket. Különböző méretben találhatók, ami nem kiformázásokkal magyarázható, ennek ugyanis ellentmond a belső rajzolat finomsága. A Pó-vidéki műhelyekben ritkábban fordulnak elő. A darabunk az észak-itáliai gyártóhelyek egyikében készülhetett.

Bikafej (Nr. 23–24) – (SCHINDLER ET ALII 2001, T 28 és T 30)

A Nr. 23. darabon látható bikafej valamivel nagyobb, mint T 30. E. Schindler szerint a változatok száma kevés és fantáziátlan.²⁰² Csak a Pó-vidéki műhelyek mintakincsében található. A mi darabunk is az A-2 minőségi jegyeit mutatja. Savariából már ismertük ezt a típust – ld. VÁGÓ 1977, Abb. 2.28; GABLER 1973, 16. típus, de megtalálható Carnuntumban is – ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.1.

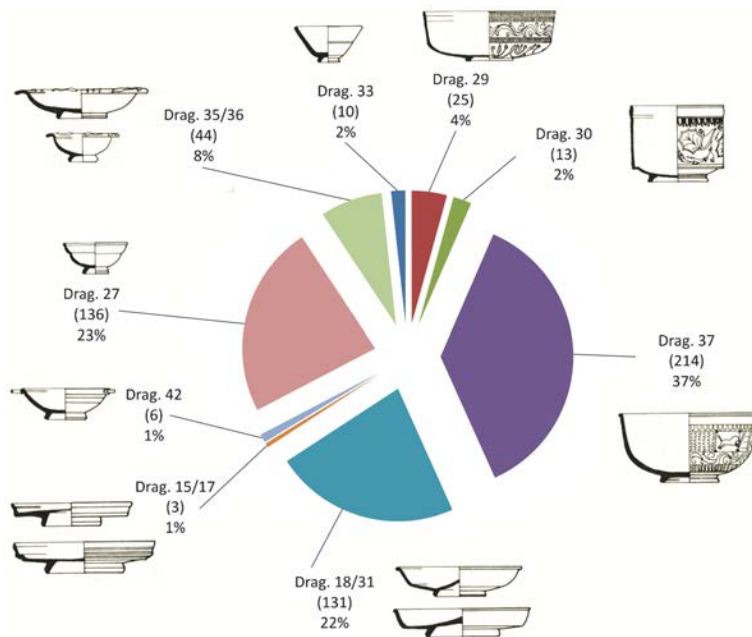
Barbotin díszítés

A B formacsoporthoz sorolható tányérok, tálkákon (Consp. 39 – Consp. 43–45) *à la barbotine* technikával felvitt minták a peremet, egészen ritka esetben az edények oldalát díszítik. Eddig 600 ilyen töredéket találtunk. Többségük annyira töredékes, hogy díszítéséből semmi sem maradt meg. Sokszor a tálkák aljának körbefutó árkolásáról ismerhetjük fel ezeket a típusokat. A motívumok a Flavius–Traianus-kori lelőhelyeken gyakori észak-itáliai sigillaták jellegzetes díszítése. A szabadon, feltehetően pipetta segítségével, felvitt stilizált liliom, szőlőfürt, ívek vagy pontsorok egyszerű, kevés fantáziára utaló rendszere figyelhető meg. Ezek az észak-itáliai sigillata ipar legkésőbbi export termékei, amelyekkel még megpróbálták megtartani korábbi piacukat. A díszítés sztereotíp. A gyors előállítását lehetővé tevő eljárásnak köszönhetően az áru mennyiségét tudták növelni és ezzel kísérrelhették meg felvenni a versenyt a dél-galliai gyártmányok konkurenciájával. A barbotin díszítések rendszerét S. Zabehlicky-Scheffenegger osztályozta.²⁰³ 11 alaptípust különböztetett meg, ebből a savariai anyagban mindössze három ismerhető fel. Mint mindenütt, itt is a Zabehlicky 1 típus a leggyakoribb, amely Consp. 39 és Consp. 43 formájú tálkák peremén található. A díszítés két-két, egymással szemben elhelyezett stilizált liliomból, ill. szőlőfürtből áll. Az egyre növekvő számú pontokkal jelzett, háromszög alakú szőlőfürt szára általában szív alakú tagból indul ki. Jóval ritkább a Zabehlicky 2 típusú díszítésrendszer, amely a stilizált szőlőfürtből és liliomokból áll, köztük egymást X alakban metsző pontsorral. Kiöntött utánzó peremdíszítésű edény is fellelhető anyagunkban.

²⁰¹ MAKJANIĆ 1995, 49; VÁGÓ 1977, 107; FERRARESI ET ALII 1987, *tav.* XXXVII, *tomba* 130.

²⁰² SCHINDLER-KAUDELKA ET ALII 2001, 78.

²⁰³ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1992, 430.

7. ábra. A dél-galliai sigillaták formai megoszlása.
(Zárójelben a darabszám. 133 töredék esetén
a forma egyértelműen nem meghatározható)

Barbotinos díszítésű itáliai sigillata a Romkertben is került elő; ott 27 darabot találtak.²⁰⁴

DÉL-GALLIAI SIGILLATÁK (7. ábra)

La Graufesenque-i áru

A *ripa* mentén és annak vonzáskörzetében Traianus uralkodását követően a dél-galliai sigillaták kiszorították az itáliai árut. Erre utal teljes hiányuk egyes Traianus-kori táborok anyagában (Ad Statuas, Campona). A tartomány belsejében vagy a diagonális utak mentén az észak-itáliai kerámia sokáig fel tudta venni a versenyt a dél-galliai sigillaták importjával. Ezt igazolják az inotai és általában a pannoniai halomsírok mellékletei.²⁰⁵ Az észak-itáliai B formacsoportba sorolható áru mennyisége, a korábbihoz képest, a felére tehető az iseumi leletek között, mivel Domitianus korától a dél-galliai kerámia jelentős mennyiségben érkezett a Borostyánkőút menti városokba.

Az Iseum leletanyagában is jelentős mennyiségű a dél-galliai sigillata; eddig 715 darabot határozhattunk meg, ezeknek többsége La Graufesenque-i, kisebb mennyiségű banassaci gyártmány. A savariai leletek között tucatszám ismerhető fel a condatomaigoi Drag. 29 formájú tál (*panna*). Mennyiségük jelentősnek mondható nemcsak Savaria, hanem egész Pannonia vonatkozásában is. Ezt jól mutatja a carnuntumi anyaggal való összehasonlítás: a több mint száz éve kutatott pannoniai fővárosban eddig 24 példány került elő.²⁰⁶ Pannoniában a dél-galliai leleteknek alig 5%-a mutatja ezt a formát. Általában a Borostyánkőút menti városok és telepek anyagában lelhető fel legin-

²⁰⁴ BUOČZ – GABLER 2002, 88.

²⁰⁵ GABLER 1990, 149.

²⁰⁶ GABLER 1982b, 50; GRÜNEWALD 1983, 17; KNIBBE – ZAVADIL 1987, 135–153; KRONBERGER 1997, Taf. I.9; GROH – GABLER 2017, 37–39, 42, Taf. 2.20–21.

kább ez a típus.²⁰⁷ A Dunamentén csak egy-egy jelentősebb tábor, mint Vindobona²⁰⁸, Gerulata²⁰⁹, Arrabona²¹⁰, Solva²¹¹, vagy az aquincumi polgárváros²¹² leletanyagában található meg ez a forma. Több darab került elő a vízivárosi tábor területén és környékén²¹³, a budaörsi telepen²¹⁴, Vetus Salinában²¹⁵, vagy Annamatiában²¹⁶. A dél-galliai áru pannoniai exportja tehát nagyjából arra az időre tehető, amikor a félgömb alakú Drag. 37 forma kiszorította a korábbi Drag. 29 típust. A formaváltás időpontjához a pompeii, newsteadi, inchtuthili, köngeni és saalburgi leletek nyújtanak időrendi támpontot.²¹⁷ Ezek azt mutatják, hogy Vespasianus korában még jelentősebb számú Drag. 29 forma a Kr. u. 85/90 táján, vagy az azt követő néhány évben eltűnt. Nem található meg pl. a feltehetően Kr. u. 100 körül épült echzelli táborban,²¹⁸ egy-egy töredék azonban felbukkan olyan lelőhelyeken, amelyek a megtelepedés Kr. u. 90 tájára tehető (Holt, Cannstatt, Köngen, Heldenbergen, Ellingen).²¹⁹ A Kr. u. 1. század végén felhagyott rottweili III. táborban még megtalálható.²²⁰ A bizonyítás szépséghibája, hogy a felsorolt lelőhelyek keletzése éppen a Drag. 29 formájú sigillaták csekély előfordulásán alapul. A típus Kr. u. 68 tájáig szinte monopolhelyzetet élvezett,²²¹ de ritkán még Kr. u. 85/90 utáni kontextusokban is felbukkan. A Drag. 29 formából a Drag. 37 típusba való átmenet eszerint csaknem negyed évszázadot ölel fel. A vindobonaihoz hasonló a Kr. u. 89-ben létesített aquincumi legiotábor formaszpektruma. Itt a Domitianus-kori legiotábor körzetében csak néhány példány lelhető fel, míg a Kr. u. 73-ban épített auxiliaris táborba – a legiotábor kiépítésének idejéig – csak itáliai sigillatákat szállítottak.²²² A korábbi kerámia mennyisége jóval kisebb, mint a Kr. u. 90 utánié, mert éppen a legio érkezése növelte meg jelentősen ennek az árunak fogyasztórétegét. K. Strobel szerint a vásárlóerőt a katonák Kr. u. 84. évi zsoldemelése is növelhette.²²³ A tartomány belsejében – a Borostyánkőút kivételével – még ritka ez az áru. Sisciából pl. csak egy példányt közölt R. Makjanić²²⁴, egy-egy példány került elő Orešacon²²⁵, Balácán²²⁶, Sárváron²²⁷, Mursellán²²⁸, Gorsiumban²²⁹ és Vasason²³⁰. Aquincum környékén két Drag. 29 formájú edény került elő: az egyik Tök-Kövesek lelőhelyről²³¹, a másik Érdről²³². Ehhez a formához egész Pannoniában kb. 120 edényt sorolhatunk, ebből 11 került elő Savariában a romkerti ásások során.²³³

Szórványos felbukkanása azokban a táborokban, amelyeket Kr. u. 89/90 táján építettek ki, arra utal, hogy a 90-es éveket követően ezt a típust már nem gyártották.²³⁴

Az iseumi leletek közül eddig 25 darabot sorolhattunk a Drag. 29 formájú tálakhoz. Ezek közül tételesen nyolc darabot mutatunk be (*Nr. 76–83*). Általában kis töredékek, ezért három kivételével egyiket sem tudtuk officinához sorolni. A *Nr. 76.* töredék M. Crestio műhelyéhez köthető – ennek időrendje vitatott. A Faber Vespasianus,²³⁵ A. Mees Domitianus-kori keltezését javasolt.²³⁶ M. Crestio gyártmányát már korábban felismerhettük a romkerti anyagban, bár az Drag. 37 formájú tál volt.²³⁷ A *Nr. 81.* és a *Nr. 86., 88.* darabok Germanus III officinájában készültek. Ennek a mesternek jelzett edényei nem lelhetők fel

²⁰⁷ BUOCZ – GABLER 2002, 92; GABLER 1989a, 438.

²⁰⁸ GABLER 2004, 337.

²⁰⁹ DEKAN – KUZMOVÁ 1996, Nr. 3.

²¹⁰ GABLER 1967, 38, Nr. 13.

²¹¹ GABLER 1977, 147, 25. lj.

²¹² L. NAGY 1928, 98–100;

GROH – GABLER 2017, 112.

²¹³ GABLER 2012a, 119–120, 3. kép 1–4.

²¹⁴ GABLER 2012b, 3. kép 1–5.

²¹⁵ JUHÁSZ 1935, 9.

²¹⁶ *Lévay gyűjtemény, Intercisa Múzeum, Dunaiújváros ltsz. 74.38.79.*

²¹⁷ SIMON 1977, 45; HAALBOS ET ALII

1991, 89–91; HARTLEY 1992, 52.

²¹⁸ PFERDEHIRT 1990, 75.

²¹⁹ PFERDEHIRT 1986, 282; ZANIER 1992,

116; MEES 1995, 55.

²²⁰ PLANCK 1975, 14.

²²¹ MILLET 1987, 93, 112.

²²² MEES 1993, 62.

²²³ STROBEL 1987, 424ff.

²²⁴ MAKJANIĆ 1995, 63.

²²⁵ MAKJANIĆ 1990, 31. IV.2.

²²⁶ GABLER 1992, 302.

²²⁷ GABLER 1991b, 60, Abb. 37.3.

²²⁸ SZŐNYI 1981, Abb. 13.2–3.

²²⁹ GABLER 1974, 10, 31, Nr. 3.

²³⁰ FÜLEP 1958, 375, 379, Abb. 32.1.

²³¹ MARÓTI 1986, 337, 23. t. 6.

²³² OTTOMÁNYI 2016, 13–67.

²³³ BUOCZ – GABLER 2002, 91.

²³⁴ PAVLINEC 1992, 129; WILD 1979, 369.

²³⁵ FABER 1994, 201.

²³⁶ MEES 1995, 74.

²³⁷ BUOCZ – GABLER 2002, 94.

azokban a leletgyűtéseken, amelyek a századforduló utáni évekre keltezhetők,²³⁸ így működési idejét a regensburg-kumpfmühli, a cameloni és a wilderspooli lelőhelyek adatai alapján Kr. u. 75 és 95 közé tehetjük.²³⁹ Regensburg Vespasianus–Domitianus, Camelon a Kr. u. 80-as évekre, míg Wilderspool a Kr. u. 90-es évek elejére keltezik a műhelyt. A gyártási idő kezdetének meghatározását támogatja az is, hogy a Drag. 29 forma része a gyártási programnak. Germanus III edényei gyakoriak Noricumban; megtalálhatók Iuvavumban²⁴⁰, Ovilavában (19 db)²⁴¹, Lentiában²⁴², Flavia Solvában²⁴³. A műhelynek aránylag sok áruját ismerjük Pannoniában is, így Vindobonában²⁴⁴, Carnuntumban²⁴⁵, Arrabonában²⁴⁶, Brigetióban²⁴⁷, Sallán²⁴⁸, Poetovioiban²⁴⁹, Sárváron²⁵⁰, Balácán²⁵¹, Aquincumban²⁵², a budaörsi telepen²⁵³ és Sirmiumban²⁵⁴.

A savariai tálak kis csoportjára a kéztónás osztás jellemző; a felső sávot hullámalakban végigfutó inda tölti ki, amelyről rozettában végződő spirálok ágaznak le. Az alsó zónát kettős levelek sora tölti ki. Fentiek alapján nagyjából Vespasianus–Domitianus korára tehető a többi példány is, ami arra utal, hogy a claudiusi városalapítást követően Savaria ellátásában az északi itáliai műhelyek mellett – szerényebb mértékben – a La Graufesenque-i manufaktúra is részt vett.

A *Nr. 87.* töredék Passienus műhelyéhez attribuálható. Ennek az officinának működése Kr. u. 55/60 és 80/90 közötti évtizedekre tehető.²⁵⁵ Legkorábbi példányai Arae Flaviae (Rottweil) kerülnek elő, amelynek megészállítását Kr. u. 74 körüli időpontra keltezik. Hasonló időrendi besorolást tesz lehetővé a Cala Culip-i elsüllyedt hajó leletanyaga.²⁵⁶ Legkésőbbi előfordulása a köln-alteburgi folyami flottabázis anyagában mutatható ki, amelyet Domitianus korára keltezhünk.²⁵⁷ Passienus egyike a La Graufesenque-i manufaktúra (Condatomago) legjobb mestereinek. Többféle névbélyegét ismerjük, ezek és a reliefdíszek alapján R. Knorr időrendi különbségeket próbált meghatározni a fazekas működési idején belül. Az újabb kutatások támogatták feltételezését:²⁵⁸ eszerint a Camelonban talált rövidebb PASEN alak későbbi, mint a teljes nevet tartalmazó forma.²⁵⁹ Ennek az officinának gyártmányai elsősorban a Rajna-vidéken gyakoriak: Augusta Raurica, Argentorate, Aquae, Arae Flaviae, Mogontiacum, Fectio, Vitodurum²⁶⁰ anyagában található nagyobb számban Londinium, Silchester és Colchester mellett. A Mees szerint a Rajna-vidékre és Britanniába szállító műhelyek nem azonosak azokkal, amelyek Itáliába és a Mediterraneumba exportáltak.²⁶¹ Az itáliai sigillata gyártás legkorábbi riválisai éppen a Claudius–Vespasianus-kori dél-galliai gyártmányai voltak.²⁶² A La Graufesenque-i áru akkor szerzett piacot Itáliában, amikor az arezzo reliefdíszű sigillata gyártás lehanyagló volt. Ostiában a Terme del Nuotatore vagy a Taverna dell' Invidioso Domitianus-kori leletei ugyanakkor a dél-galliai áru csökkenésére utalnak, ami részben a késő-itáliai, részben a keleti és az észak-afrikai kerámia térhódításának számlájára írható.²⁶³ Mindezek jól mutatják az egyes manufaktúrák közti konkurenciaharcot.

²³⁸ MEES 1995, 79.

²³⁹ SCHÖNBERGER 1985, 157; SALWAY 1981, 344; DICKINSON 1986, 206.

²⁴⁰ KALTENBERGER 1995, 231, Nr. 4–8.

²⁴¹ KARNITSCH 1959, Taf. 4.1–7, Taf. 5.1–5, Taf. 6.1.

²⁴² KARNITSCH 1970, Taf. 7.4–5.

²⁴³ GROH 1996, 205, TS 17–19.

²⁴⁴ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 4.7–9, Taf. 5.1; GABLER 2004, 141.;

GROH – GABLER 2017, 38.

²⁴⁵ MEES 1995, 74.

²⁴⁶ GABLER 1967, 48.

²⁴⁷ KUZMOVÁ 1992, 41, Nr. 8.

²⁴⁸ GABLER 1978, 402.

²⁴⁹ MIKL-CURK 1969, 20–26.

²⁵⁰ HORVÁTH F. 2001, 106, Nr. 340–342.

²⁵¹ GABLER 1992, Nr. 8–9; GABLER 2001a, 98, Nr. 6.

²⁵² GABLER 1976a, 5, Nr. 3; MEES 1993, 63, Taf. 1.14, Taf. 2.13, Taf. 3.4;

GROH – GABLER 2017, 112.

²⁵³ GABLER 2012b, 415.

²⁵⁴ BRUKNER 1981, pl. 20.3.

²⁵⁵ GASPARRI 1970, Fig. 608.

²⁵⁶ NIETO 1989, 200.

²⁵⁷ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 189–190.

²⁵⁸ HAYES 1972, 69 sk; DANELL ET ALII 2003, tav. A 1–A 5, B 1–2, D 1–12, E 1–6, F 1–2, G 1–18, I 1–5.

²⁵⁹ MEES 1995, 89.

²⁶⁰ EBNÖTHER – ESCHENLOHR 1985, 251–258.

²⁶¹ MEES 2006, 320, Fig. 5.

²⁶² GABLER 2012b, 411

²⁶³ MARTIN 1992, 92–93.

A La Graufesenque-i leletek közül a **Nr. 91.** darab Mercator köréhez köthető. Ez a fazekas már csak Drag. 37 formájú tálakat bélyegezett, ami arra utal, hogy működésének kezdete Kr. u. 85 körülre tehető, azaz az akkor már eltűnőben lévő Drag. 29 forma nem található meg repertoárjában.²⁶⁴ Egyike a legproduktívabb mestereknek, ami valószínűleg azzal is magyarázható, hogy edényeit gyakrabban szignálta. Működésének késői fázisát keltezett lelőhelyek adatai alapján lehet meghatározni, mint Heilbrunn-Böckingen, Saalburg és Ladenburg, ahol Kr. u. 101-ben vert éremmel keltezett rétegben került elő. Mercator áruja kedvelt volt Noricumban és Pannoniában; a szomszédos provinciában legfontosabb lelőhelyei: Karlstein (4 db), Iuvavum (4 db)²⁶⁵, Ovilava (19 db)²⁶⁶, Lentia (6 db)²⁶⁷ és Flavia Solva²⁶⁸. Pannoniában a legtöbb Mercator tál Vindobonában került elő (17 db).²⁶⁹ Dombordízes edényei ezen kívül megtalálhatók Carnuntumban²⁷⁰, Gerulatán²⁷¹, Arrabonában²⁷², Brigetióban²⁷³, Solván²⁷⁴, Tokodon²⁷⁵, Sárvárótt²⁷⁶, Sallán²⁷⁷, Balácán²⁷⁸, Aquincumban²⁷⁹, a budaörsi telepen²⁸⁰, Albertfalván²⁸¹ és Gorsiumban²⁸². Noha ez az áru elsősorban a dunai limes mentén található, a tartomány belsejében a Borostyánkőút, valamint a diagonális utak menti városok, útállomások és villák anyagában is fellelhető.

A **Nr. 77., 85.** edények gyártója kérdéses. Talán Vitalis officinájához köthető, akinek jelzett edénye ritka, noha kiformázásai gyakran lelhetők fel. Drag. 30 formájú táljainak díszítérendszere lényegesen különbözik a Drag. 29 formájú edényein megjelenő díszítéssel. Ennek megfelelően egységes Vitalis stílusról nem beszélhetünk. Kiformázott edényei szoros kapcsolatot árulnak el M. Crestio árujával, így feltételezhető, hogy formatájlait esetenként más műhelyekből szerezhetette. Noha ismerünk egy Claudius–Nero-kori Vitalis mestert,²⁸³ a mi reliefkészítő fazekasunk azzal nem azonos. A **85. számú** edény készítője valószínűleg a Rottweilbe és Pompeiibe szállító Flavius-kori gyártó lehetett. Az általa kiformázott edények díszítése is inkább utóbbira utal. Műhelyének működése a Kr. u. 75 és 95 közötti időszakra tehető.²⁸⁴ Számításba vehetjük még Secundus I-t vagy a fiát Secundinust, akinek áruja Rottweilben és Nijmegen-Barbarossa-straat-on található, így a Kr. u. 70-es évek vagy a 80-as évek eleje lehetett működésének ideje.²⁸⁵

A **Nr. 89. és Nr. 93.** edények esetében feltételezhetjük, hogy ezek Masculus gyártmányai. La Graufesenque-ban a nagy kemence anyagában több dombordízes MASCULUS bélyeges edényt találtak.²⁸⁶ Ezek L. Cosius árujával együtt kerültek elő. (L. Cosius egyik táljának ábrázolása utal Traianusnak a dákok felett aratott Kr. u. 106. évi győzelmére).²⁸⁷ Ugyanennek a kemencének anyagában L.TR.MASULUS bélyeges díszítetlen sigillaták is voltak, ez a *signatura* talán a fazekas teljes nevét adja.²⁸⁸ A nagy kemence anyaga, valamint Masculus árujának cannstatti előfordulása alapján, működése Kr. u. 80 és 120 közé tehető.²⁸⁹ Edényei gyakoriak a dunai tartományokban: Noricumban Karlsteinben (5 db)²⁹⁰, Ovilavában (22 db)²⁹¹, Lentiában (23 db)²⁹² és Flavia Solvában (3 db)²⁹³ került elő. Pannoniában eddig Vindobonában (20 db)²⁹⁴, Carnun-

²⁶⁴ MEES 1995, 86.

²⁶⁵ KALTENBERGER 1995, 159.

²⁶⁶ KARNITSCH 1959, Taf. 14.1–6,

Taf. 15.1–6, Taf. 16.1–6, Taf. 17.2.

²⁶⁷ KARNITSCH 1970, Taf. 10.1–6.

²⁶⁸ GROH 1996, 205, TS 22–32.

²⁶⁹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 9.1,

Taf. 10.1, Taf. 11.1–10, Taf. 12.1–8,

Taf. 13.1–6; GABLER 2004, 142.

²⁷⁰ KANDLER-ZÖCHMANN 2002, Taf. 2.4.

²⁷¹ GABLER – PICHLEROVÁ 1996, 134.

²⁷² GABLER 1967, 48.

²⁷³ KUZMOVÁ 1992, 42, Nr. 9.

²⁷⁴ GABLER 2019, Nr. 45.

²⁷⁵ KELEMEN ET ALII 1979, Taf. 26.3.

²⁷⁶ GABLER 1997, 66, Nr. 43–44.

²⁷⁷ GABLER 1979, 383.

²⁷⁸ GABLER 1992, 295, Nr. 14.

²⁷⁹ GABLER 1976a, 25; GABLER 2012a, 120.

²⁸⁰ GABLER 2012b, 415.

²⁸¹ NAGY T. 1949, 55.

²⁸² GABLER 1974, 11.

²⁸³ HARTLEY – DICKINSON 1982, 120, Nr. 47.

²⁸⁴ MEES 1995, 99.

²⁸⁵ MEES 1995, 94.

²⁸⁶ VERNHET 1981, 32.

²⁸⁷ LABROUSSE 1981, 62 sk.

²⁸⁸ MEES 1995, 85.

²⁸⁹ BURGEAIS – MAYET 1991, 144. Tabl. 54.

²⁹⁰ MENKE 1974, 128 sk.

²⁹¹ KARNITSCH 1959, Taf. 19.1–7,

Taf. 20.1–9, Taf. 21.1–4.

²⁹² KARNITSCH 1970, Taf. 11.1–8,

Taf. 12.1–9, Taf. 21.1–4.

²⁹³ GROH 1996, 205, TS 34–36.

²⁹⁴ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 14.19,

Taf. 15.1–9; GABLER 2004, 142.

tumban²⁹⁵, Gerulatán (4 db)²⁹⁶, Brigetióban²⁹⁷, Savariában²⁹⁸, Sallán²⁹⁹, Aquincumban³⁰⁰, Albertfalván³⁰¹ és a budaörsi telepen ismerhettük fel³⁰².

A Nr. 94. darab a rajta lévő BIRACIL bélyeg alapján könnyen attribuálható Biragillus mesterhez. A korábbi állásponttal ellentétben feltehetően ő is La Graufesenque-ban működött. Bár B. Hofmann 1988-ban megjelent monográfiájában épp úgy, mint korábbi cikkeiben, a banassaci gyártók közé sorolta, valószínűleg azért, mert Ch. Morel – a műhely anyagának publikálója – főként Banassacban gyűjtött sigillatákat.³⁰³ A Biragil graffito azonban La Graufesenque-ban talált tálak képmezőjében tűnik fel, míg Banassacban ilyen nem került elő. Ch. Morel pedig nemcsak Banassacban, hanem La Graufesenque-ban is gyűjtött leleteket,³⁰⁴ így nincs okunk Biragillust egyértelműen banassaci fazekasnak tartani. 1961–1964 között ásatások is folytak Banassacban, amelyek során ennek a mesternek reliefdíszű sigillatája nem került elő. Ebben a manufaktúrában Biragillus legfeljebb díszítetlen edényeket gyárthatott, majd talán áttelepülhetett La Graufesenque-ba, ahol dombordízes sigillatákat készíthetett. Esetleg a condatomaói műhelyben gyártott edények közül kerülhetett néhány Banassacba. Más érvek is támogatják Biragillus La Graufesenque-i lokalizációját. Áruja ugyanis Britanniában is fellelhető, ahová Banassac egyáltalán nem exportált, míg más dél-galliai manufaktúrák igen. A datált lelőhelyek adatai alapján Biragillus officinája Kr. u. 90 és Kr. u. 120 között működhetett.³⁰⁵ Áruja tartományunkban elsősorban Aquincumból ismert.³⁰⁶

Banassaci áru

A Nr. 97. töredék Natalis köréhez sorolható. Ez a banassaci officina jelentős mennyiségű árut szállított a dunai tartományokba. Noha A. Mees szerint a kutatás túlságosan sok dombordízes tálát kötött ehhez a műhelyhez, olyanokat is, amelyek nem ott készültek, mégis a Natalis-csoport a provinciális régészet számára fogalommal vált.³⁰⁷ Minthogy a műhely jellegzetes E tojásfüzér típusa Oberstimmben feltűnt, az officina működését a Kr. u. 120 előtti időszakban kezdhetette meg.³⁰⁸ Ezt a tojásfüzért ugyan Marinus is használta.³⁰⁹ A kerámia kronológiai helyzete szempontjából azonban ennek nincs jelentősége. A műhely működése kb. Kr. u. 110 táján kezdődhetett, áruja Kr. u. 140 tájáig lehetett forgalomban.³¹⁰ Nincs kizárva azonban, hogy a mester formátáljaiból később is formázhattak ki dombordízes edényeket.

A Natalis-csoport áruja gyakori Noricumban: Karlsteinből 16 db³¹¹, Iuvavumból 46 db³¹², Lentiából 31 db³¹³, Ovilavából 60(!) db³¹⁴, Flavia Solvából 14 db edényét ismerjük³¹⁵. Jelentős mennyiségben lelhető fel ez a kerámia Pannoniában is. Vindobonában 55 db került elő³¹⁶, Carnuntumban 33 db³¹⁷, Gerulatán 16 db³¹⁸. A műhely további lelőhelyei a tartományban: Ad Flexum³¹⁹, Arrabona³²⁰, Föllik-Sulzacker, Müllendorf³²¹, Savaria³²², Salla³²³, Poetovio³²⁴, Siscia³²⁵, Sárvár³²⁶, Gyulafirátót³²⁷, Brige-

²⁹⁵ HUDECZEK 1965, 79, Nr. 4 és 11.

²⁹⁶ GABLER – PICHLEROVÁ 1996, 54, Nr. 7; DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 148, Nr. 15–17.

²⁹⁷ KUZMOVÁ 1992, 42, Nr. 10.

²⁹⁸ BUOCZ – GABLER 2002, 94.

²⁹⁹ GABLER 1975, 179, Nr. 40;

GABLER 1978, 307, Nr. 88.

³⁰⁰ GABLER 1976a, 6, Nr. 9; MEES 1993, 63, Taf. 35.

³⁰¹ GABLER 1993, 121. GABLER 1999a, 144.

³⁰² GABLER 2012b, 415–417.

³⁰³ HOFMANN 1988, 38; HOFMANN 1966, 34; MOREL – PEYRE 1968, 67.

³⁰⁴ MEES 1995, 71.

³⁰⁵ MEES 1995, 71.

³⁰⁶ NAGY L. 1941, Abb. 7/8, 11, Abb.

7/1–2; NAGY T. 1958, 156;

GROH – GABLER 2017, 113.

³⁰⁷ MEES 1995, 85.

³⁰⁸ SIMON 1989, 267–301.

³⁰⁹ VERNHET 1981, 32.

³¹⁰ MEES 1995, 111; ZANIER 1992, 119.

³¹¹ MENKE 1974, 143–145, Abb. 7.10–12, Abb. 8.1–14.

³¹² KARNITSCH 1971, Taf. 27.4–8,

Taf. 28.1–9, Taf. 29.1–14, Taf. 30.1–12;

KALTENBERGER 1995, Taf. 2–4.

³¹³ KARNITSCH 1970, Taf. 16.1–6,

Taf. 17.1–8, Taf. 18.1–7, Taf. 19.1–4,

Taf. 20.1–8.

³¹⁴ KARNITSCH 1959, Taf. 24.6–9,

Taf. 25.1–2, Taf. 26.1–12, Taf. 27.1–14,

Taf. 28.1–10, Taf. 29.1–7.

³¹⁵ GROH 1996, 206, Taf. 58–71.

³¹⁶ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 21.1–10,

Taf. 22.1–5, Taf. 23.1–8, Taf. 24.1–6, Taf.

25.1–7, Taf. 26.1–8; GABLER 2004, 147.

³¹⁷ HUDECZEK 1965, 79, Nr. 14–22;

GRÜNEWALD 1983, Taf. 11.10; KANDLER-

ZÖCHMANN 1997, Taf. 3.3–6.

³¹⁸ GABLER – PICHLEROVÁ 1996, Nr.

21–27; DEKAN – KUZMOVÁ 1996,

149–150, Nr. 29–34; VARSİK ET ALII 1996,

193, Nr. 7–9, 220, Nr. 52, 222, Nr. 79.

³¹⁹ GABLER 1977, 171.

³²⁰ GABLER 1967, 43–44; GABLER 1971, 25.

³²¹ GABLER 1979, 3.

³²² BUOCZ – GABLER 2002, 94.

³²³ GABLER 1976b, 162; GABLER 1978, 399;

GABLER 1979, 376.

³²⁴ MIKL-CURK 1969, 10.

³²⁵ MAKJANIĆ 1995, pl. 69.274.

³²⁶ GABLER 1997, Nr. 49–52; HORVÁTH F.

2001, Nr. 336–338.

³²⁷ GABLER 1986, 148, Nr. 30.

tio³²⁸, Tokod³²⁹, Aquincum³³⁰, Albertfalva³³¹, a budaörsi telep³³², Matrica³³³ és Gorsium³³⁴.

Eddig csupán 6 dombordízes sigillátát köthettünk teljes bizonyossággal a banassaci manufaktúrához. A dél-galliai leletek döntő többsége La Graufesenque-i gyártmány.

A későbbi dél-galliai manufaktúra áruja főként a Hadrianus-kori *municipiumok* anyagában található nagyobb számban, mint Carnuntum vagy Salla.³³⁵ Ezekben a városokban a banassaci sigillata nagyobb számban található, mint a La Graufesenque-i. A condatomagói edények száma ugyanakkor jelentősebb mennyiségű a Flavius-kori limes táborokban vagy azok polgári településein (Vindobona, Brigetio, Albertfalva).

Banassac exportjának kezdete, a frankfurt-heddernheimi kőtábor I b periódusának leletei alapján, Kr. u. 90 és 110 közé keltezhető.³³⁶ A Neckar-vidéken a banassaci kerámia már a Kr. u. 1. század végén fellelhető.³³⁷ Más vélemények szerint ennek a manufaktúrának gyártmányai csak a Kr. u. 2. század kezdetén jelentek meg a keleti piacokon.³³⁸ A Kr. u. 110 körül felhagyott hofheimi kőtábor, Oberstimm valamint Unterkirchberg anyagában éppúgy megtalálható a banassaci áru, ami arra enged következtetni, hogy a manufaktúra szállítmányai Kr. u. 110 és 120 között kerülhettek Raetiába.³³⁹ Ennek az árunak jelenléte Pforringben vagy Rainau-Buch táborában, megerősíti korábbi időrendi javaslatomat, miszerint Banassac Hadrianus korában még szállított a Duna-vidékre.³⁴⁰ Előbbi lelőhelyek azt bizonyítják, hogy a raetiai limesen Kr. u. 140 táján még forgalomban voltak a későbbi dél-galliai manufaktúra gyártmányai. Egyes síregyüttesek, mint a seebrucki³⁴¹, ill. a stutheien-hüttlileni villa leletei még ennél későbbi forgalmukat is igazolják.³⁴²

A formák

A reliefdíszű áru forma szerinti megoszlása az eddig meghatározott darabok alapján a következő (ld. 7. ábra):

Drag. 29	25 db
Drag. 37	214 db
Drag. 30	13 db
Knorr 78	1 db

Utóbbi rendkívül ritka forma (Ltsz. R. 2011. 4. 2926). Noha már a Claudius–Nero-korban feltűnt, ami elsősorban a hofheimi földtábor anyaga alapján igazolható,³⁴³ geislingeni és rottenburgi előfordulásai alapján inkább Vespasianus és Domitianus uralkodása idejére tehető. Ez az edényforma M. Crestio gyártmányai között gyakori, ami azt jelenti, hogy a Kr. u. 90-es évek után is gyárthatták. Megtalálható a Cap de Creus-i hajótörés szállítmányában.³⁴⁴ Gyakori a bregenzi pinceleletben is, ahol sok banassaci sigillata került elő. A forma talán csak Kr. u. 110 táján tűnhetett el teljesen.³⁴⁵ Knorr 78 formájú sigillátákat ismerünk Zalalövőről³⁴⁶ és Aquincumból³⁴⁷.

³²⁸ JUHÁSZ 1935, Taf. 1.6; KUZMOVÁ 1992, 43, Nr. 16–17.

³²⁹ HORVÁTH I. ET ALII 1979, Taf. 26.6 és 26.

³³⁰ GABLER 1976a, 6, Nr. 12–13; GABLER 1985, 1. kép 12; MEES 1993, Taf. 10.1–2; GABLER 2002, Nr. 11–12; VÁMOS 2002, 17, 20, Nr. 81–94.

³³¹ GABLER 1993, 121, pl. 2.2–5; GABLER 1999b, 76; GABLER 2006, 71.

³³² GABLER 2012b, 4. kép.

³³³ KOVÁCS 1999, 58, Nr. 6.

³³⁴ GABLER 1974, 12, Nr. 19–25.

³³⁵ GABLER 2004, 146.

³³⁶ FABER 1994, 177.

³³⁷ FRANKE 2003, 111.

³³⁸ MEES 1995, 105.

³³⁹ SEITZ 1982, 143, Taf. 2.9; SIMON 1989, 273, Nr. A 69: A 74.

³⁴⁰ GABLER 1978, 406.

³⁴¹ FASOLD 1993, 41.

³⁴² ROTH-RUBI 1986, 23, 74.

³⁴³ MEES 1995, 58. – ld. még G. T. MARY 1967, 48.

³⁴⁴ NIETO 1989, 165.

³⁴⁵ ULBERT 1959, 35; PLANCK 1975, 145; MEES 1995, 58.

³⁴⁶ GABLER 1989a, 462.

³⁴⁷ NAGY T. 1958, 152, Abb. 2.

A díszítetlen edények száma a dombordízes tálakénak több mint kétszerese. Összesen 463 db díszítetlen dél-galliai sigillatát találtunk a leletanyagban, ezek többsége tányértöredék.

Eddig az alábbi edényformákat határoztuk meg:

Drag. 18, Drag. 18/31	131 db
Drag. 15/17	4 db
Curle 15	1 db

A *Nr. 99.* darab Drag. 18 formájú tányéron OFFRONTINI bélyeg található (8. ábra 1.). Frontinus egyike a legproduktívabb La Graufesenque-i mestereknek. Gyártott reliefszerű sigillatokat is, amelyeket a miénkhez hasonló bélyeggel látott el – ezek a típusok általában ritkák. Frontinus áruját az Agricola hadjáratával kapcsolatba hozható táborok anyagában ismerhetjük fel (Camelon, Newstead, Corbridge-Re House),³⁴⁸ ami azt jelenti, hogy tevékenysége a Kr. u. 80-as évekre tehető, de a gyártást a 90-es években is folytathatta, mivel az ekkor kiépített táborok anyagában még fellelhető (pl. Saalburg). Piacterülete Gallia Lugdunensis³⁴⁹, Gallia Belgica, Britannia és Raetia³⁵⁰. Pannoniában eddig csak Carnuntumban került elő szignált edénye.³⁵¹

Ritka a *Nr. 100.* számú Drag. 18/31 formájú tányéron feltűnő OFIFSEC bélyeg is (8. ábra. 2.).³⁵² T. Flavius Secundus La Graufesenque-i fazekas bélyege Pannoniában eddig Savarián kívül csak Carnuntumban került elő.³⁵³ Ennek a mesternek működése a Kr. u. 80 és 120 közti időszakra tehető.³⁵⁴

Nemcsak a savariai leletek között, hanem egész Pannoniában ritka a Drag. 15/17 formájú tányér, az Iseum területéről négy példány is ismert (Ltsz. R. 2009.2.9067, R. 2009.2.10532, R. 2009.2.13924, R. 2011. 4. 2506). Már az itáliai sigillaták formakincsében is fellelhető, előzménye a Consp. 19 típus.³⁵⁵ Jellemzője az erősen tagolt fal, valamint az oldal és az aljrész közötti negyedkörív keresztmetszetet mutató megvastagodás. Egyike a legkorábbi dél-galliai sigillata típusoknak, amint azt az Auerberg, a hofheimi földtábor és Vetera I leletei mutatják. A Flavius-korban ezt a formát a Drag. 18 típus váltja fel.³⁵⁶ Ennek ellenére több Flavius-kori leletgyűttesben is megtalálható: így Rottweilben³⁵⁷ vagy Hedderheimben³⁵⁸. A Kr. u. 2. században már nem gyártották ezt a tányérformát, bár szórványosan egy-egy darab még Traianus-kori kontextusokban is fellelhető (Rotenburg, Pforzheim, Faimingen, Weissenburg).³⁵⁹ La Graufesenque-en kívül Banassacban is gyártották.³⁶⁰ Pannoniában ritka – Savariában sem került elő a romkerti ásatások során, csak az

8. ábra. Dél-galliai névbélyegek.
1. Kat. 99; 2. Kat. 100.

³⁴⁸ MEES 1995, 76.

³⁴⁹ TILHARD 2004, 217.

³⁵⁰ Oberstimm: – ld. SCHÖNBERGER 1978, Nr. 757, 249; Regensburg – Kumpfmühl: FABER 1994, 202, Beil. 5 231–233; Heldenberg: PFERDEHIRT 2003, F 772, 406, Abb. 133. A bélyeghez ld. még JUNG – SCHÜCKER 2006, Nr. 205–207, 79, Taf. 6.205–207.

³⁵¹ GABLER – RAUCHENWALD 1992, Nr. 62, 454.

³⁵² POLAK 2000, 325.

³⁵³ KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Nr. 2, 168, Taf. 28.2.

³⁵⁴ GABLER – MÁRTON 2009, 277, Nr. 566.

³⁵⁵ POLAK 2000, 66.

³⁵⁶ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 43.

³⁵⁷ PLANCK 1975, 157, Tab. 11.

³⁵⁸ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 43.

³⁵⁹ POLAK 2000, 85.

³⁶⁰ GABLER 2010, 176.

Iseumban. Megtalálható még Carnuntumban a legiotábor hulladéktelepén és az ún. Steilhang-ásatások anyagában³⁶¹, valamint az aquincumi polgárvárosban³⁶².

A dél-galliai gyártmányú díszítetlen sigillaták közül Saviariában is leggyakoribb a Drag. 18 formájú tányér (131 db). Ez a típus Claudius korában tűnt fel először La Graufesenque-ban. Előzménye az itáliai Consp. 4.3 forma lehetett.³⁶³ A tipológiai skála a vékonyfalú, alacsony, enyhén ívelt falú változattól a lapos aljú, vastagfalú, magasabb és erősen kihajló oldalú tányérokig terjed, amelyeknek alját omphalos-szerűen képezték ki.³⁶⁴ A Drag. 18 forma a Kr. u. 1. század közepétől az 1–2. század fordulójáig gyakori.³⁶⁵ Anyagunkban a magasabb falú Flavius-kori típusok lelhetők fel. A Kr. u. 2. század elején lép fel az átmeneti Drag. 18/31 típus. A Drag. 18 és Drag. 18/31 változatok tipológiai szétválasztására – különösen töredékek esetében – nincs lehetőség (*Nr. 99–100.*).

Egy edénytöredéket sorolhattunk a Curle 15 tányérformához (Ltsz. R. 2009.2.8492). Ennél a fal kónikus, az aljrészhez való kapcsolódásnál erős törés látható. Peremének külső oldalán felfelé álló karima húzódik. Hasonló a Drag. 46 formához, bár az inkább a pohár vagy tálkatípusokhoz sorolható. A Kr. u. 1. század végétől gyártották La Graufesenque-ban,³⁶⁶ de a forma inkább a közép- és kelet-galliai manufaktúrák formakincsében gyakori (pl. La Madeleine). Exportterületén Traianus korától kezdve általános – pl. Rottweilben vagy a wiesbadeni táborban.³⁶⁷

A pohárformák megoszlása a következő:

Drag. 27	136 db
Drag. 33	10 db

A pohárformák közül leggyakoribb a Drag. 27 formájú edény (*Nr. 101.*). Ennek előzménye a Haltern 11 típus, amelyet La Graufesenque-ban már Tiberius uralkodásának elején gyártottak.³⁶⁸ Ez a forma a Drag. 24/25 típus konkurense a Flaviusok koráig, a Kr. u. 1. század végén már vezető pohárforma. A Kr. u. 2. század közepén a csonkakúp alakú Drag. 33 típus szorította ki, amit a walheimi és a heddernheimi II D fázisú leletek bizonyítanak. Kr. u. 180 táján már biztosan nem gyártották.³⁶⁹ M. Polak szerint a dél-galliai gyártmányokat – átmérőjük szerint – három csoportba lehet sorolni.³⁷⁰ A savariaiak általában a középső csoportba tehetők (11–15 cm átmérővel), már amennyire a töredékek esetében meg lehet határozni az átmérőt. Az osztályozás másik alapja a magasság, ill. a talpgyűrűn lévő horizontális vajat. Utóbbi a késő Flavius–Traianus-korban eltűnik. A Domitianus–Traianus-kori változatok további jellemzője a begyűrűzés feletti kisebb falmagasság. Miután a fazekas szabadkézzel formázott, az apró különbségek nem adnak lehetőséget időrendi besorolásra. A dél-galliai példányokat általában csak minőségi jegyeik alapján határozhattuk meg.

Aránylag kevés (10 db) a dél-galliai Drag. 33 formájú pohár (*acetabulum*). Ez a típus a tányérformákhoz képest jóval kisebb

³⁶¹ KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Nr. 2, 168, Taf. 28.2.

³⁶² GROH – GABLER 2017, 138.

³⁶³ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 55.

³⁶⁴ POLAK 2000, 30.

³⁶⁵ WEBSTER 1996, 32 sk.

³⁶⁶ VERNHET 1976, 18, Fig. 1.

³⁶⁷ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 96.

³⁶⁸ MEYER-FREULER 1989, Taf. 29.

³⁶⁹ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 70.

³⁷⁰ POLAK 2000, 99.

számban fordul elő. Aquincumban a teljes leletanyag 7,6%-át, ill. 10,3%-át teszi ki a csonkakúp alakú edényforma.³⁷¹ Mennyiségét tekintve általában a tányérformák (Drag. 18, Drag. 18/31) fele ez a pohár típus. Változatai esetenként kronológiai különbséget jelentenek. Oldalfaluk általában egyenes vagy enyhén konkáv. A peremnél a belső oldalon bevájt horizontális vonal látható.³⁷² Az oldalfal közepén vagy alsó harmadában a külső falon többnyire bevájt vonal (Rille) fut körbe. A fal- és az aljrész közt nincs erős törés. Az aljrész a közép felé enyhén emelkedik és megvastagodik. A kisebb példányok átmérője 6–8 cm, a közepes méretűeké 8–10 cm, a nagyobbaké 12–17 cm. Hosszú életű forma; előzménye már az itáliai kerámiaspektrumban fellelhető, majd a dél-galliai műhelyekben gyártották.³⁷³ Legkésőbbi változatai a Kr. u. 4. században tűnnek fel.³⁷⁴ A Kr. u. 2. század közepéig viszonylag kevés Drag. 33 formájú poharat gyártanak – ekkor még a Drag. 27 típus dominál. A Kr. u. 170/180-as évektől kezdve vezető pohárforma. A pforzheimi, Kr. u. 2. század második felére keltezhető 3–4. és 6–8. számú kutakban 18 db Drag. 33 formájú pohár mellett csak egy Drag. 27 formájú edényt találtak.³⁷⁵ Minimális mennyiségben megtalálható ez a dél-galliai típus a romkerti leletek között is.³⁷⁶

A tálkák és a kisebb csészék formai megoszlása a következő:

Drag. 35/36	44 db
Drag. 42	6 db

Az iseumi leletek között gyakori a Drag. 35 formájú tálka. Jellemzője az ívelt, lekerekedő oldalfal. Sem az aljrész, sem az oldalfal nem mutat törést. Pereme ívelten hajlik ki és többnyire barbotin technikával felvitt borostyánlevél díszíti. Átmérője a kisebb edényeknél 8 és 9,5 cm, a nagyobbaknál 12,5 és 14 cm között ingadozik. A forma kialakulása Nero korára tehető.³⁷⁷ A Flavius-kortól kezdődően a La Graufesenque-i manufaktúrának ezt a gyártmányát jelentős mennyiségben exportálták. Az első nagyobb szállítmányok Vespasianus korától jelentek meg, amint ezt a burghöfei edénydepót³⁷⁸, a rheingönheimi³⁷⁹, a hofheimi földtábor vagy Oberstimm leletei igazolják³⁸⁰. A Flavius-kor előtti időszakban ez az edénytípus csak Aislingenben található. Virágkora a Kr. u. 1. század utolsó harmada és a Kr. u. 2. század eleje.³⁸¹ A Kr. u. 2. század közepén még gyártották, de a germaniai–raetiai provinciákba már csak keveset szállítottak. Kevés számú kései lelőhelyei közé tartozik Miltenberg-Altstadt³⁸², a regensburgi temető vagy Faimingen, ahol a temető 20. sírját – amelyben a mellékletek közt egy Drag. 35 formájú sigillata is megtalálható –, Septimius Severus érme keltezte.³⁸³ Tipológiailag a perem és az oldalfal közti átmenetben vagy a borostyán díszítésben lehetnek jelentéktelen részletkülönbségek, ezek azonban kronológiai szempontból nem értékelhetők. Drag. 35 és Drag. 36 formájú sigillata aránylag nagy számban került elő a romkerti ásatások során is.³⁸⁴

³⁷¹ GROH – GABLER 2017, 146.

³⁷² DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 93.

³⁷³ A korai formákhoz ld. POLAK 2000, 121–123.

³⁷⁴ PFERDEHIRT 1976, 77–80.

³⁷⁵ KORTÜM 1995, 278–280, 282.

³⁷⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 96.

³⁷⁷ VERNHET 1976, 15.

³⁷⁸ ULBERT 1959, Taf. 33.9–10.

³⁷⁹ ULBERT 1969, Taf. 2.7.

³⁸⁰ SIMON 1978, 246, Nr. 617, 628, 641.

³⁸¹ FABER 1994, 231.

³⁸² OLDENSTEIN 1982, 60.

³⁸³ MÜLLER 1999, 98.

³⁸⁴ BUOCZ – GABLER 2002, 96.

Anyagunkban néhány Drag. 42 formájú tálka, tányér is található (6 db). A Drag. 42 formához különböző edénytípusokat sorolhatunk. Esetenként még hasonlóságról sem beszélhetünk. Az edények falának kiképzése általában a Drag. 35/36 formáéval vethető össze, míg a peremrész a Drag. 46 vagy a Curle 15 sajátosságait mutatja. A két fül a korai példányok jellemzője. Néha *à la barbotine* technikával felvitt borostyánlevél díszíti, de többségüknél semmilyen díszítés sincs. Átmérőjük 10,5–12 cm között ingadozik. A. Vernhet az E készlethez sorolta ezt a típust.³⁸⁵ Bélyeges példány nincs az iseumi leletek között. Más típusok az ún. D service-hez sorolhatók és inkább a Drag. 35/36 formákkal mutatnak rokonságot.³⁸⁶ Drag. 42 formájú edényeket nemcsak La Graufesenque-ban gyártottak, hanem Martres-de-Veyre-ben vagy Bouchepornban is. A rheinzaberni temető anyagában is megtalálható a mellékletek között (Lud To típus), de ez valószínűleg dél-galliai áru és nem a helyi manufaktúra terméke. Ez a tálka/tányér típus La Graufesenque-ban alakult ki a Flavius-korban, gyártása Hadrianus koráig követhető.³⁸⁷ Sok példánya került elő Kr. u. 1. századi lelőhelyeken, így Rottweilben vagy Mirebeauban, bár ezek stratigráfiailag nem értékelhetők. A pforzheimi, a faimingeni vagy donnstetteni leletanyagok azt bizonyítják, hogy a forma elterjedése Hadrianus koráig igazolható.³⁸⁸ Sok Drag. 42 formájú sigillata került elő Köln-Alteburg 6. fázisának anyagában, ami Hadrianus koráig tartó formájukat igazolja. La Graufesenque-ban a gyártás fénykora a Kr. u. 1–2. század fordulója lehetett.³⁸⁹ A romkerti anyagból párhuzamát nem ismerjük. Ritkán Aquincumban is megtalálható.³⁹⁰

Szinte egyedülálló a Nr. 98. darab, egy Drag. 4/22 formájú ún. márványozott sigillata. Ezt a típust csak La Graufesenque-ban gyártották Tiberius uralkodásának utolsó éveitől. Szinte kísérleti jelleggel állította elő ezt az érdekes sigillata fajtát néhány fazekas, éppen a manufaktúra működésének fénykorában Kr. u. 30/40 és 80 között. A bevonat sárga alapú, ezen található vöröserezet. Az agyag maga is különbözött a többi sigillatától, a márványozott típusokhoz titániumban gazdag nyersanyagot használtak.³⁹¹ Érdekes, hogy a márványozott sigillata La Graufesenque-ban is csupán marginális jelentőségű volt, amit jól mutat csekély aránya a különböző leletegyüttesekben. Magában a műhelyben egy Kr. u. 30 és 100 közé keltezhető 40000 darabot számláló leletanyagban csak 240 márványozott díszű edény volt, míg a közeli Hérault-völgyben egy közel 100000 darabos együttesben csak 9 márványozott sigillatát találtak.³⁹² Valamivel több került elő Lyonban, Hispaniában és Itáliában.³⁹³ Megtalálható Ostiában³⁹⁴, kedvelt volt Pompeiiben³⁹⁵, ahol 203 dél-galliai sigillata közül 19 márványozott került elő, de magában Rómában is feltűnik a márványozott La Graufesenque-i áru.³⁹⁶ Érdekesként megemlíthető, hogy bár a márványozás elsősorban a díszítetlen sigillatakon jelentkezik, ritkán a reliefdíszű Drag. 37 formán is feltűnik.³⁹⁷ Savariába és a többi pannoniai lelőhelyre valószínűleg Észak-Itália közvetítésével került ez a típus: szórványosan a *via Postumia* mentén is felbukkan a márványozott

³⁸⁵ VERNHET 1976, Fig. 1.

³⁸⁶ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 107.

³⁸⁷ WEBSTER 1996, 52.

³⁸⁸ EINGARTNER ET ALII 1993, 203.

³⁸⁹ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 112.

³⁹⁰ GROH – GABLER 2017, 114.

³⁹¹ LEON ET ALII 2015, 419–425.

³⁹² GENIN 2007, 155.

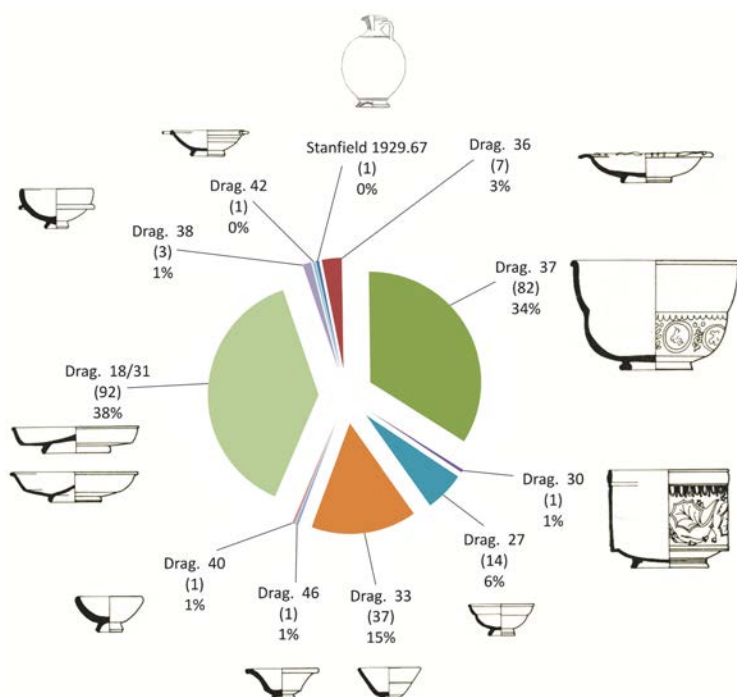
³⁹³ GABUCCI 2017.

³⁹⁴ MARTIN 1985, 125–126.

³⁹⁵ PUCCI 1977, 18.

³⁹⁶ BRANDO 2008, 140.

³⁹⁷ ROGERS 1981, 260–261.

9. ábra. A közép-galliai terra sigillaták formai megoszlása.
(Zárójelben a darabszám.)

sigillata,³⁹⁸ de fellelhető a Magdalensbergen is. A kereskedelem olyan távoli területekre is eljuttatta ezt az árut, mint Köln³⁹⁹ vagy Xanten⁴⁰⁰. Pannoniában eddig a savariain kívül csak két márványozott sigillatát találtak: az egyik Carnuntumban⁴⁰¹, a másik Arrabonában⁴⁰² került elő.

A Claudius–Flavius-kori itáliai importhoz képest a Domitianus–Hadrianus-kori árumennyiség jelentősebb. Ennek döntő részét a dél-galliai kerámia adja, de ide sorolható még több mint 500 *terra sigillata tardopadana*: ún. B formacsoporthoz tartozó edény. A korábinál jelentősebb sigillata anyag a kettőnek együtt köszönhető.

KÖZÉP-GALLIAI SIGILLATÁK (9. ábra)

A Nr. 102. darab feltehetően a korábbi közép-galliai műhelyben Martres-de-Veyre-ben készülhetett. Ez a gyártóhely Lezoux-val szoros kapcsolatban állt. Utóbbinak formatáljai fellelhetők ebben a manufaktúrában – nem véletlen, hogy a dombordízes sigillaták stílusa a lezoux-ival számos esetben egyező. A műhelyben már a Kr. u. 1. században is készült kerámia, de a sigillata export csak Traianus korában kezdődhetett.⁴⁰³ A manufaktúra virágkora a Kr. u. 120–160 közötti évtizedekre tehető.⁴⁰⁴ Áruja Britanniában, Germania Inferiorban és Superiorban valamint Raetiában egyaránt megtalálható. Pannoniában viszonylag ritka ez a kerámia: a Traianus–Hadrianus-kori Medetus–Rantó–Sacer és Donnaucus–Sacer áru Vindobonában⁴⁰⁵, Gerulatán,

³⁹⁸ DONAT 2015, 45.

³⁹⁹ HÖPKEN 2011, 49–64.

⁴⁰⁰ LIESEN 2011, 79–81.

⁴⁰¹ GRÜNEWALD 1976, 30.

⁴⁰² GABLER 1982b, 49.

⁴⁰³ STANFIELD – SIMPSON 1990, 29;

ROMEUF 2000, 70.

⁴⁰⁴ ROMEUF 1986, 147–149.

⁴⁰⁵ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 32,1–4,

Taf. 38,1–6, Taf. 39,10.

Aquincumban és Budaörsön található⁴⁰⁶. A legkésőbbi gyártók egyike lehetett Cettus, az ún. kis S fazekas, akinek gyártmányai valamivel gyakoribbak a tartományban: megtalálhatók Vindobonában, Carnuntumban, Gerulatán, Balácán, Gorsiumban, Aquincumban és Albertfalván.⁴⁰⁷ A mi példányunkat mesterhez nem tudjuk kötni.

Lezoux-i sigillaták

A *Nr. 103–105.* számú példányok Cinnamus műhelyében készültek. A *Nr. 104.* darabon a mester bélyegének két betűje is látható. Ennek az officinának áruja nagyon gyakori Pannoniában. A Savariával szomszédos *municipium* Salla feltárása során két év ásatási anyagában 40 díszített edénye került elő.⁴⁰⁸ Áruja ritka a Hadrianus-fal menti táborok anyagában, ezért feltehető, hogy működésének fő szakasza Kr. u. 160 utánra tehető.⁴⁰⁹ Működése az Antoninus-korra keltezhető; ezen belül azonban G. Rogers, G. Simpson és B. Hartley munkáinak köszönhetően további időrendi tagolásra is nyílt lehetőség. A legkorábbi az ún. Cerialis-csoport, amely a Cerialis II-vel való társulás idejére Kr. u. 140–160 közötti időszakra tehető.⁴¹⁰ Ennél későbbiek a CGP Fig. 47.2–3. tojásfüzérrel jellemezhető példányok⁴¹¹ – ezek közé tartozik a *Nr. 103.* számú töredék. Ezek az edények a Kr. u. 150 és 170 közötti időszakban készülhettek. Legkésőbbre teszik a CGP Fig. 47.1 tojásfüzérés tálakat,⁴¹² amelyeknek gyártási ideje Kr. u. 155 és 175 közé keltezhető. Ide sorolható a *Nr. 105.* számú darabunk. Cinnamus áruja szinte mindenhová eljutott Pannoniába, zömmel a Kr. u. 145–170/178 közötti időszakban. Reménytelen vállalkozás lenne valamennyi lelőhely adatolt felsorolása, hiszen a Cinnamus-körhöz köthető edények száma csak Vindobonában 170 darabra tehető és Carnuntumból is eddig 89 darabot publikáltak.⁴¹³ Pannoniában eddig közel 500 táljának töredéke került elő. Cinnamusé lehetett a legnagyobb lezoux-i üzem, bár az officinator több közép-galliai gyártóhelyet is elláthatott formatáljaival (Lubié, Toulon sur-Allier, Vichy, Terre France). Kerámiája a Kr. u. 166–180 között lezajlott markomann–szarmata háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek vezérellete a provinciában.⁴¹⁴ A lezoux-i műhelyben a gyártás Kr. u. 175 után érhetett véget, amikor egyik legnagyobb felvevő piaca, a dunai tartományok felé bezárult az út a markomann háborúk miatt. Cinnamus azonban másutt, Lubiében vagy Vichyben még egy ideig folytathatta a gyártást.

Eddig összesen 268 darab közép-galliai sigillatát találtunk az iseumi leletek között, melyeknek megoszlását a következő oldali táblázat mutatja.

Huszonnyolc töredék esetében a formát nem tudtuk meghatározni, csak minőségi jegyek alapján soroltuk ezeket a közép-galliai csoportba.

A közép-galliai műhelyekben Kr. u. 160 tájáig még gyártották a Drag. 27 formájú poharakat. A dél-galliai példányoktól csak minőségi jegyek alapján lehetett megkülönböztetni a későbbi példányokat. Ezeknél az oldalfal „behúzása” csekélyebb:

⁴⁰⁶ GABLER 2012b, 420.

⁴⁰⁷ GROH – GABLER 2017, 116–117.

⁴⁰⁸ GABLER 1989a, 437.

⁴⁰⁹ NAMES 3, 26.

⁴¹⁰ ROGERS – SIMPSON 1969, 3–14.

⁴¹¹ HARTLEY 1972, 49.

⁴¹² RAE 1974, 200.

⁴¹³ GABLER 2010, 186.

⁴¹⁴ GABLER 1994, 360.

Reliefdíszű áru	
Drag. 37 formájú tál	82 db
Drag. 30 formájú tál	1 db
Díszítetlen áru	
Drag. 27 formájú pohár	14 db
Drag. 33 formájú pohár	37 db
Drag. 46 formájú csésze	1 db
Drag. 40 formájú csésze	1 db
Drag. 18/31 formájú tányér	92 db
Drag. 36 formájú tál	7 db
Drag. 38 formájú tál	3 db
Drag. 42 formájú tál	1 db
Stanfield 1929.67 formájú korsó	1 db

nincs erős törés és a felette lévő, azaz a perem alatti, rész magasabb. A fenti különbségek esetlegesek, miután a fazekas szabad kézzel formálta ki az edényeket. Ezért sokszor még az azonos bélyeggel ellátott, hasonló formájú edényeknél is felfedezhetők ilyen eltérések.⁴¹⁵ A lekerekedő, kis felületű aljrészen bélyegtöredékek esetenként megfigyelhetők, de általában olvashatatlanok. A Kr. u. 2. század második felében alapított táborokban már nincs Drag. 27 formájú sigillata, mint Niederbieberben, Holzheimben vagy a munningeni égésrétegben.⁴¹⁶ A langenhaini 1. pincében ugyan volt 5 példány, de azok – a publikálók szerint – nem tartoztak a pince leletanyagához.⁴¹⁷

A Drag. 27 formát a Kr. u. 2. század közepétől a Drag. 33 típus váltotta fel. A rokon tányérformákhoz képest ez a pohár jóval csekélyebb számú. Aránya nem éri el a Drag. 18/31 vagy a Drag. 31 formájú tányéroknak a felét sem. Hosszú életű típus: előzménye megtalálható az itáliai sigillaták formakincsében, de feltűnik a Kr. u. 4. században is.⁴¹⁸ A Kr. u. 170/180-as évektől kezdve ez lett a vezető pohártípus. Köln-Alteburgban általában a 7. fázis anyagában található, azaz a Kr. u. 160 és a 2–3. század fordulója közti évtizedekre keltezhető.⁴¹⁹ A közép-galliai gyártmányoknál a perem belső oldalán ritka a bevájt vonal,⁴²⁰ ugyanakkor az edényfal külső oldalának közepén csaknem mindig feltűnik. Az Antoninus-kori típusok jellemzője az ívelt, konkáv falkiképzés – ez a változat az ún. Pudding Pan Rock 13 típusával állítható párhuzamba.⁴²¹ Az edények átmérője a kisebb példányoknál 8 és 10,4 cm közötti, a közép méretűeknél 12–17 cm, a nagyobbaknál (*paropsis*) 20 cm. A talpgyűrű átmérője 4,5 és 5 cm közötti értékeket mutat.

A Nr. 110. számú példányon a lezoux-i Saciro vagy Sacero bélyege található (10. ábra. 1.). Működése a Kr. u. 150–180 közötti évekre tehető.⁴²² Gyártmányai nagyon gyakoriak Pannoniában mind tányér, mind pohárformákon. Megtalálhatók Vindobonában (Drag. 33 formájú poháron), Klosterneuburgban, Carnuntumban, Scarbantiában, Strebersdorfbán, Savariában, Sallán, Tüskevá-

⁴¹⁵ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 87–88.

⁴¹⁶ FISCHER 1981, 72.

⁴¹⁷ SIMON – KÖHLER 1992, 39.

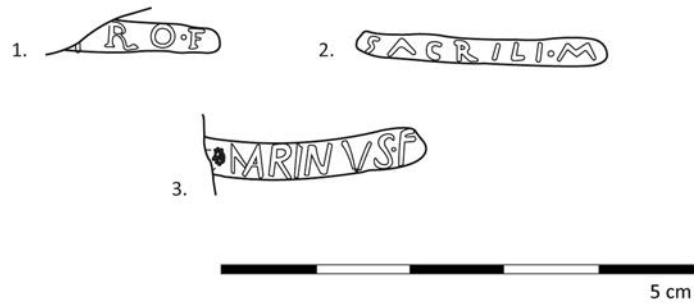
⁴¹⁸ PFERDEHIRT 1976, 7–80.

⁴¹⁹ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 439.

⁴²⁰ FISCHER 1990, 51.

⁴²¹ SMITH 1907, 268–292.

⁴²² DICKINSON 2001, 205.

10. ábra. Közép-galliai névbélyegek.
1. Kat. 110; 2. Kat. 111; 3. Kat. 109.

ron, Brigetióban (Drag. 33 formájú edényen), Aquincumban (itt is Drag. 33 formájú edényen), Baracskán, Teutoburgiumban.⁴²³

Drag. 33 formájú edényen található (Nr. 111.) Sacrillus lezoux-i mester bélyege (10. ábra. 2.). Működését a középső, ill. a késő Antoninus-korra keltezi a kutatás.⁴²⁴ A SACR·ILI·M bélyeg párhuzamát Pannoniából nem ismerjük.

A Drag. 33 formájú pohárhoz hasonló Drag. 46 típusú edény csak egy példánnyal van képviselve anyagunkban (Ltsz. R. 2011. 4. 2571). Ívelt oldala és jellegzetes felálló pereme alapján ismerhető fel. A faltörést esetenként bevájt vonal is hangsúlyozza. A forma már megjelenik La Graufesenque típuskincsében is. A Kr. u. 2. század közepére keltezhető leletgyűtéseknél nagy számban található, így Hesselbachban, Heldenbergen 3. periódusában, Altenstadtban és Walheim 3. periódusában. Továbbélését a Kr. u. 2. század második felében igazolja Newstead II, Altenstadt 28. pince, Heddernheim IIB periódusának és Walheim 3. periódusának leletei.⁴²⁵ Fellelhető a forma a markomann háborúk során elpusztult Regensburg-Kumpfmühl anyagában is.⁴²⁶ Egy-egy példány még Niederbieberben vagy Holzhausenben is feltűnik. A langenhaini 1. pince leletei közt talált darabokat a publikálók „Altstück”-nek tartják.⁴²⁷ Pannoniában nem túl gyakori, bár megtalálható Carnuntumban, Budaörsön, a balácai villában és Aquincum polgárvárosában, valamint a Hercules-villában.⁴²⁸

A lezoux-i edényeken található leginkább bélyeg, így a **109. számú** Drag. 18/31 formájú tányér töredékén MARINUS·F bélyeg látható (10. ábra 3.). A bélyeg párhuzamát Brigetióból ismerjük.⁴²⁹ Juhász Gy. ezt a *signaturát* a rheinzaberni mesterhez atribuálta. B. Dickinson szerint működése a Kr. u. 2. század utolsó harmadára tehető; Pannoniába azonban valószínűleg csak 180-ig szállított árut.

Anyagunkban számos Drag. 18/31 formájú tányér található (92 db). A közép-galliai típusok jellemzője az enyhén ívelt falrész, erősebb töréssel az aljrész felé és az aljrész közepének omphalos-szerűen kiemelkedő, magasra felhúzott kicsúcsosodása.⁴³⁰ A perem negyedkörív keresztmetszetű, kevésbé markáns kiképzésű.⁴³¹ Általában Antoninus-kori típusok található leleteink között.⁴³²

⁴²³ GABLER – MÁRTON 2009, 274.

⁴²⁴ NAMES 8, 54.

⁴²⁵ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 96.

⁴²⁶ FABER 1994, 222.

⁴²⁷ SIMON – KÖHLER 1992, 38.

⁴²⁸ GROH – GABLER 2017, 144.

⁴²⁹ GABLER – MÁRTON 2009, 256.

Nr. 369; DICKINSON 1986, 192.

⁴³⁰ FABER 1994, Beil. 7,40; SMITH 1907, 279, Nr. 20.

⁴³¹ OSWALD – PRYCE 1966, pl. 46,10.

⁴³² DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, Abb. 16.

A kisebb tányérok átmérője 11,5–12,8 cm, a nagyobbaké 19–20 cm. Magasságuk – már amennyire a töredékekből ezt meg lehet állapítani – 3,4–4,5 cm. Ritkábban lelhető fel az ún. Drag. 18/31 R, alján a sűrűn rovátkolt gyűrűvel (rouletting).

A Drag. 38 formájú galléros tál nagyon szerény mennyiségben van képviselve anyagunkban (3 db). Jellemzője az ívelt fal, a vertikális perem és az ívelt, szélesebb vagy keskenyebb gallér. A peremrész esetenként ferde. A savariai daraboknál a szájrész nem vastagodó. Ezt a formát mind a közép- és kelet-galliai műhelyekben, mind a rheinzaberni manufaktúrában gyártották. A típus Traianus–Hadrianus-korában tűnt fel. A Kr. u. 2. század közepe előtt a saalburgi földtábor anyagában lelhető fel. A Kr. u. 2. század harmadik negyedére keltezhető lelőhelyek közül a regensburg-kumpfmühli táborban⁴³³, és a kempteni edénydepótban található⁴³⁴. Általában a niederbieberi horizont előtti lelőhelyeken van képviselve, a Kr. u. 3. században egyre ritkább.⁴³⁵ Pannoniában nem túl gyakori. Az aquincumi *canabae*-ban a galléros tálak aránya 2,7%, a budaörsi telepen 1%. Gyakrabban lelhető fel Carnuntumban, ahol a formához sorolható edényeknek mintegy a harmada közép-galliai áru.⁴³⁶

Valószínűleg kelet-galliai áru az egyetlen Drag. 40 formájú edény (R. 2011. 4. 3896), amely aránylag sok lelőhelyen található, de mindenütt csekély számban.⁴³⁷ Korábban úgy vélekedtek, hogy a Kr. u. 2. század vége előtt ezt a típust nem gyárthatták.⁴³⁸ Ennek ellentmond több lelőhely adata. Castleshaw Hadrianus-kori leletanyagában már megtalálható ez a forma⁴³⁹ és korai kontextusban került elő Köln-Alteburgban is. Ugyanakkor a markomann háborúk során elpusztult Regensburg-Kumpfmühl vagy a langenhaini 1. pince leletei közt nem található ilyen típus.⁴⁴⁰ Túlnyomórészt Trierben gyártották,⁴⁴¹ de a kelet-galliai műhelyek, valamint a rheinzaberni manufaktúra forma reper-toárjának is része.

Egyetlen példánnyal van képviselve anyagunkban a Drag. 42 forma (Ltsz. R. 2011. 4. 3790): ennek pereme díszítetlen, a rajta lévő karima háromszög keresztmetszetű. Egyes típusai a D, mások az E készletbe sorolhatók. A nyugati tartományokban aránylag sok helyen található, de stratigráfiailag nem értékelhető kontextusban. Gyártották Martres-de-Veyre-ben is. Feltehetően a Hadrianus-korra keltezhető.⁴⁴²

A Drag. 36 formájú tányér hét darabbal van képviselve az iseumi leletek között. Gyártották Lezoux-ban és Rheinzabernben is a Kr. u. 2. század közepe és vége közti időszakban. Keltezéséhez a walheimi 3 és 3/5 valamint a heddernheimi II 3 és III. periódusok anyaga ad támpontot. Antoninus-kori időrendi besorolását támogatják a Pudding Pan Rock-i hajótörés leletek is.⁴⁴³ Pforzheimben a Kr. u. 3. században betöltött 3. számú kút anyagában is megtalálható,⁴⁴⁴ valamint a Kr. u. 200 körülre keltezhető faimingeni 5. sírban.⁴⁴⁵ A Kr. u. 2. század végétől ennek a tányérformának száma csökken. Holzhausenben vagy a langenhaini 1. pince betöltésében nem található. Gyártása ennek ellenére a Kr. u. 3. század közepéig követhető.⁴⁴⁶ Változatait a perem és az oldalrész kiképzése, valamint a barbotinos díszítés

⁴³³ FABER 1994, *Beil.* 11, 139.

⁴³⁴ CZYSZ 1982, *Taf.* 9,88.

⁴³⁵ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 127.

⁴³⁶ GROH – GABLER 2017, 148.

⁴³⁷ SEITZ 1999, 182.

⁴³⁸ FURGER – DESCHLER-ERB 1992, 50.

⁴³⁹ OSWALD – PRYCE 1966, 185 sk.

⁴⁴⁰ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 116.

⁴⁴¹ KORTÜM 1995, 249.

⁴⁴² DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 112.

⁴⁴³ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 103.

⁴⁴⁴ KORTÜM 1995, 280.

⁴⁴⁵ FASOLD – HÜSSEN 1985, *Abb.* 14,7.

⁴⁴⁶ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 103.

alapján lehet megkülönböztetni. A niederbieberi leleteknél a perem és a fal közötti törés markánsabb, a perem cseppalakban vastagodó. A késői változatoknál a barbotinos borostyánlevél mellett ferdén elhelyezett pálcikák találhatók. Az edények átmérője 15,2–18,6 cm, de a nagyobb tányéroké 21–26 cm is lehet. A késői daraboknál a perem gyakran díszítetlen.

Az Iseumban egy egészen ritka forma is feltűnt. A galliai sigillata gyártás repertoárjában alig található korsó. Anyagunkban egy fültöredék a Stanfield 1929. 67 típusra utal (*Nr. 112.*).⁴⁴⁷ Korsófül került elő az aquincumi polgárvárosban is, de az rheinzaberni gyártmány.⁴⁴⁸

KELET-GALLIAI SIGILLATÁK (5 db)

A kelet-galliai kerámia aránylag ritka Pannoniában.⁴⁴⁹ Anyagunkban egy ittenweileri táltöredék található (*Nr. 113.*), amely Cibisus műhelyéhez köthető. Ennek a mesternek egyik – Cambodunumban talált – dombordízes sigillatáján Marcus Aurelius Kr. u. 170-es években vert érmének lenyomata látható, így működése a középső Antoninus-korra tehető.⁴⁵⁰ Cibisus áruja ritka Pannoniában – fellelhető Vindobonában, Carnuntumban, Brigetióban, Mursán és Cibalaeban.⁴⁵¹ Újabban ismerhettük fel edényét az aquincumi Víziváros leletei között.⁴⁵²

RHEINZABERNI SIGILLATÁK (11. ábra)

Reliefdíszű áru

A *Nr. 115.* példány a Reginus I szériához sorolható. Ez a műhely saját pecsétlőkészlettel rendelkezett, ami azt jelenti, hogy nem kellett átvennie más officinák díszítőelemeit. Ezért gyártmányainak felismerése könnyebb. A mi darabunk esetében a bélyeg is segítségünkre volt. Az indadísz és a róla leágazó levelet eddig nem ismertük Reginus I repertoárjában. H. Bernhard ezt a szériát a legkorábbi csoportba sorolta,⁴⁵³ de ennek ellentmond az A. Mees által használt Yule formula.⁴⁵⁴ A műhelyben gyártott edények alapján joggal lehet arra következtetni, hogy ez az üzem több fazekast foglalkoztatott. Működését a Kr. u. 2. század harmadik negyedére keltezik, de legalább Kr. u. 180 tájáig lehettek forgalomban gyártmányai. Pannoniában mintegy 60 darab edényt sorolhattunk ehhez az officinához. A legtöbbet Vindobonából publikálták,⁴⁵⁵ tucatnyi került elő Carnuntumban⁴⁵⁶ és több darab képviseli a műhelyt az ács-vaspusztai tábor markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegében.⁴⁵⁷ A műhely gyártmánya megtalálható az esztergomi táborban is.⁴⁵⁸ Reginus I árut publikáltak Brigetióból, Albertfalváról, Gorsiumból, Mursáról, a pátyi és a budaörsi telepről. Aquincumban mind a *canabae*, mind a polgárváros leletei közt fellelhető ez a széria. Gyakori a Borostyánkőút mentén: lelőhelyei Großhöflein, Strebersdorf, Salla, Poetovio. A tartomány belsőjében ritkább – eddig csak Balácán és Sárváron kerültek elő ennek a műhelynek a gyártmányai.⁴⁵⁹

⁴⁴⁷ STANFIELD 1929, 113–150.

⁴⁴⁸ GROH – GABLER 2017, 151.

⁴⁴⁹ GROH – GABLER 2017, 55. és 120;
MIKL-CURK 1987, 241–246.

⁴⁵⁰ KERN 1986, 230; M. LUTZ 1960,
111–161; KERN 1983, 1726–1727;
KERN 1984, 4299.

⁴⁵¹ GABLER 1987, 51.

⁴⁵² GABLER 2018, Nr. 37.

⁴⁵³ BERNHARD 1981, 84.

⁴⁵⁴ MEES 2002, 325.

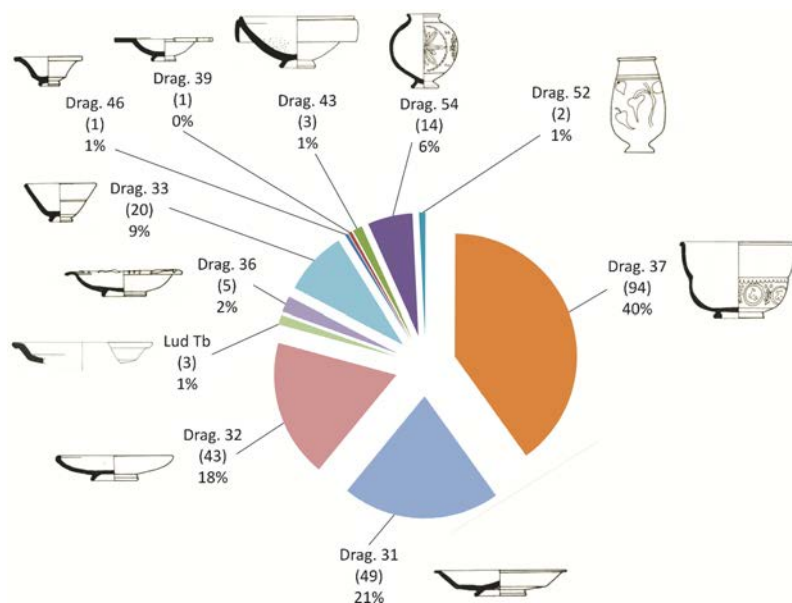
⁴⁵⁵ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 83.1–8, Taf.
84.1–5, Taf. 85.1–10; *gyakori továbbá a*
Michaelerplatzon – DONAT 1999a, 213.

⁴⁵⁶ GRÜNEWALD 1983, Nr. 78;
RAUCHENWALD 1997, Nr. 17; KANDLER-
ZÖCHMANN 2002, Nr. 361–362; GABLER
2010, 175–200.

⁴⁵⁷ GABLER 1989b, 456.

⁴⁵⁸ GABLER 2019, 345.

⁴⁵⁹ GROH – GABLER 2017, 123.

11. ábra. A rheinzaberni terra sigillaták formai megoszlása.
(Zárójelben a darabszám.)

A Nr. 114. példány a Cerialis műhelyben készülhetett. Th. Fischer a Bernhard I b csoportba sorolt szériát a markomann háborúk utáni időszakra keltezte, mivel a Kr. u. 175 táján elpusztult regensburg-kumpfmühli tábor leletanyagában nem található.⁴⁶⁰ Ugyanakkor a Kr. u. 170 és 178 között elpusztult pannoniai városok és táborok rétegeiben megtalálhatók Cerialis sigillatái (Salla, Aquincum, Gerulata, Quadrata, Celamantia, Intercisa⁴⁶¹). A. Mees szerint a Cerialis áru 180 táján már piacon volt, noha a műhely működésének végét nehezen határozhatta meg. Szerinte talán Kr. u. 220-ig lehettek forgalomban az officinában gyártott edények.⁴⁶² Hivatkozik a londoni New Fresh Wharf dendrokronológiailag meghatározott kontextusára, amelyet Kr. u. 225 körülre lehetett keltezni. De a londoni anyag feltehetően nem egységes: nagyon sok benne az Antoninus-kori közép-galliai sigillata, nem is szólva arról, hogy a záróérmét Kr. u. 209-ben verték.⁴⁶³ Ezek szerint a New Fresh Wharf leletei nem adnak egyértelmű időrendi fogódzópontot. A Cerialis III széria sigillatáin többször tűnik fel a CONSTAETNI bélyeg. Ennél minden bizonnyal azok a fazekasok (Constans és Nivalis) vehetők számításba, akiknek edényei Rheinzabernben az ún. Ianu-gödörben kerülnek elő.⁴⁶⁴ Ezek a kiformázó fazekasok eszerint a legkorábbi rajnai műhely időszakában működhetek és viszonylag sok edényt bélyegeztek. A Cerialis III széria szoros kapcsolatban állt a Cerialis II-ével, csak előbbinek edényeihez rontott pecsétlőket használtak, amelyek Cerialis II műhelyében még épek voltak. Ez a műhely valószínűleg fiatalabb Ianuarius I officinájánál, mivel Cerialis II formatáljai olyan sérült pecsétlőkkel készültek, amelyek Ianu I műhelyében még sértetlenek voltak. Fentiek alapján A. Mees Kr. u. 165 és 200 közötti működési időt javasolt a Cerialis

⁴⁶⁰ FISCHER 1990, 48.

⁴⁶¹ LŐRINCZ – VISY 1980, 683, 693;

GABLER 1994, 359.

⁴⁶² MEES 2002, 331.

⁴⁶³ MEES 2002, 97.

⁴⁶⁴ GIMBER 1993.

III széria időrendjének.⁴⁶⁵ Pannoniai forgalmát szerintem Kr. u. 165 és 180 közti évtizedekre lehet tenni a Marcus-háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek anyaga alapján.⁴⁶⁶ A széria a pannoniai leletanyagban alig három tucattal van képviselve: Vindobonában 10, Carnuntumban 3, Brigetioban 6, Balácán 5, Poetovioban 3, Salla, Esztergom, Budaörs és Szakály leletanyagában egy-egy példány található. Fenti időrendi javaslat a Cerialis V szériára is érvényes. Ezek lehettek az utolsó szállítmányok a markomann háborúk előtt. Ezek fellelhetők Vindobonában, Carnuntumban csak a Pfaffenbergen, Brigetióban, Aquincumban, Albertfalván, Gorsiumban és Mursán.

A **Nr. 117.** táltöredék Reginus II szériájához köthető. Ilyen típus került elő a regensburg-großprüfeningi pinceleletben, amelyet Kr. u. 243-ban vert érem keltezett.⁴⁶⁷ Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a Reginus műhely már évtizedekkel korábban működhetett. Ez a széria gyakori Pannoniában, közel 60 db került elő: Vindobonából 14, Poetovioból 12, Carnuntumból 11 példányát ismerjük. Reginus II árujának további lelőhelyei: Salla, Strebersdorf, Gerulata, Ad Statuas, Brigetio, Gorsium, a pátyi telep és Aquincum, ahol mind a *canabaeban*, mind a polgárvárosban fellelhető.⁴⁶⁸

A **Nr. 119.** darab a Victorinus I szériához köthető; egyike a legkésőbbi rheinzaberni daraboknak az Iseum területéről. Egyesek a Kr. u. 2. század végére, ill. a Kr. u. 3. század első felére kelteznek,⁴⁶⁹ mások a Kr. u. 3. század első felére teszik a műhely működését.⁴⁷⁰ Reliefdíszű edényei megtalálhatók Vindobonában⁴⁷¹ az aquincumi *canabaeban*, Gerulatán⁴⁷², és Brigetióban⁴⁷³. Díszítetlen Victorinus jelzéssel ellátott edények ugyanakkor nagy mennyiségben található egész Pannoniában: Carnuntumban, Neckenmarkton, Savariában, Poetovioban, Arrabonában, Brigetióban, Aquincumban, Matricán, Intercisában, Gorsiumban, Mursán és Pátyon.⁴⁷⁴

Az iseumi ásatások anyagában eddig összesen 266 darab rheinzaberni sigillatát határozhattunk meg. Ezeknek forma szerinti megoszlását lásd a következő oldali táblázatban.

Legnagyobb számban tányértöredékek található anyagunkban. A Drag. 31 formának megfelelő Lud V.Sb típust a szélesebb peremrész és az ívelt falrész teszi felismerhetővé. Az oldal és az aljrész közötti törés sokszor alig észrevehető.⁴⁷⁵ Az aljrészen gyakran található rovátkolt gyűrű (Kerbring), ez a forma a Drag 31 R. Későbbi változat az ún. Lud V Sa, ahová a nagy átmérőjű darabok sorolhatók. Ezeknél a peremrész kevésbé kiemelkedő, de a falrész ívelt. Átmérőjük alapján ezek a *catinus pedalis* csoportba tartoznak. A késői típusok jellemzőit J. Bird írta le a londoni kikötő leletei alapján.⁴⁷⁶ Korábban F. Oelmann a niederbieberi anyag alapján három csoportot különített el: méret a száj és a talpgyűrű átmérője mérete alapján, valamint a tányérok magassága szerint (Niederbieber 1 a–c).⁴⁷⁷ Az átmérő általában 18–29 cm, a talpgyűrű 7 és 9 cm közötti értékeket mutat. A Kr. u. 4. századi leletegyüttesekben ez a forma már nem lelhető fel. Ennek alapján feltételezhető, hogy a Kr. u. 3. század második felétől ezt a formát már nem gyártották.

⁴⁶⁵ MEES 2002, 232.

⁴⁶⁶ GROH – GABLER 2017, 124.

⁴⁶⁷ FISCHER 1990, 168 sk.

⁴⁶⁸ GROH – GABLER 2017, 53, 126–127.

⁴⁶⁹ DICKINSON 2001, 208.

⁴⁷⁰ SCHOLZ 2006, 168.

⁴⁷¹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 126.1–10.

⁴⁷² GABLER 2002, 231.

⁴⁷³ HAJDU 2016, 139.

⁴⁷⁴ GABLER – MÁRTON 2009, 285.

⁴⁷⁵ RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 38.2.

⁴⁷⁶ BIRD 1986, 175 sk.

⁴⁷⁷ OELMANN 1914.

Reliefdíszú áru	
Drag. 37 formájú tál	98 db
Díszítetlen áru	
Drag. 31 formájú tányér	49 db
Drag. 32 formájú tányér	43 db
Lud Tb formájú tányér	3 db
Drag. 36 formájú tányér	5 db
Drag. 33 formájú pohár	20 db
Drag. 46 formájú pohár	1 db
Drag. 39 formájú tálca	1 db
Drag. 38 formájú mortarium	1 db
Drag. 43 formájú mortarium	3 db
Drag. 45 formájú mortarium	1 db
Drag. 54 formájú palack	14 db
Drag. 52 formájú palack	2 db
Nem meghatározható forma	29 db

Gyakori anyagunkban a másik tányérforma, a Drag. 32 típus (*Nr. 123*). Ennek az ívelt, felfelé hajló falú, markáns perem nélküli *catillus*nak számos változatát ismerjük.⁴⁷⁸ Lehet mélyebb vagy laposabb, konkáv vagy egyenesre képzett aljú, enyhén behúzott vagy íveltebb peremű. Átmérője 14 és 30 cm közötti értékeket mutat.⁴⁷⁹ Noha a forma már a közép-galliai műhelyek gyártási programjában is megtalálható,⁴⁸⁰ a manufaktúrák exportterületén nem lelhető fel ez az áru. A rajnai és a dunai provinciákban általában a Niederbieber–Holzhausen–Heddernheim III–regensburgi temető–Langenhain 1. pince horizont anyagaiban tűnik fel, nagyjából Kr. u. 180/185 után. Ezekben a kontextusokban főként rheinzaberni gyártmányok találhatók.⁴⁸¹ T. Fischer szerint Raetiában a markomann háborúk után terjedt el, ami Rheinzabern duna-vidéki exportjának virágkorára tehető. Nem véletlen, hogy a regensburg-kumpfmühli tábor anyagában nem került elő Drag. 32 formájú tányér, csak a tábor pusztulása utáni kontextusokban.⁴⁸² A Kr. u. 170/180 utáni keltezés a pannoniai leletek is igazolják. A markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegekben ez a forma nincs képviselve. A közép- vagy kelet-galliai műhelyekben gyártott darabok sem igazolják azt, hogy a Kr. u. 2. század közepe előtt gyártották volna ezt a típust, mivel ezek a gyártóhelyek Kr. u. 150 után is működtek.⁴⁸³ A korai rheinzaberni darabok a Kr. u. 160-as években inkább Felső-Germania középső területein lelhetők fel.⁴⁸⁴ Ekkor a piacterület főként a két germaniai tartományra korlátozódhatott, s csak Kr. u. 180 után jelent meg ez a tányérforma a dunai provinciákban. A tipológiai különbségek kronológiai szempontból nem értékelhetők.⁴⁸⁵ A köln-alteburgi flottabázis anyagában is számos Drag. 32 formájú tányér található: ezek – a kémiai elemzések eredményei szerint – rheinzaberni gyártmányok.⁴⁸⁶

⁴⁷⁸ PFERDEHIRT 1976, 88;

SIMON – KÖHLER 1992, 34–36.

⁴⁷⁹ PFERDEHIRT 1976, 68.

⁴⁸⁰ ZANIER 1992, 134 sk.

⁴⁸¹ FISCHER 1990, 50.

⁴⁸² FABER 1994, 224.

⁴⁸³ ZANIER 1992, 133.

⁴⁸⁴ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 113.

⁴⁸⁵ KORTÜM 1995, 242 sk.

⁴⁸⁶ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 114.

12. ábra. Rheinzaberni névbélyeg.
Kat. 123.

A Nr. 123. leleten MARCELLINUS bélyeg található (12. ábra).⁴⁸⁷ A rheinzaberni fazekas valószínűleg a Kr. u. 3. század első felében működhetett.⁴⁸⁸ Áruja több pannoniai lelőhelyen is megtalálható, így Brigetióban⁴⁸⁹, Carnuntumban, és Sopianaeanban⁴⁹⁰.

Jóval kevesebb példány képviseli a Lud Tb formát (Nr. 124), mind a nyugati tartományokban, mind a Duna-vidéken. Jellegzetessége az erős faltörés, a horizontális, csepp alakú keresztmetszetet mutató perem. Ezt a típust többnyire Rheinzabernben gyártották.⁴⁹¹ Előfutára a Lud Tx forma már a rheinzaberni gyártás kezdetén megjelent, így feltételezhetjük, hogy a Lud Tb típus már a kelet-galliai manufaktúrák formakincsében is megjelent.⁴⁹² A rheinzaberni Reginus egyik sigillatája segített egy pforzheimi példány keltezésében.⁴⁹³ Ennek alapján is a forma kialakulását a Kr. u. 2. század második felére tehetjük. A forma az aquincumi Hercules villa anyagában 4%-kal, a *canabae* északi részében 1,8%-kal van képviselve. Valamivel gyakoribb a balácai villagazdaság vagy Brigetio leletei között.⁴⁹⁴

A Drag. 36 formájú tányérok száma csekély – mint ezt fentebb írtuk – számuk a Kr. u. 2. század végétől csökkent.

Mindössze egy példány képviseli a Drag. 39 formájú fogólapos, alacsony tányért (*lanx*) (Nr. 122). Ez a típus a nyugati tartományokban is ritka: eredetére és időrendjére vonatkozóan csak kevés adat áll rendelkezésünkre. Két változatát lehet elkülöníteni; az egyiknél a horizontális fogólap díszített, mint egy balácai⁴⁹⁵ vagy egy stomfai (Stupava) példány esetében⁴⁹⁶. A másik változat díszítetlen. Az edényfal általában lekerekedő vagy egy alig észrevehető törés figyelhető meg az alj- és az oldalrész között. Ezt a formát elsősorban Rheinzabernben gyártották (Lud Oo), a savariai példány is ott készült. Ritkán bélyeg is található ezeken a tálcákon (Iustus, Iuvenis, Avitus, Crassiacus).⁴⁹⁷ Legkorábban Pforzheimben fordult elő,⁴⁹⁸ míg a legkésőbbi darab Jagsthausenben, egy Kr. u. 2. század második – 3. század első felére keltezhető kontextusban található.⁴⁹⁹ A regensburgi temető síregyütteseinek kívül a kelet-noricumi Favianisban (Mautern) került elő Kr. u. 3. század közepére tehető égésrétegben.⁵⁰⁰ Gyártása eszerint Hadrianus korától legalább a Kr. u. 2. század végéig tarthatott. Egy linzi lelőhelyű darabon Iuvenis bélyeg látható.⁵⁰¹ Ennek a rheinzaberni fazekasnak működési ideje Commodus uralkodásától a Severus-kor elejéig terjedő időszak lehetett. Pannoniában csak kevés lelőhelyen fordul elő ez a típus: elsősorban Carnuntumban, Balácán, a pátyi

⁴⁸⁷ CZYSZ 2003, F 794, 407, Abb. 133;

GABLER – MÁRTON 2009, Nr. 357.2.

⁴⁸⁸ MEES 2002, 348.

⁴⁸⁹ JUHÁSZ 1935, Nr. 174, Taf. XLVI.174.

⁴⁹⁰ GABLER – MÁRTON 2009, 255.

⁴⁹¹ OSWALD – PRYCE 1966, 201.

⁴⁹² DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 119.

⁴⁹³ KORTÜM 1995, 241 f, Taf. 77/T 4 c.

⁴⁹⁴ GROH – GABLER 2017, 142.

⁴⁹⁵ GABLER – PALÁGYI 1989, 115.

⁴⁹⁶ KUZMOVÁ 1997, 83, Taf. 17.2.

⁴⁹⁷ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 116.

⁴⁹⁸ KORTÜM 1995, 242.

⁴⁹⁹ BIEGERT ET ALII 1995, 193.

⁵⁰⁰ SCHNURBEIN 1977, Taf. 120.887 –

Grab 6; GROH 2002, 167, Taf. 17.298.

⁵⁰¹ RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 39.3.

és a budaörsi telepen, valamint az aquincumi *canaba*ban és a polgárvárosban.⁵⁰² Bár ritka forma, mégis egy darab a Pannonia előterében lévő Barbaricumban is megtalálható, a Nyitra és a Zsitva folyók völgyében.⁵⁰³

A pohárformák száma lényegesen elmarad a tányérokétól (anyagunkban kb. negyedrésze a *catilli* típusoknak, összesen 21 db). A csonkakúp alakú, Drag. 33 formájú rajnai sigillaták általában egyenes falúak, szemben a konkáv közép-galliaiakkal. Méretbeli különbségek ugyan vannak köztük, de ez nem jelent időbeni különbséget.

Még kevesebb a rokon Drag. 46 forma. Ennek kései példányai Niederbieberben és Holzhausenben egyaránt megtalálhatók, bár ott is csak egy-egy példány képviseli ezt a típust. A langenhaini 1. pince anyagában is fellelhető, bár az ottani leleteket „Altstück”-nek tartja ásatójuk.⁵⁰⁴ Aquincumban, mind a Hercules villában, mind a *canabae* északi részén, mind a polgárvárosban fellelhető.⁵⁰⁵ A tartomány többi lelőhelye közül eddig Carnuntumban, Balácán és Budaörsön került elő ilyen formájú sigillata.⁵⁰⁶

Anyagunkban eddig 3 darab Drag. 43 formájú dörzstálat (*mortarium*) találtunk. Ennek a nagy táltípusnak jellemzője a külső fal horizontális bordázata és a belső felület kavicsozott örlőfelülete. Peremrésze általában ívelt, alatta széles vertikális gallér található, amelyen barbotinos díszítés látható. Ezt a formát Rheinzabernben a Kr. u. 2. század második felében gyártották,⁵⁰⁷ de már a közép-galliai műhelyek formakincsében is megtalálható. A korai leletegyüttesekben alig lelhető fel. Virágkora a Kr. u. 2. század második felére tehető a heddernheimi II B és III periódusok, a langenhaini 2. pince, Walheim 3 és 3/5 periódusainak leletei alapján. A késői leletegyüttesek: a regensburgi temető sírleletei, Niederbieber, Holzhausen és Faimingen leletkomplexumai alapján bizonyítható a típus Kr. u. 3. századi gyártása. A külső limesen csaknem minden táborban megtalálható (Aalen, Rainau-Buch, Miltenberg-Altstadt, Öhringen, Mainhardt).⁵⁰⁸ Korábban úgy gondolták, hogy a típus gyártása a Kr. u. 3. század elején befejeződhetett.⁵⁰⁹ A pforzheimi *vicus*ban azonban Kr. u. 3. század első felétől a század közepéig keltezhető leletegyüttesben került elő,⁵¹⁰ ami későbbi keltezését bizonyítja. A típus Rheinzabern exportterületén mindenhol előfordul a Kr. u. 3. század elején is.⁵¹¹ Germania Inferior és Superior területén a Kr. u. 3. század elején a Drag. 45 forma jóformán kiszorította ezt a dörzstál típust.⁵¹² Nagy számban lelhető fel ez a típus Carnuntumban, Brigetióban és Aquincumban⁵¹³, de pl. a budaörsi telep jelentős sigillata leletei között csak két darab mutatja ezt a formát. Talán a belső-pannoniai telepek kevesebb olyan fűszerhez jutottak hozzá, amelyeket ilyen típusú dörzstálakban törhettek. Az egyetlen kivétel a balácai villagazdaság, ahol aránylag gyakori a Drag. 43 forma.⁵¹⁴

A másik *mortarium* típus a Drag. 45 jellemzője a csaknem vertikális perem és az enyhén ívelt fal, esetenként az oldal- és az aljrész között törés látható. Tipológiai jellemzőit B. Pferdehirt írta le, ezek esetenként időrendi meghatározást is lehetővé tesz-

⁵⁰² GROH – GABLER 2017, 142.

⁵⁰³ KUZMOVÁ 1997, 68.

⁵⁰⁴ SIMON – KÖHLER 1992, 38.

⁵⁰⁵ GROH – GABLER 2017, 144.

⁵⁰⁶ GROH – GABLER 2017, 144.

⁵⁰⁷ PFERDEHIRT 1976, 57; KORTÜM 1995, 252; WEBSTER 1996, 53.

⁵⁰⁸ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 134.

⁵⁰⁹ OSWALD – PRYCE 1966, 215.

⁵¹⁰ KORTÜM 1995, 28.

⁵¹¹ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 134.

⁵¹² SEITZ 1999, 179.

⁵¹³ GROH – GABLER 2017, 148.

⁵¹⁴ GABLER 2001a, 126.

nek. Ezen a típuson tűnik fel az oroszlánfejes kiöntő, amelynek pannoniai megfelelői az Aquincum vízivárosi leletanyagban vagy a savariai Romkertben fedezhetők fel.⁵¹⁵ Késői forma: a Kr. u. 2. század végére és a Kr. u. 3. század első felére keltezhető, amely elsősorban a Niederbieber horizont lelőhelyein fordul elő (Holzhausen, Langenhain 1. pince, Zwammerdam), de tovább él a Kr. u. 4. században is.⁵¹⁶ Már Hadrianus korában feltűnik,⁵¹⁷ korai gyártását egy londoni leletanyag igazolja.⁵¹⁸ Nemcsak az izeumi leletek között (1 db), hanem egész Pannoniában ritka forma; megtalálható Carnuntumban és Aquincumban.⁵¹⁹

A Drag. 54 formájú gömbhasú *olla* általában díszített. Gyakoribb a barbotinos levelekből álló díszítés, de megtalálható a vésett üvegedényt utánozó minta is. A Déchelette 72 változat gömbhasú: a mintát lent és fent horizontális bevált vonal zárja. A nyakrész rövid és ívelt, a perem negyedkörív keresztmetszetű. A gyártás kezdete a Kr. u. 2. század közepére tehető, de Rheinzabern a Kr. u. 3. század közepéig exportálta ezeket a típusokat.⁵²⁰ Viszonylag gyakori a Kr. u. 170-es évek végére tehető kempteni depotleletben és Niederbieberben.⁵²¹ A hasonló Drag. 54 (Lud V Vd) változat nyakrésze előbbivel szemben magasabb. W. Ludovici korábban Vd-Vg altípusokat különböztetett meg. Valamennyi változatra jellemző altípus a kehelyhez hasonló, árkolással tagolt láb, csak a Vd esetben figyelhető meg egyszerűbb kialakítás. A késői változatokat J. Bird mutatta be.⁵²² Hasonló edényeket gyártottak a Severus-korban Westerndorfban is.⁵²³ A Drag. 54 formájú edények fellelhetők Aquincumban, Carnuntumban, a budaörsi és a pátyi telepeken, valamint a balácai villagazdaságban.⁵²⁴ W. Ludovici megkülönböztetett még VMg és VMk változatokat a formán belül. Ezek vázaszerű edények – jelenlétüket anyagunkban nem ismerhettük fel a töredékek mérete miatt. A barbotin díszítést készítő fazekasok Rheinzabernben Kr. u. 180 táján kezdték gyártani ezt az árut.⁵²⁵ Nem sokkal ezután a westerndorfi manufaktúra is átvette a barbotin technikát,⁵²⁶ majd a Kr. u. 3. század közepén Trierben is megjelent ez a díszítésmód. A rheinzaberni barbotinos sigillaták különlegessége, hogy – habár rendkívül ritkán – megjelennek a figurális ábrázolások (pl. gladiátor).⁵²⁷ Aquincumban pl. barbotin technikával felvitt ló és párduc látható borostyánlevelekkel egy Drag. 54 formájú gömbhasú edényen.⁵²⁸ Aquincumon kívül ez a díszítéstechnika fellelhető Poetioiban is.⁵²⁹

⁵¹⁵ GABLER 2018.

⁵¹⁶ PFERDEHIRT 1976, 26.

⁵¹⁷ SCHÖNBERGER – SIMON 1983, 103.

⁵¹⁸ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 134.

⁵¹⁹ GROH – GABLER 2017, 149.

⁵²⁰ WEBSTER 1996, 61 sk.

⁵²¹ CZYSZ 1982, 288.

⁵²² BIRD 1995, 1–14.

⁵²³ KELLNER 1963, Abb. 11.53, Abb. 12.1, Abb. 14.81–82.

⁵²⁴ GROH – GABLER 2017, 150.

⁵²⁵ THOMAS 2002, 6.

⁵²⁶ KELLNER 1973, 15 sk.

⁵²⁷ RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 21, Taf. 24; KÖHNE – EWIGLEBEN 2000, 66, Abb. 52.

⁵²⁸ KUZSINSZKY 1932, 91, Abb. 79.

⁵²⁹ MIKL-CURK 1969, 41, Taf. 1.5–9.

A rheinzaberni sigillaták mennyisége alulmarad a közép-galliai kerámiához képest, ami azért meglepő, mert Pannoniában szinte mindenhol a rajnai manufaktúra gyártmányai találhatók a legnagyobb számban: van, ahol többségük a teljes leletanyagnak kétharmadát teszik ki. Még feltűnőbb Rheinzabern csekély részesevé a Domitianus–Hadrianus-kori későitáliai és dél-galliai leletanyaghoz képest az izeumi leletanyagban, amely négyszer akkora (!), mint a több mint nyolc évtizeden át gyártott rajnai árué. Ennek oka nyilvánvalóan nem az Iseum kultuszának, épületegyüttesének hanyatlásában rejlik, hiszen éppen a Kr. u. 2–3.

század fordulója körül esett át jelentős átépítésen a szentély. Ekkor készült el a templom keleti homlokzatának fedett oszlopos porticusa, a belső pillérsor és a templomudvar felé nyíló gránit-oszlopos díszkapuzat is.⁵³⁰ A központi szentély homlokzatának átépítésére is a Kr. u. 2. század végén, Septimius Severus uralkodása idején került sor,⁵³¹ valamint ekkor bővítették a szentély pódiumát, amelyre az új oszlopos főhomlokzat épült. Feltételezhető, hogy a korai időszak exportja inkább a Borostyánkőút menti *tabernae*, lakó- és műhely-objektumok ellátását szolgálta, míg ezeket az építményeket talán Hadrianus korában felszámolják és helyüket a templom monumentális előcsarnoka és egy *porticus* foglalta el. Magába a szentélybe az áldozati ajándékokkal nem került annyi sigillata, mint amennyi a korábbi lakóépületekbe, árusító bódékba. Itt jegyeznénk meg, hogy a rajnai sigillaták jó része nem is a szentélyből vagy annak monumentális porticusából került elő, hanem a szentélykörzet pereméről, utak feltöltéséből. A csekélyebb mennyiség tehát nem valamilyen regressio, az import elapadásának következménye, hanem a területen belüli funkcióváltás eredménye.

WESTERNDORFI SIGILLATÁK (Nr. 125–126)

A westerdorfi dombordízes sigillatáknak három csoportját különböztette meg Kiss K. Az ezeket előállító műhelyek közül Comitialisé a legkorábbi, ez Kr. u. 175 táján kezdett működni.⁵³² Virágkora feltehetően a Kr. u. 2. század utolsó évtizedeire vagy a Kr. u. 3. század elejére tehető, bár az officina pontosabb keltezését sem a pannoniai telepanyagok, sem a noricum-i temetők adatai nem teszik lehetővé.⁵³³ A seebrucki síregyüttesek sem vizsik sokkal közelebb a megoldáshoz a westerdorfi kronológia kérdésénél. A westerdorfi manufaktúra keltezése inkább a rheinzaberni üzemek időrendi helyzetének függvénye, mint-hogy, mind Comitalisnak, mind Heleniusnak voltak érdekelt-ségei a rajnai gyárban is.

Itt azonban újabb nehézséggel kell szembesülnünk, mint-hogy a rheinzaberni sigillaták időrendje éppen a Severus-kori (vagy a Severus-kor utáni) csoportok esetében bizonytalan. A rheinzaberni Helenius-áru a regensburgi temetőkből, a Kr. u. 185 után kiépített Holzhausenben vagy a heddernheimi 3. periódus emlékéanyagában is fellelhető, ezért arra gondolhatunk, hogy westerdorfi műhelye Kr. u. 180 után már működhetett.⁵³⁴ Valószínűbb azonban, hogy Helenius officinája csak Kr. u. 200 táján kezdhetette meg működését,⁵³⁵ áruja ugyanis olyan lelet-együttesekben található, amelyeket a Kr. u. 3. század első felére keltezhetünk. Ezek közé tartozik a Kr. u. 202 utánra tehető heddernheimi 106-os parcella,⁵³⁶ a rheinzaberni 17/c gödör (235/240 tájra tehető), Großprüfening (Kr. u. 242 körül) vagy Ladenburg (Kr. u. 246 tájára tehető). Ennek ellenére nem valószínű, hogy Helenius a Kr. u. 3. század középső harmadában még működött volna.⁵³⁷ A mester rheinzaberni és westerdorfi műhelye egyébként sem gyártott szükségszerűen egy időben dombordízes sigillatákat.⁵³⁸ Korábban feltételezték, hogy Westerdorf az első

⁵³⁰ BALÁZS ET ALII 2013, 36.

⁵³¹ MRÁV 2005, 123–156.

⁵³² CHRISTLEIN ET ALII 1976, 71.

⁵³³ FASOLD 1993, 47.

⁵³⁴ REUTTI 1983, 58–60.

⁵³⁵ GABLER – KELLNER 1993, 189 sk.;

MEES 2002, 106.

⁵³⁶ FISCHER 1973, 208.

⁵³⁷ NUBER 1969, 145–146.

⁵³⁸ KORTÜM – MEES 1998, 162.

alemann betörések során elpusztult, így Helenius Kr. u. 233 után már nem folytathatta munkáját Westerndorfban. Felmerült annak lehetősége is, hogy a westerndorfi áru a korábbi rheinzaberni importot helyettesíthette,⁵³⁹ ezt azonban a leletanyagok nem igazolták. Ha tekintetbe vesszük Rheinzabern óriási dunavidéki exportját a Severus-korban, rögtön kiderül, hogy az Inn menti manufaktúra nem felváltotta, hanem kiegészítette a rajnai importot. Helenius korábban Comitialis műhelyében volt kiformázó fazekas, így saját üzemét csak Septimius Severus korában nyithatta meg⁵⁴⁰ – P. Fasold szerint még Kr. u. 200 előtt. Aquincumban a vízivárosi leletek között több Eleniusf perembélyeg található Comitialis reliefdíszű edényén.⁵⁴¹ A perembe nyomott bélyeg egyértelműen a kiformázó fazekasra utal. H.-J. Kellner a Comitialis officinán belül megkülönböztetett egy Helenius alcsoportot.⁵⁴² Az aquincumi vízivárosi leletek között egy Helenius-műhelyhez attribuíható edény peremén is feltűnt a „Heleniusfec” bélyeg, ami arra utal, hogy több Helenius is működhetett az Inn menti gyárban. Az egyes csoportok közötti együttműködés valószínűleg szoros lehetett.⁵⁴³ Helenius műhelyében valószínűleg a Comitialis vagy az Onniorix officinák formatályaiból is készíthettek edényeket. Újabb kutatások szerint a vindobonai és a carnuntumi zárt leletegyüttesek arra utalnak, hogy az Inn menti gyár működése csak a Kr. u. 3. század harmadik negyedében fejeződhetett be.⁵⁴⁴ Comitialis és Onniorix műhelyeiben a rheinzaberni pecsétlőállománnyal való egyezések gyakoribbak, míg Heleniusnak Lavoye-i kapcsolatai erősebbek.⁵⁴⁵

Westerndorf részesedése a pannoniai leletanyagban mindenhol aránylag csekély. Kivétel lehet Intercisa (44,9%), Aquincum (10,5%), Gerulata (10%) – ezek mind a határzónában találhatóak, amely a Severus-kori konjunktúra legfőbb haszonélvezője volt.⁵⁴⁶ A tartomány belsejében az egyes városok alig részesültek a westerndorfi kerámia szállítmányokból – így Poetovio (2,2%) vagy Salla (2%). Noricumban a Comitialis officina gyártmányai mindenhol gyakoribbak, ezzel szemben Pannoniában Heleniusé – különösen a tartomány keleti felében – nagyobb arányban található.⁵⁴⁷ A Comitialis-csoporthoz több alvállalkozó sorolható, akik a reliefdíszek készítői lehetnek. Ezeknek bélyege a képmezőben található kevésbé feltűnő formában. A *Nr. 126.* számú példány készítője Venerius lehetett.

Az Iseum területén talált sigillaták közül eddig mindössze 12 westerndorfi gyártmányú edényt találtunk, vagyis ennek a manufaktúrának aránya jelen esetben még a fél százalékot sem érné el. Ezek formai megoszlása a következő:

Dombordíszes	Drag. 37	8 db (2 db a Comitialis-műhelyből)
Díszítetlen	Drag. 32	3 db
	Lub Tb	1 db
	Drag. 33	1 db

⁵³⁹ CHRISTLEIN ET ALII 1976, 78–79.

⁵⁴⁰ CHRISTLEIN ET ALII 1976, 78.

⁵⁴¹ GABLER 2018 Nr. 109.

⁵⁴² KELLNER 1981, 175.

⁵⁴³ FASOLD 1993, 49.

⁵⁴⁴ RADBAUER 2013, 152.

⁵⁴⁵ KISS 1946–1948, 224–226.

⁵⁴⁶ GABLER 2012c, 66.

⁵⁴⁷ GABLER 2012a, 127.

Tizenhárom töredéket nem tudtunk pontosabban meghatározni, ezek vagy rheinzaberniek vagy westerdorfiak. Tipológia szerinti megoszlásuk:

Drag. 37	8 db
Drag. 31	1 db
Drag. 32	2 db
Drag. 36	1 db
Drag. 33	1 db

ÉSZAK-AFRIKAI SIGILLATÁK

Anyagunkban két Hayes 50A formájú tányértöredék található (*Nr. 127–128.*). A Mediterraneum térségében ez a leggyakoribb forma. Jellemzője a lapos aljrész finom, szinte csökevényes talpgyűrűvel és enyhén kihajló oldalfallal. Peremét csúcsosra képezték ki. A vékonyfalú (2–3 mm) Hayes 50 A forma fala meredekebb, aljának viszonylag nagy az átmérője.⁵⁴⁸ Ezt a típust C-1 és C-2 minőségben gyártották a közép-tunéziai fazekasműhelyek.⁵⁴⁹ A minőségi jegyek alapján történő csoportosítás esetenként nehéz: a határok elmosódnak, így az egyes darabok attribúálása nem mindig egyértelmű.⁵⁵⁰ Ugyanez vonatkozik a Hayes 50A és B változatok elkülönítésére. A mi példányaink – már amennyire töredékességük alapján ez megállapítható – inkább a Hayes 50 A típushoz sorolhatók és a C-1 és a C-2 minőségi jegyeit mutatják. Feltehetően Sidi Marzouk Tounsiban készülhettek ezek a tányérok.⁵⁵¹ J. W. Hayes korábban az ostiai leletegyüttesek alapján feltételezte, hogy ezt a változatot Kr. u. 230/240 táján kezdték gyártani,⁵⁵² de ezt M. Sieler módszeresen cáfolta.⁵⁵³ A Kr. u. 3. század második felére történő keltezését ugyanakkor már több keltezett réteg és leletegyüttes igazolta.⁵⁵⁴ Augsburgban az Ottmargäschchen 8 területén talált gödör betöltésében egy C-2 változat sajátosságait mutató töredéket Maxentius Kr. u. 308 és 310 között vert, verdefényes érem keltezte. Számos leletegyüttes igazolta, hogy ez a forma a Kr. u. 4. század első felében gyakori (az athéni agorán a Kr. u. 4. század második negyedéig).⁵⁵⁶ További kontextusok alapján P. Pröttel szerint a típus gyártása a Kr. u. 340-es évekig tarthatott.

A másik gyakori forma a Hayes 58/59. Ennek jellemzője a lapos aljrész, amelyen a talpgyűrűt alig észrevehető lépcsőzet helyettesíti (*Nr. 129.*), esetenként a belső oldalon bevájt koncentrikus körök láthatók. Az oldalfal enyhén ívelt, pereme horizontális vagy enyhén kihajló. A mi példányunk inkább a Hayes 32/58 változat sajátosságait mutatja. A típus a Kr. u. 4. század elejétől a Kr. u. 370-es évek közepéig terjedő időszakra keltezhető.⁵⁵⁷

Az észak-afrikai áru Pannoniában a Kr. u. 3. század második felében tűnt fel. Jelentősebb forgalmával csak a nyugati sigillata gyárak termelésének végétől számolhatunk. A közép-tunéziai gyártóhelyek⁵⁵⁸ elsősorban Itáliába és a keleti tartomá-

⁵⁴⁸ HAYES 2008, 74.

⁵⁴⁹ CARANDINI – SAGUI 1981, 65. (a C típusok

jellemzőinek részletes leírásával);

PRÖTTEL 1996, 32; MACKENSEN – SCHNEIDER 2006, 174–178, 184; BONIFAY 2003, 113–128.

⁵⁵⁰ PRÖTTEL 1996, 32; SIELER 2006, 133.

⁵⁵¹ MACKENSEN – SCHNEIDER 2006, 183–187.

⁵⁵² HAYES 1972, 72.

⁵⁵³ SIELER 2006, 133; HEIMERL 2014, 28.

⁵⁵⁴ HEIMERL 2014, 28.

⁵⁵⁵ MACKENSEN 2007, 352, Abb. 3.7.

⁵⁵⁶ PRÖTTEL 1996, 32; SIELER 2006, 133.

⁵⁵⁷ PRÖTTEL 1996, 34.

⁵⁵⁸ PEACOCK ET ALII 1990, 59.

nyokba szállítottak kerámiát. Keltezésükhöz fontos adatokat szolgáltatottak a berenicei ásatások⁵⁵⁹, a Kr. u. 3. század közepére tehető olimpiai leletegyüttesek⁵⁶⁰, a korinthusi⁵⁶¹, és a knossosi feltárások⁵⁶². A Kr. u. 3. század közepére keltezi ezt az árut egy Volubilisben talált leletegyüttes, amelyben III. Gordianus érem volt.⁵⁶³ Keltezésükhöz szerény adatokat szolgáltatottak a pannoniai ásatások is. Egy észak-afrikai terra sigillata chiara C-1 típusú edény az intercisai 73/58. gödörben Severus Alexander érmével együtt került elő.⁵⁶⁴ Nagykanizsa-Inkey kápolna lelőhelyen Hayes 50 A típusú tányér rheinzaberni sigillatákkal együtt látott napvilágot.⁵⁶⁵

Az észak-afrikai kerámia Észak-Itália közvetítésével jutott el Pannoniába,⁵⁶⁶ ahol aránylag sok lelőhelyét ismerjük, de nagyobb mennyiségben sehol sem lelhető. Az áru útvonalát Aquileia–Emona–Virunum–Celeia leletei rajzolják ki.⁵⁶⁷ Sok terra sigillata chiara került elő Noricumban, így Flavia Solvában, Aguntumban, Teurniában, Immuriumban, Ovilavában, Cetiumban, Favianisban⁵⁶⁸ és Commageneben⁵⁶⁹.

Pannoniában az utóbbi évtizedekben lényegesen nőtt az ismert észak-afrikai edények száma. Korábban több darabot közöltünk Vindobonából, újabb C-2 típusú edények főként a Michaelerplatz területén végzett ásatások során kerültek elő.⁵⁷⁰ Carnuntumból is több tucat észak-afrikai sigillatát ismerünk különböző lelőhelyekről (polgárváros, legiotábor, auxiliaris tábor, „Steilhang-Grabung”). Pannonia egyéb területein is több példányt találtak az elmúlt évtizedekben, így Gerulatán, Brigetióban, a visegrád-gizellamajori kiserődben, Ulcisia Castrán, az aquincumi *canaba*ban, a budaörsi és a pátyi telepen, Érden, a balácai villagazdaságban, Balatonakali-Ságpusztán, Zalabaksán és Sallán.⁵⁷¹ A Pannoniából eddig ismert észak-afrikai kerámia lelőhelyeit nemrég mutattuk be.⁵⁷²

Savariából, a romkert leletanyagból már korábban is közöltünk terra sigillata chiara edényeket,⁵⁷³ azóta a Perint nyugati oldalán talált észak-afrikai kerámiát is közölték.⁵⁷⁴ Ezek között megtalálható mind a Hayes 50, mind pedig a Hayes 59 formájú tányér. Az eddig ismertetett 3 darab észak-afrikai sigillata időrendileg még megfeleltethető az Iseum tervszerű bontása előtti utolsó periódusnak, a Kr. u. 350-es éveket követő temetkezéseket megelőző használati időszaknak.⁵⁷⁵

Későbbi a *Nr. 131.* lelet, egy Hayes 61A formájú tányértöredék. Ennek a típusnak jellemzője a lapos aljrész, amelyen a talpgyűrűt egy alig észrevehető lépcsőzet helyettesíti. Oldala ívelt, a peremrész erősen befelé hajlik, és fent csúcsosan végződik. A perem és az oldalfal között erős törés észlelhető. Ezt a formát az ún. terra sigillata chiara D gyártmányokhoz sorolhatjuk. Noha a D árunál a narancsszínű bevonat csak a belső oldalt és a külső peremsávot fedi, a mi példányunknál a vékony bevonat az egész edényfelületre kiterjed. Ennek megfelelőit is ismerjük.⁵⁷⁶ A típus gyártóhelyei az észak-tunéziai Phera di Maius, Henchir el Biar, Oudna, El Mahrine, Bordj el Djerbi,⁵⁷⁷ Carthago közelében találhatók. Ennek kikötőjéből indultak el a szállítmányok az északi tartományokig. Az észak-tunéziai műhelyek for-

⁵⁵⁹ KENRICK 1985, 356–357.

⁵⁶⁰ KUNZE 1958, 61.

⁵⁶¹ WILLIAMS – ZERVOS 1983, 14.

⁵⁶² HAYES 1983, 97.

⁵⁶³ JODIN 1967, 491.

⁵⁶⁴ GABLER 1988, 13.

⁵⁶⁵ GABLER 1983, 27–44; GABLER 2002, 234.

⁵⁶⁶ GRASSI 2002, 1585–1599.

⁵⁶⁷ VIDRIH PERKO 1992, 93–102; PRÖTTEL 1996, 13; GASPARI ET ALII 2007, 202–215.

⁵⁶⁸ LADSTÄTTER 1998, 51–61;

LADSTÄTTER 2000, 90.

⁵⁶⁹ B. *Czech ásatása terra sigillata anyagát 1991-ben dolgoztuk fel. Kézirat.*

⁵⁷⁰ DONAT 1999, 32–46.

⁵⁷¹ *Adatolásukat ld. GABLER 2012a, 129.*

⁵⁷² GABLER 2012c, 66–67.

⁵⁷³ GABLER 1982a, 314, *Abb. 1, 2 és 5; Abb. 2.1.*

⁵⁷⁴ FÜLÖP 2004, 150, *Nr. 25.*

⁵⁷⁵ BALÁZS ET ALII 2013, 46.

⁵⁷⁶ HAYES 1972, 61A *forma Nr. 7.*

⁵⁷⁷ MACKENSEN 1985, 29–39.

mavilága döntően különbözik a korábbi észak-afrikai sigillatákétól: a típusok jó része a toreutika formakincsét veszi át. Nincs kizárva, hogy az étkezési szokások változása is hozzájárult kialakulásukhoz.⁵⁷⁸ A D áru gyártása Kr. u. 320/330 táján kezdődött, fénykora a Kr. u. 4. század második és a Kr. u. 5. század első fele. A karthagoi E 118 insula stratigráfiai eredményei alapján, ahol az érmek sora Kr. u. 341/46-ban vert darabokkal fejeződik be, arra lehet következtetni, hogy a gyártás a Kr. u. 340-es évek második felében kezdődhetett.⁵⁷⁹ A Hayes 61A forma Kr. u. 330/340 táján jelent meg és a Kr. u. 5. század első felében tűnt el.⁵⁸⁰ A miénkhez hasonló változatok aránylag nagy számban lelhetők fel Augsburgban is.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ GANDOLFI 2005, 207.

⁵⁷⁹ MACKENSEN 1993, 399.

⁵⁸⁰ MACKENSEN 1993, 401.

⁵⁸¹ HEIMERL 2014, Taf. 7.160–171.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kivételesen érdekes és alapvető fontosságú leletanyag publikáció céljára történő átengedéséért hálás vagyok az ásatóknak: Sosztarits Ottónak és Csapláros Andreának. A terra sigillaták meghatározásra való előkészítéséért és digitalizálásáért Hódi Attilának, Kiss Tamásnak és Tóth Ágnesnek tartozom köszönettel. A rajzokat Bíró Szilvia és Eber Magda készítették; munkájukért ezúton mondok köszönetet. Bíró Szilviának hálás vagyok a kördiagramok készítéséért és a szöveg szerkesztéséért.

A katalógusban szereplő tételszámok megegyeznek a táblákon szereplő számokkal.

A következő oldalakon található katalógusban a kronológiai besorolás esetén az alábbi periódizációt használtuk, ezek meghatározása az ásatási adatok alapján történt (ehhez ld. BÍRÓ – SOSZTARITS in print):

1. **periódus:** Kr. u. 1. század középső harmada
2. **periódus:** Kr. u. 1. század utolsó harmada / Flavius-kor – Hadrianus-kor
3. **periódus:** Hadrianus–Severus-kor
 - 3a: 2. periódus (faperiódus) elbontása, planírozása
 - 3b: szintemelési réteg a szentélykörzeten belül
4. **periódus:** Severus-kor – Kr. u. 4. század eleje
5. **periódus:** Kr. u. 4. század (szisztematikus elbontás, temető létesítése)

(a szerk.)

KATALÓGUS

ITÁLIAI ÁRU

Reliefdíszű sigillata

1. Drag. 29/37 formájú tál oldaltöredéke. Ezen szatír thyrsoszszal (MEDRI 1.1.6.01 = PISANI DOSSI fig. 29), mellette álló szatír? (MEDRI 1.19.01). Késő itáliai (észak-etruriai?) áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.8490, Lh.: 39/B. sz. KE 1097 (nyugati *porticus*, modern kori felszín).
2. Drag. 29/37 formájú tál oldaltöredéke. Ezen gorgófej gyönyöztött koszorúban (MEDRI 3.2.2.03). Késő itáliai (észak-etruriai?) áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.8288, Lh.: 39/A. sz. KE 1326 (3a. periódus, nyugati *porticus*, planírréteg). Publ. ISEUM KAT. 223, Kat. 20.7.
3. Drag. 29/37 formájú pohár oldaltöredéke. Kívül függőlegesen álló cseppalakban végződő vonal és más reliefes, felismerhetetlen töredék, alatta a vállon szélesebb mezőben applikált átlós hálóminta (MEDRI 9.4.1.17) felső végén kis körökkel összefogva. Etruriai áru. Flavius-kor. Ltsz: R.2009.2.325, Lh.: 9. sz. KE 141 (3a. periódus, előcsarnok, planírréteg).
4. Drag. 29/37 formájú tál oldaltöredéke. Ezen zezzug vonalak határolnak szélesebb és keskenyebb metopékat. A szélesebben palmetta (MEDRI 5.6.9.01), a keskenyebbekben kandelaber? (MEDRI 4.4.1.01). A reliefdíszek elmosódottak. Késő itáliai (észak-etruriai?) áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.12638, Lh.: 46. sz. keleti rábontás. KE 100 (szórvány, Borostyánkőút).
5. Drag. 29/37 formájú tál oldaltöredéke. Ezen horizontális, enyhén kiemelkedő borda. Felette voluta (Medri 6.1.8.02 = Pisani Dossi fig. 137) és egymást keresztező indák. Az alsó részen egymást keresztező zezzugvonalak (Medri, pannello 2.5) és Amor (MEDRI 1.1.3.20 = PISANI DOSSI fig. 137). Késő itáliai (észak-etruriai?) áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.738, Lh.: 7/B. sz. KE 360 (5. periódus, nyugati cellasor, homlokzati fal kiszédésének visszatöltése).
6. Drag. 29/37 formájú tál oldaltöredéke. Ezen horizontális zezzug vonal alatt ferde hullámvonalköteg. Jobbra előbbivel szöveget bezáró hullámvonalak sora. Késő itáliai (észak-etruriai?) áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.1384, Lh.: 7. sz. KE 100 (szórvány, körzet nyugati oldala).

Díszítetlen és applikált díszű áru

7. Consp. 3.1.2 = Mazzeo 25 = Hayes 13 formájú tányér perem- és oldaltöredéke. Ívelt fala enyhe töréssel folytatódik az aljrészben. A kettő között horizontális, bevájt vonal. Csepp alakú peremének belső oldalán kettős bevájt vonal. E Fabrikat. Póvidéki áru. Claudius–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.10708, Lh.: 40. sz. KE 1209 (1. periódus, déli *porticus* területe, réteg).
8. Consp. 4.6.1 formájú tányér peremrésze. Az erősen befelé ívelő peremen applikált szemüvegspirál részlete – vö. HAYES 1973, pl. 82.18. A-2 Fabrikat. Póvidéki (etruriai?) áru. Tiberius–Claudius-kori. Ltsz: R.2009.2.1160, Lh.: 21. sz. KE 306+443 (2. periódus, déli felső udvar területe, szintemelési réteg).
9. Consp. 19.2/3 formájú tányér töredéke. Konkáv vertikális pereme és az aljrész közötti felület lépcsőzetes. A peremrészen kívül-belül vékony horizontális szál. Barnásfeketére égett. Etruriai? gyártmány. Tiberius–Claudius-kori. Ltsz: R.2009.2.1028, Lh.: 12. sz. KE 153-tól északra (szórvány, déli felső udvar).
10. Consp. 20.4 formájú tányér (*catillus*) aljtöredéke, ezen *planta pedis* keretelésben C·VERG? bélyeg töredéke. Feltehetően C·VE() BARG() mester (CVARR 2nd ED. 2331,2 (2245) jelzése. A Fabrikat. Arezzoi? áru. Késő Tiberius–Claudius-kori. Ltsz: R.2009.2.8328, Lh.: 39/A. sz. KE 1328 (1. periódus, nyugati *porticus* területe, planírréteg).
11. Consp. 20 formájú tányér aljtöredéke, ezen *planta pedis* keretelésben GELLI bélyeg (CVARR 2nd ED. 878,18). A Fabrikat. Etruriai (arezzoi?) áru. Tiberius–Claudius-kori. Ltsz: 2011.4.2998, Lh.: 51/A. sz. keleti és déli oldal. KE 2707 (1. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).
12. Consp. 20 formájú tányér aljtöredéke, ezen *planta pedis* keretelésben (L)·RAS(...):GER(...) bélyeg (CVARR 2nd ED. 1620,2). A Fabrikat. Etruriai áru. Késő Tiberius–Nero-kori. Ltsz: R.2009.2.8768, Lh.: 39/B. sz. KE 1516 (3–4. periódus, alsó udvar, réteg).
13. Consp. 20? formájú tányér aljtöredéke, ezen *planta pedis* keretelésben CO... bélyeg. CO[MMVNIS] (CVARR 2nd ED. 603,1) vagy CO[RNELI] (CVARR 2nd ED. 612,6) vehető számításba. A-2 Fabrikat. Póvidéki áru. Késő Tiberius–Claudius(–Flavius)-kori. Ltsz: R.2009.2.4022, Lh.: 27. sz. (szórvány, előcsarnok).
14. Consp. 20.4.1 formájú tányér szélesebb peremmel, enyhén profilált szájrésszel. A vertikális peremen applikált menád? (analógia nélkül). A Fabrikat. Etruriai áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2011.4.2691, Lh.: 51/A. sz. keleti fele. KE 2560 (3b. periódus, északi kerítőfaltól északra, szintemelési réteg).

15. Consp. 20.4.1 formájú tányér vertikális peremrésze, markánsabban profilált, cseppalakú keresztmetszetet mutató szájrész-szel. Az alj- és az oldalrész találkozásánál lécszerű tag. A peremen applikált sokszirmú rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, R 68). E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.10497, Lh.: 17. sz. KE 1657 (1. periódus, alsó udvar, réteg).

16. Consp. 20.4.1 formájú tányér aljrésze magas talpgyűrűvel (SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 59,9). Az aljrészen bevált koncentrikus körök. A külsők rovátkolással (Strichelring) kitöltött gyűrűt adnak. A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2011.4.3797, Lh.: 51/B. sz. keleti fele. KE 3219 (3–4. periódus, déli kerítőtálatól délre, sóderréteg).

17. Consp. 20.4 formájú tányér aljrésze. Ezen koncentrikus bevált körök közt sűrű rovátkolás (Rädchenverzierung). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.7606, Lh.: 36. sz. KE 1746 (1. periódus, déli kerítőtálatól délre, réteg).

18. Consp. 20.4.2 formájú tányér vertikális peremtöredéke, markánsabban profilált csepp alakú keresztmetszetet mutató szájrész-szel. Az alj- és az oldalfal találkozásánál lécszerű tag alatt keskeny vájat. Oldalán applikált girlandhoz (SCHINDLER ET ALII 2001, G 29) tartozó levél (SCHINDLER ET ALII 2001, V 23). E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.7943, Lh.: 39/A. sz. KE 361=1098 (3b. periódus, nyugati cellasor, szintemelési réteg).

19. Consp. 20.4.4 formájú tányér peremtöredéke, alig profilált szájrész-szel. Enyhén ívelt peremén girland (SCHINDLER ET ALII 2001, G 26). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.172, Lh.: 5. sz. nyugati vége. KE 101 (1. periódus, előcsarnok, réteg).

20. Consp. 20.4.4 formájú tányér vertikális peremtöredéke, markánsabban profilált cseppalakú keresztmetszetet mutató szájrész-szel. Az alj- és az oldalfal találkozásánál lécszerű tag alatt keskeny vájat. Oldalán applikált girland (SCHINDLER ET ALII 2001, G 6). E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.729, Lh.: 1. sz. KE 213+214 (1. periódus, északi felső udvar területe, réteg).

21. Consp. 20.4 formájú tányér töredéke, oldalán applikált rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, R 26). Észak-itáliai. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.9245, Lh.: 39/B. sz. KE 1782. (1. periódus, nyugati kerítőtálatól nyugatra, réteg). Publ. ISEUM KAT. 20.6.

22. Consp. 20 formájú tál oldaltöredéke, rajta bika? applikáció. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.7628, Lh.: 36. sz. KE 1768. (1. periódus, déli kerítőtálatól délre, réteg)

23. Consp. 20.4 formájú tányér magas peremének részlete, ezen applikált bikafej (SCHINDLER ET ALII 2001, T 30-nál nagyobb: SCHINDLER-SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.47). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.8712, Lh.: 39/B. sz. KE 1360 (1. periódus, nyugati cellasor területe, réteg)

24. Consp. 20.4 tányér oldaltöredéke. Felületén applikált bika díszítés töredékével (SCHINDLER ET ALII 2001, T 28?) Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.11769, Lh.: 37. sz. KE 2452. (1. periódus, keleti *porticus* területe, réteg).

25. Consp. 20 formájú tányér peremrésze, ezen applikált toboz-dísz (SCHINDLER ET ALII 2001 V 39). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.1005, Lh.: oltár és lépcső közötti tisztítás KE 385 (1. periódus, déli felső udvar területe, réteg).

26. Consp. 20.4.1 formájú, magas peremű tányér (SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 59,9). Az alj- és az oldalfal találkozásánál léctag, ez alatt bevájt vonal. A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.1665, Lh.: 16. sz. KE 358+359 (5. periódus, alsó udvar, falkiszedés betöltése).

27. Consp. 20.4.1 formájú tányér peremrésze. A Fabrikat. Arezzoi áru? Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2011.4.445, Lh.: 44. sz. KE 1902 (1. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).

28. Consp. 20.4.2 formájú tányér peremrésze. A szájrész alatt bevájt horizontális vonal. A fal enyhén ívelt. Ezen palmetta (SCHINDLER ET ALII 2001, O 11). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.10351, Lh.: 16=43. sz. KE 1040 (1. periódus, alsó udvar területe, réteg).

29. Consp. 21.6? formájú tányér apró töredéke. Az aljrészt lépcsőzetesen alakították ki. A horizontális felső részen sűrű rovátkolás (Rädchenverzierung). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.10682, Lh.: 40. sz. KE 1208 (3b. periódus, déli *porticus*, szintemelési réteg).

30. Consp. 26.2.1 formájú csésze vertikális peremtöredéke. Ezen horizontális, bevájt vonalak és applikált szemüvegspirál (SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 60,9) A Fabrikat. Arezzoi áru? Tiberius–Claudius-kori. Ltsz: R.2011.4.2209, Lh.: 52. sz. KE 100 (szórvány, északi cellasor).

31. Consp. 29.1.2 formájú pohár aljtöredéke keskeny talpgyűrűvel. Alján Q·S·P bélyeg (CVARR 2nd ED. 1765),1. A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.454, Lh.: 8. sz. KE 110 (3–4. periódus, alsó udvar, omladék).

32. Consp. 29.1 formájú pohár aljtöredéke keskeny talpgyűrűvel. Alján *planta pedis* keretelésben Q·L·[C] bélyeg (CVARR 2nd

ED. 1037,5) A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.1972, Lh.: 21. sz. KE 414+413 (4. periódus, déli felső udvar, réteg).

33. Consp. 34 formájú tálka aljtöredéke, ezen *planta pedis* keretelésben Q·L·C bélyeg. Pó-vidéki fazekas. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2011.4.840, Lh.: 44. sz. keleti rábontás déli fele KE 2637 (3. periódus északi kerítőfaltól északra, réteg).

34. Consp. 26.2.1? formájú csésze vertikális peremtöredéke. Ezen horizontális bevájt vonalak – ld. SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 60.9. A Fabrikat. Arezzoi áru. Claudius-kori. Ltsz: R.2009.2.13579, Lh.: 39/B. sz. KE 1626 (1. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, planírréteg).

35. Consp. 29.1.1 = Mazzeo 21 formájú pohár vertikális oldal-töredéke. Ezen horizontális bevájt vonalak. A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Tiberius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.10168, Lh.: 42/A. sz. KE 1367 (modern kor, szentély előcsarnoka).

36. Consp. 34 formájú tálka aljrésze, alacsony, keskeny talp-gyűrűvel. *Planta pedis* keretelésben I(U)VENE bélyeg (CVARR 2nd ED. 1005,3). A-2 Fabrikat. Juvenis pó-vidéki fazekas. Késő Augustus–Claudius-kori. Ltsz: R.2009.2.10213, Lh.: 42/B. sz. KE 1498 (1. periódus, szentély *pronaos* területe, kút betöltés).

37. Consp. 34 (?) formájú tányér aljtöredéke, ezen *planta pedis* keretelésben G·E[...] bélyegtöredék. Arezzoi. Tiberius–Claudius-kori. Ltsz: R.2009.2.8204, Lh.: 39/A. sz. KE 1281 (1. periódus, nyugati *porticus* területe, réteg).

38. Consp. 34? formájú tálka aljrésze, ezen *planta pedis* keretelésben C T·S bélyeg (CVARR 2nd ED. 2028,10/11). D Fabrikat. C. Tap() Suc() pó-vidéki fazekas. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.13665, Lh.: 39/B. sz. KE 1700 (3a. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, planírréteg).

39. Consp. 34 formájú tálka aljrésze, ezen *planta pedis* keretelésben L·M·V bélyeggel (CVARR 2nd ED. 1085,12). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.8587, Lh.: 39/B. sz. KE 1104 (1–2. periódus, nyugati *porticus* területe, réteg).

40. Consp. 34 formájú tálka aljrésze, ezen *planta pedis* keretelésben L·M·V bélyeg (CVARR 2nd ED. 1085,16). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.10704, Lh.: 40. sz. KE 1209 (1. periódus, déli *porticus* területe, réteg).

41. Consp. 34 formájú tálka aljrésze, ezen *planta pedis* keretelésben L·M·V bélyeggel (CVARR 2nd ED. 1085, 8/9). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.9118, Lh.: 39/B. sz. KE 1626+1625 (1. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg).

42. Consp. 34 formájú tálka aljrésze, rajta *planta pedis* keretelésben LMV bélyeg (CVARR 2nd ED. 1085, 12). Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.9100, Lh.: 39. sz. KE 1625 (1. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg).

43. Consp. 34 formájú tálka aljtöredéke, ezen *planta pedis* keretelésben Q[S] P(...) bélyeg (CVARR 2nd ED. 1765,1). A-2 Fabrikat. Q-S-P (esetleg Q-SEN()-P()) Pó-vidéki fazekas. Claudius–Nerva-kori. Ltsz: IS.2021.1.9. Lh.: 50. sz. keleti vége. KE 2675 (5. periódus, Borostyánkőút, sír).

44. Consp. 34.1.2 formájú tálka aljtöredéke Q S() [C]? (CVARR 2nd ED. 1763) vagy Q S() [S] (CVARR 2nd ED. 1766) bélyeggel. A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.1516, Lh.: 12. sz. KE 398 (? periódus, déli felső udvar, beásás betöltése).

45. Consp. 34.1.1 formájú tál peremrésze. Ezen horizontális bevájt vonal, alatta maszk (SCHINDLER ET ALII 2001, M 35). A Fabrikat. Arezzoi áru. Claudius–Nero-kori. Ltsz: R.2009.2.12354, Lh.: 45. sz. északi rábontás KE 2014 (? periódus, Borostyánkőút, sóderréteg).

46. Consp. 34.1.1 = Mazzeo 15 A, B formájú tálka peremtöredéke. A szájrész alatt horizontális bevájt vonal. A vertikális peremrész alatt előrenyúló gallérral. A peremen applikált maszk (SCHINDLER ET ALII 2001, M 43). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: IS.2021.1.12. Lh.: 50 sz. keleti fele. KE 2669+2670+2674+2675 (? periódus, Borostyánkőút, réteg).

47. Consp. 34 formájú tál peremrésze. Rajta komikus maszk (SCHINDLER ET ALII 2001, M 48). Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.10472, Lh.: 16=43. sz. KE 1574 (1. periódus, alsó udvar területe, réteg). Publ. ISEUM KAT. 20.2.

48. Consp. 34.1.2 formájú tálka peremtöredéke alig hangsúlyozott szájrészsel. A peremen applikált hosszú hajú maszk (SCHINDLER ET ALII 2001, M 21). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.11985, Lh.: 39/A. sz. KE 1782 (1. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg).

49. Consp. 34.1.1 formájú tálka perem- és oldalrésze. A szájrész alatt bevájt, horizontális vonal. A peremen applikált szemüvegspirál (SCHINDLER ET ALII 2001, S 10), nyolcszirmú rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, R 32) és háromkaréjú levél (VÁGÓ 1977, Abb. 2.20). Peremátm.: 11 cm. A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.365, Lh.: 11. sz. KE 195 (1. periódus alsó udvar beásás betöltése). Publ. ISEUM KAT. 223, Kat. 20.1.

50. Consp. 34.1.2 formájú csésze töredékei. A perem alatti sávban applikált (szemüvegspirál és kör rozetta) díszítéssel (SCHINDLER ET ALII 2001, R 66?). 8 db összeillő töredék. Pó-vidéki

áru. Claudius–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.1386, Lh.: 39/B. sz. KE 1782 (1. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg).

51. Consp. 34 formájú tányér töredéke profilált szájrésszel és lécszerűen kiemelkedő taggal az alján. Oldalán applikált 8 szirmú rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, Abb. 57 R 40). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.1177, Lh.: 13. sz. KE 280 alatti beásás (3. periódus, déli felső udvar, beásás betöltése).

52. Consp. 34.1.1 formájú tál peremtöredéke. A szájrész alatt horizontális bevájt vonal. A vertikális peremrész alatt előrenyúló gallérral. A peremen applikált négylevelű rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, R 51). Átm: 13 cm. A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Prov. sz.: 21102, Lh.: 66. sz., KE 3503+3534+3537 (3. periódus, insulát délről határoló út alapozási rétege).

53. Consp. 34. formájú tálka peremtöredéke. A vertikális peremrész alatt előrenyúló gallérral. A peremen applikált soklelevelű rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, R 34?) Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: 2009.2.1114, Lh. 12. sz. KE 306 (2. periódus, déli felső udvar, réteg). Publ. ISEUM KAT. 20.5.

54. Consp. 34.1.1 formájú tálka kisebb változata. A perem enyhén ívelt, az aljrész alatt bevájt vonal. A peremen applikált rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, R 46) és szemüvegspirál (SCHINDLER ET ALII 2001, S 10). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: IS.2021.1.13. Lh.: 50 sz. keleti fele KE 2669+2670+2674+2675 (? periódus, Borostyánkőút, réteg).

55. Consp. 34.1 formájú tálka enyhén ívelt peremrésszel. A szájrész alatt horizontális bevájt vonal alatt applikált négyszirmú rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, R 51). A-2 Fabrikat. Etruriai áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.8200, Lh.: 39/A. sz. KE 1281 (1. periódus, nyugati *porticus* területe, réteg).

56. Consp. 34.2.1 formájú tálka peremtöredéke (DONATI ET ALII 1979, 129, Nr. 272). A szájrész alatt horizontális, bevájt vonal. A peremen applikált szemüvegspirál (SCHINDLER ET ALII 2001, S 7). A Fabrikat. Etruriai áru? Késő Tiberius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.12552, Lh.: 46. sz. KE 1956 (4. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg).

57. Consp. 34.1.2 formájú tálka peremtöredéke. A szájrész alatt bevájt, horizontális vonal. A peremen applikált szemüvegspirál és sokszirmú rozetta (SCHINDLER ET ALII 2001, R 21). A Fabrikat. Átm: 7,2 cm. Etruriai áru. Késő Tiberius–Flavius-kori. Prov. sz.: 21298, Lh.: 66. sz. KE 3589 (3. periódus, insulát délről határoló út alapozási rétege).

58. Consp. 34.1.1 formájú tálka peremtöredéke, a szájrész alatt bevájt horizontális vonal. Oldalán applikált levél (SCHINDLER ET

ALII 2001, O 16). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.11984, Lh.: 39/A. sz. KE 1782 (1. periódus, nyugati kerítőtől nyugatra, réteg).

59. Consp. 34.1.1 formájú tálka peremtöredéke, ezen applikált háromkaréjú levél (analógia nélkül). A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2011.4.4128, Lh.: 55. sz. KE 3120 (1. periódus, szentélytől délre felső udvar, réteg).

60. Consp. 34 formájú tálka peremtöredéke, rajta kettős sípot fújó Amor alakkal (SCHINDLER ET ALII 2001, F 8). Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kor. Ltsz: R.2011.4.2194, Lh.: 37. sz. szórvány (keleti *porticus*). Publ. ISEUM KAT. 20.4.

61. Consp. 34 formájú tálka peremtöredéke, ezen applikált kutya (SCHINDLER ET ALII 2001, T 19). Barnássárga bevonatú. E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Claudius–Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.1419, Lh.: 7/A. sz. KE 512 (újkor, nyugati *porticus*).

62. Consp. 36.4.4 = Ritterling 8 formájú, félgömbalakú tálka peremtöredéke. Oldala enyhén ívelt, díszítetlen. A-2 Fabrikat. Pó-vidéki áru. Tiberius–Claudius-kori. Ltsz: R.2009.2.10839, Lh.: 40. sz. KE 1633 (1. periódus, déli *porticus* területe, gerenda alapárok betöltése).

63. Tintatartó, Consp. 51.3 formájú vékonyfalú palack oldaltöredékei. Flavius-kori. Ltsz: R.2009.2.1354, Lh.: 7. sz. nyugati vége KE 366 nyugati metszefala (3–4. periódus, nyugati kerítőtől nyugatra, réteg).

Barbotindíszű áru

64. Consp. 39 formájú tál. Kihajló peremén két-két stilizált liliom és szőlőfürt. M.: 4,5 cm, átm.: 19 cm. E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.7641, Lh.: 36. sz. KE 1175 (3a. periódus, keleti *porticus*, kemence munkagödörnek betöltése). Publ. ISEUM KAT. 224, Kat. 20.11.

65. Consp. 40.1.1 formájú tányér peremtöredéke (vö. DONATI 1979, 167, Nr. 170). Szegélyét mindkét oldalon bevált vonal kíséri. Ezen *à la barbotine* technikával felvitt stilizált szőlőfürt. E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.1193, Lh.: 13. sz. KE 264 (3b. periódus, déli felső udvar, szintemelési réteg).

66. Consp. 42.1.1 formájú tányér peremtöredéke. A horizontális peremén *à la barbotine* technikával felvitt stilizált liliom (ZABEHLICKY-SCHIEFFENEGGER 1986, Abb. 4.9,13). E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.11067, Lh.: meddő KE 100 (szórvány).

67. Consp. 42 formájú tányér peremtöredéke: szegélyét bevájt vonal kíséri. A horizontális peremen *à la barbotine* technikával felvitt stilizált, fekvő liliom (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.7, 13). E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.1155, Lh.: 12. sz. KE 399 (3. periódus, déli felső udvar, réteg).
68. Consp. 43 = Mazzeo 11 A formájú tál S profilú peremrésze, ezen *à la barbotine* technikával felvitt stilizált liliom (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.7,2). E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2011.4.1747, Lh.: 44. sz. déli rábontás KE 2178 (3–4. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).
69. Consp. 43 formájú tál peremtöredéke. Ezen *à la barbotine* technikával felvitt szőlőfürt szára (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.7.14). Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2011.4.2940, Lh.: 51/A. sz. keleti fele KE 2630 (2. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).
70. Consp. 43 formájú tál peremtöredéke. Ezen *à la barbotine* technikával felvitt voluta és három pont (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.10.1). E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2011.4.839, Lh.: 44. sz. keleti rábontás KE 2637 (2. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).
71. Consp. 43.1.1 formájú tál peremtöredéke. Ezen *à la barbotine* technikával felvitt stilizált szőlőfürt és liliom részlete. Perem-átm.: 18,4 cm. E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2011.4.2941, Lh.: 51. sz. keleti fele KE 2630 (2. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).
72. Consp. 43/44 formájú tál peremtöredéke. Rajta stilizált szőlőfürt barbotin technikával. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.9889, Lh.: 39/C. sz. KE 1580 (2. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, műhelygödör betöltése).
73. Ritterling 12 formájú tál peremtöredéke. Pó-vidéki áru Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.110135, Lh.: 39/C. sz. KE 1580 (2. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, műhelygödör betöltése).
74. Consp. 44.1.3 formájú tál horizontális pereme (ld. DONATI ET ALII 1979, 159, Nr. 116). Ennek külső szélén bevájt vonal. A peremen *à la barbotine* technikával felvitt, szív alakú tagból kiinduló indán stilizált szőlőfürt (letörött). Vö. GABLER 1964, 7, 3. ábra, 8, 4. ábra. E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.9054, Lh.: 39/B. sz. KE 1624 (2. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, planírréteg).

75. Consp. 45.1.2/3 formájú tálka töredéke. Ívelten kihajló peremének szélén vertikális léccel. A peremen *à la barbotine* technikával felvitt stilizált szőlőfürt. Vö. DONATI ET ALII 1979, 167, Nr. 160. E Fabrikat. Pó-vidéki áru. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.13563, Lh.: 39/B. sz. KE 1626 (2. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, planírréteg).

DÉL-GALLIAI SIGILLATÁK

La Graufesenque-i sigillaták

76. Drag. 29 formájú tál képmezőjének alsó töredéke. Fent horizontális hullámvonalak közt levélfríz (KNORR 1919, Taf. 62,45). Az alsó mezőt függőleges hullámvonal osztja metopéokra. Jobbra ferde hullámvonalak közt fognak közre nyíl alakú levélsorokat (KNORR 1919, Taf. 48,1 és 4). Balra két, egymással szembe forduló, ülő szarvas (O.1701 és O.1746), köztük fű (KNORR 1919, Taf. 16,12), felette levelek (KNORR 1919, Taf. 28,27). Ld. Mees 1995, Taf. 81,11). M. Crestio. Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.9888, Lh.: 39/C. sz. KE 1580. (2. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, műhelygödör betöltése). Publ. ISEUM KAT. 224, Kat. 20.9.

77. Drag. 29 formájú tál képmezőjének alsó töredéke. Rajta hosszúságú levelek között pálmafaszerű növény, futó kutyák (O.1925) jobbra levéldíszek (KNORR 1919 Textb.12, 57/13) és egy nyúl (O.2074), kettős levelekből álló zárófríz alul (KNORR 1919, Taf.83.2) Vitalis? Vespasianus-kori. Ltsz: R.2011.4.845, Lh.: 44 sz. keleti rábontás déli fele KE 2637 (3. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg). Publ. ISEUM KAT. 20.3.

78. Drag. 29 formájú tál töredéke. A peremrész sűrűn rovátkolt, alatta horizontális zezzug vonalak. A képmezőben hármás ívekben indán rozetta (KNORR 1919, Taf. 87.2; KNORR 1952, Taf. 24 D), köztük nyílhegyben végződő(?) választótag. Sex(tus) Iul(ius) Iucundus vagy Felix. Nero–Vespasianus-kori. Ltsz: R.2009.2.10094, Lh.: 40. sz. KE 1216 (3a. periódus, déli cellasor, réteg).

79. Drag. 29 formájú tál oldaltöredéke. A vízszintes bordát lent és fent gyöngysorok kísérik. Fent vadkan (O.1671; KNORR 1919, Taf. 87,5). Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.10994, Lh.: 39/A-B. sz. KE 100 (szórvány, nyugati *porticus* és cellasor).

80. Drag. 29 formájú tál oldaltöredéke. A vízszintes bordát kísérő pontsor alatt hullámvonalban indadisz csillag alakú taggal. Az indáról hosszúságú levél (KNORR 1919, Textb.9) ágazik le. A hullámhegy alatt koszorúban (KNORR 1919, Taf. 62,62; Taf. 65,37; Taf. 85,6) sas (KNORR 1919, Textb.13; Taf. 52,11). Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.9023, Lh.: 39/B. sz. KE 1620 (3a. periódus, nyugati cellasor, réteg). Publ. ISEUM KAT. 224, Kat. 20.10.

81. Drag. 29 formájú tál oldaltöredéke. A horizontális borda alatt gyöngysor, ez alatt girlandban (KNORR 1919, Taf. 35,67) spirál (KNORR 1912, Taf. 12,20). Germanus III. Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.5138, Lh.: 25/C–28/A. sz. metszettel átbontása (szórvány, nyugati cellasor).

82. Drag. 29 formájú tál oldaltöredéke. A vízszintes bordát többszörös cikcakkvonal kíséri, felette hatszirmos nagy virág. Vespasianus-kor. Ltsz: R.2011.4.2698, Lh.: 51.sz. KE 2560 (3b. periódus, északi kerítőfaltól északra, szintemelési réteg).

83. Drag. 29 formájú tál perem alatti része. Rajta bordás tagolás felett gyöngysor, alatta rovátkolás. Vespasianus-kori. Ltsz: R.2009.2.12555, Lh.: 46. sz. KE 1956 (3. periódus, Borostyánkőút, útalapozás).

84. Drag. 30 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke. A reliefmezőben tojásfüzér alatt a gyöngysorral keretelt metopében inda és levéldíszítés részletével. Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.13774, Lh.: 39/B. sz. KE 1702 (2. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg).

85. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (KNORR 1919, Taf. 57,19), amelyet horizontális zezugvonal kísér. A képmezőben kettős ívekben spiráldíszben rozetta (KNORR 1919, Taf. 82,5 és 82,6 C). Az ívek közt választótag. Secundus vagy Vitalis. Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.7955, Lh.: 39/A. sz. KE 361=1098 (3b. periódus, nyugati *porticus* és cellasor, szintemelési réteg).

86. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Horizontális hullámvonalak közt girlandok sora (KNORR 1919, Taf. 35,69), ezekben két indán termés (KNORR 1919, Taf. 35,72). A girlandokat függőleges száron lógó virágok (KNORR 1919, Taf. 35,64) választják el. Germanus III. Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.702, Lh.: 1. sz. KE 213 (2. periódus, északi felső udvar területe, planírréteg).

87. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőt horizontális hullámvonal osztja frízekre. Fent rozetta; az alsó mezőben vadkan (O.1672; KNORR 1919 Taf. 62,26; Taf. 63 B), alatta növényi motívum (KNORR 1919, Taf. 62,51). Passienus. Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2011.4.519, Lh.: 44. sz. keleti rábontás. KE 2084 (5. periódus, északi kerítőfaltól északra, feltöltés).

88. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezt horizontális hullámvonal osztja frízekre. Fent fáról leágazó indák gyümölcscsel (KNORR 1910, Taf. 5,1). Az alsó frízben girlandokban (KNORR 1919, Taf. 35,67) spirálon rozetta (KNORR 1919, Taf. 35,65). A girlandok közt két indáról lelógó levél (KNORR 1919, Taf. 35,63). Germanus III. Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.12636, Lh.: 46. sz. keleti rábontás (szórvány, Borostyánkőút).

89. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőt horizontális és vertikális zezzugvonalak osztják metopékra. A megmaradt mezőben szatír (O.646). Germanus III. Masculus. Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.177, Lh.: 5. sz. nyugati vége. KE 103 (2–3. periódus, előcsarnok területe).

90. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Rajta S-alakú levélsor (KNORR 1919, Taf. 28.8) felett cikcakkvonalakkal elválasztva képmezők, egyikben többlevelű növény (KARNITSCH 1957, Taf. 18,6). Mascuus. Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.7827, Lh. 36. sz. KE 1247 (3. periódus, déli *porticus*, réteg).

91. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőt vertikális hullámvonalak osztják metopékra. Balra diagonális díszítés hármassal. Az oldalháromszögekben indán terméssel (KNORR 1919, Taf. 57 A–B). A jobboldali metopében Peleus (O.883). Mercato köre. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.9964, Lh.: 40. sz. KE 609 (5. periódus, déli cellasor, falkiszedés betöltése).

92. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőt függőleges és vízszintes hullámvonalak tagolják metopékra. Balra levél, jobbra lépő alak (KNORR 1919, Taf. 34,7). Az alsó metopében pikelyköteg (KARNITSCH 1959, Taf. 17,1). Domitianus-kori. Ltsz: R.2011.4.323, Lh.: 44. sz. keleti fele. KE 1808 (4–5. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).

93. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben oroszlán (O.1453). A reliefmezőt horizontális hullámvonal alatt hármassal álló fríz (KNORR 1919, Textb.12) zárja. Közte és a talpyűrű közt névbélyeg töredéke. Mercato, Masculus, M. Crestio köre. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.12071, Lh.: 39/A. sz. KE 100 (szórvány, nyugati *porticus* és cellasor).

94. Drag. 37 formájú tál aljrésze. A képmezőben horizontális zezzugvonal felett pázsitot utánozó növényi díszítés (KNORR 1919, Taf. 16,22), tőle jobbra Silenos (KNORR 1952, 6 B). A zezzugvonal alatt nyúl (O.2129) rozetták között. A záróvonal alatt BIRACIL bélyeg (MEES 1995, Taf. 12,2). Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.7684, Lh.: 36. sz. KE 1196 A (3a. periódus, előcsarnok, műhelygödör betöltés). Publ. ISEUM KAT. 20.13.

95. Drag. 37 formájú tál aljrésze. A képmezőt hullámvonalakkal osztották metopékra, ez csillag alakú rozettákban végződik. A bal oldali metopében Victoria (O.814) a középsőben fa, a jobb oldalon ülő Apollo (O.84). Alján T és még egy hiányos betű bekarcolva. Flavius–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.7501, Lh.: 36. sz. KE 1181=342 (3. periódus, előcsarnok, réteg). Publ. ISEUM KAT. 20.14.

96. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben indadíszítés, a hullámvölgyekben levelekkel, a hullámhegy alatt

madár és nyúl (O.2129) látható. Mercato. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R. 2011.4.339, Lh.: 44. sz. KE 1819 (3–4. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg). Publ. ISEUM KAT. 20.12.

Banassaci áru

97. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Horizontális hullámvonal alatt kettős levelekből álló fríz (KNORR 1910, Taf. I.17), felette madarak (HOFMANN 1988, 278 és 296?). Natalis-kör. Traianus–Hadrianus-kori. Ltsz: R.2011.4.3693, Lh.: 51/B. sz. nyugati rész. KE 2485 (3. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).

Dél-galliai díszítetlen áru

98. Drag. 4/22 formájú pohár aljtöredéke márványt utánzó, sárga alapon halványvöröses bevonattal (VERNHET 1986, 102). Talpgyűrű átm.: 8,8 cm. Claudius–Vespasianus-kori. Ltsz: R.2009.2.8265, Lh.: 39/A. sz. KE 1325 (1. periódus, nyugati *porticus*, réteg). Publ. ISEUM KAT. 223, Kat. 20.8.

99. Drag. 18/31 formájú tányér (*catillus*) teljes profilt mutató töredéke (DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, Abb. 15,48.3). Oldala enyhén ívelt, alja vízszinteshez közelítő. Alján OFFRONTINI bélyeg. Az officina F betűje az O-ba foglalva. Az N fordított (NAMES 4, 9a és 13a változataihoz áll közel). Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2009.2.9836, Lh.: 39/C. sz. KE 1517 (2. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg).

100. Drag. 18/31 formájú tányér aljtöredéke, ezen OFIFSEC bélyeg. Feltehetően Secundus II jelzése (NAMES 8, 170). Egy T. Flavius Secundus bélyeg Carnuntumból ismert (Kandler-Zöchman 1997, Nr. 2, 168, Taf. 28,2). Vespasianus–Domitianus-kori. Ltsz: R.2011.4.1874, Lh.: 49. sz. keleti fele. KE 2242 (4. periódus, Borostyánkőút, réteg).

101. Drag. 27 formájú pohár (*acetabulum*) (DÜERKOP–ESCHBAUMER 2007, Abb. 27, 70.12). Átm: 13 cm, M: 6 cm. Domitianus–Traianus-kori. Ltsz: R.2009.2.7500, Lh.: 36. sz. KE 1180=269 (3b. periódus, déli kerítőfaltól délre, szintemelési réteg). Publ. ISEUM KAT. 226, Kat. 20.15.

KÖZÉP-GALLIAI SIGILLATÁK

102. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (ROGERS B 44?), alatta hullámvonal. A képmezőben metopéosztás hullámvonallal, ettől jobbra tagolt ív (ROGERS G 399), és ív alakú motívum (ROGERS U 132). Ezek mellett ferdén elhelyezett dísztag (ROGERS M 41; TERRISSE pl. 44,10154). Martres-de-Veyre? Hadrianus–Antoninus Pius-kori? Ltsz: R.2009.2.8510, Lh.: 39/B. sz. KE 361=1098 (3b. periódus, nyugati porticus és cellasor, szintemelési réteg).

Lezoux-i sigillaták

Dombordízes edények

103. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (CGP fig.47,3), amelyet gyöngysor kísér. A képmezőben nagy kettős körben (KARNITSCH 1959, Taf. 66,1) Victoria (O.809). Cinnamus köre. Antoninus Pius–Marcus Aurelius-kori. Ltsz: R.2009.2.1359, Lh.: 7/C. sz. KE 366 (3–4. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg).

104. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőt gyöngysorok tagolják metopéokra. A jobb oldaliban Aristides (O.911), a középsőben Diana (O.106), a bal oldaliban CINNAJMI bélyeg (KARNITSCH 1959, Taf. 71,5). Cinnamus. Antoninus Pius–Marcus Aurelius-kori. Ltsz: R.2009.2.7503, Lh.: 36. sz. KE 1181=342 (3. periódus, előcsarnok, réteg).

105. Drag. 37 formájú tál oldaltöredék. Fent tojásfüzér (CGP fig.47,1), amelyet gyöngysor kísér. A képmezőben indakötegről leágazó három- (CGP fig.47.31), ill. hétkarjú levél (KARNITSCH 1959, Taf. 70,2). Hasonló díszítésrendszerű: KARNITSCH 1959, Taf. 71,7. Cinnamus köre. Antoninus Pius–Marcus Aurelius-kori. Ltsz: R.2009.2.12867, Lh.: 39/B. sz. KE 1477=1698 (3. periódus, nyugati porticus és cellasor, planírréteg).

106. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke tojásfüzérrel (KARNITSCH 1959, Taf. 46,4), amelyet gyöngysor kísér. A képmezőben szélesebb ívben delfin (O.2384). Vö. KARNITSCH 1959, Taf. 46,4. Paternus II. Antoninus Pius–Commodus-kori. Ltsz: R.2009.2.1395, Lh.: 7/D. sz. egyengetés (szórvány, nyugati kerítőfaltól nyugatra).

107. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent a tojásfüzér részlete, amelyet horizontális gyöngysor kísér. A képmezőt vertikális gyöngysor tagolja, amely fent astragalosban végződik (ROGERS R 61). Ebből balra nagy ív indul (KARNITSCH 1959, Taf. 70,1), jobbra kettős körben madár (O.2315). Antoninus Pius–Marcus Aurelius-kori. Ltsz: R.2011.4.478, Lh.: 44. sz. nyugati rész (szórvány, északi kerítőfaltól északra).

108. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Tojássor alatt hullámvonallal és egy relieftöredékekkel. Hadrianus–Antoninus-kori. Ltsz: R.2009.2.766, Lh.: 7/B. sz. KE 504 (újkor, nyugati kerítőfaltól nyugatra).

Díszítetlen sigillaták

109. Drag. 18/31 formájú tányér töredéke, ezen MARINUS F bélyeg (GABLER – MÁRTON 2009, 256, Nr. 367). Lezoux-i fazekas. Antoninus-kori. Ltsz: R.2009.2.12294, Lh.: 45. sz. északi rábontás. KE 1964 (3–4. periódus, északi kerítőfaltól északra, beásás betöltése).

110. Drag. 33 formájú pohár aljtöredéke, ezen SAC]IROF bélyeg (GABLER – MÁRTON 2009, 542, fig. 29, 542,5.: NAMES 8, 34–35, 2 a) Saciro lezoux-i fazekas. Antoninus Pius–Marcus Aurelius-kori (150–180) – vö. DICKINSON 2001, 205. Ltsz: R.2011.4.3691, Lh.: 51/B. sz. KE 2485 (3. periódus, északi kerítőfaltól északra, járószint).

111. Drag. 33 formájú pohár aljtöredéke SACR·ILI·M bélyeggel (NAMES 8, 54). Sacrillus lezoux-i fazekas. Marcus Aurelius–Commodus-kori. Ltsz: R.2011.4.2519, Lh.: 51/A. sz. nyugati fele. KE 2503 (3–4. periódus, északi kerítőfaltól északra, feltöltési réteg).

112. Stanfield 1929, 67 formájú füles edény sima felületű fültöredéke. Hadrianus–Antoninus-kori. Ltsz: R.2011.4.4099, Lh.: 53. sz. KE 3176+3178 (3. periódus, északi felső udvar, réteg).

KELET-GALLIAI SIGILLATA

113. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (FORRER Fig. 200/E). A képmezőben tagolt medaillonban (URNER 1946, Taf. 43,4) Silenos maszk (O.1279; KNORR 1907, Taf. 22,3). Balra mákfej motívum (Ri-Fi P 120). Ittenweileri áru. Cibisus. Antoninus Pius–Marcus Aurelius-kori. Ltsz: R.2009.2.12679, Lh.: 46. sz. nyugati vége. KE 1926 (4–5. periódus, Borostyánkőút, kút betöltése).

RHEINZABERNI SIGILLATÁK

114. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri-Fi E 39 e). A képmezőben tagolt medaillonban (Ri-Fi K 48) futó szarvas (Ri-Fi T 33). Cerialis II–III. Antoninus Pius–Marcus Aurelius-kori. Ltsz: R.2011.4.3735, Lh.: 51/B. sz. északi fele KE 3172 (4. periódus, északi kerítőfaltól északra, vályogfal planír).

115. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben hullámvonalban futó indáról leágazó levél (Ri-Fi P 59), mellette RE]GINF bélyeg. Reginus I. Antoninus Pius–Marcus Aurelius-kori. Ltsz: R.2009.2.1363, Lh.: 7/C. sz. KE 366 (3–4. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg). Publ. ISEUM KAT. 20.19.

116. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A tojásfüzér (Ri-Fi E 10) alatt sima, és egy gyöngysoros ív (Ri-Fi KB 141). Firmus I, BfA, Comitalis III, Verecundus II. Marcus Aurelius–Septimius Severus-kori. Ltsz: R.2011.4.3911, Lh.: 51/C. sz. KE 3182+3183 (4. periódus, Borostyánkőút, planírréteg).

117. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri-Fi E 18). A képmezőben nagy kettős ív (Ri-Fi KB 133) alatt kívül tagolt kisebb kettős ív (Ri-Fi KB 138) és levél (Ri-Fi P 26). A reliefmezőt kettős levelekből álló fríz zárja (Ri-Fi R 38). Reginus II. Commodus–Severus-kori. Ltsz: R.2011.4.3921, Lh.: 51/C. sz. KE 3182 (4. periódus, Borostyánkőút, planírréteg).

118. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Ezen tojásfüzér (Ri-Fi E 18). A képmezőben nagy ív (Ri-Fi K 6) alatt kettős körben rozetta (Ri-Fi O 125). Reginus I, Julius I, Firmus II, Reginus II. Marcus Aurelius–Severus-kori. Ltsz: R.2011.4.2155, Lh.: 50. sz. keleti vége KE 2423 (4. periódus, északi kerítőfaltól északra, fal-alapozás).

119. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Balra harcoló pajzsos gladiátorpár (Ri-Fi 217 a és 226 a), és levél (Ri-Fi P 75 b?). Victorinus I, A áru O.382–383 dísztaggal. 3. század második negyede. Ltsz: R.2011.4.3335, Lh.: SZ 7 alaptest KE 100 (szórvány, északi cellasor). Publ. ISEUM KAT. 20.17.

120. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A képmezőben tojásfüzér, ívek sora (Ri-Fi KB 66), alatta nyolcszirmú rozetta (Ri-Fi O.37), az ívek virágmotívumokban találkoznak (Ri-Fi O.51). Kr. u. 180–230. Ltsz: R.2009.2.11948, Lh.: 39/A sz. nyugati rábontás KE 1773 (4. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra). Publ. ISEUM KAT. 20.18.

121. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Rajta tojásfüzér (Ri-Fi E.17) kettős ívekből álló hullámvonal felett szfinx (Ri-Fi T.176), jobbra álló alak (Ri-Fi M.193?). Kr. u. 2. század utolsó évtizedei – 3. század első negyede. Ltsz: R.54.121.1. Publ. ISEUM KAT. 20.21.

Díszítetlen áru

122. Drag. 39 formájú tál (*lanx*) ívelt vonalvezetésű fogórésze. Commodus–Severus-kori. Ltsz: R.2009.2.12683, Lh.: 46. sz. nyugati széle. KE 1926 (4–5. periódus, Borostyánkőút, kút betöltése).

123. Drag. 32 formájú tányér alja. Ezen MARCELLINUS bélyeg (Lud V f 220: JUNG – SCHÜCKER 2006, Taf. 9,338). Kr. u. 3. század első fele. Ltsz: R.2009.2.1341, Lh.: 7. sz. nyugati vége KE 366 (3–4. periódus, nyugati kerítőfaltól nyugatra, réteg). Publ. ISEUM KAT. 20.16.

124. Lud Tb formájú tál peremtöredéke. Késő Antoninus–Severus-kori. Ltsz: R.2011.4.3734, Lh.: 51/B. szelvény északi fele KE 3172 (4. periódus, északi kerítőfaltól északra, réteg).

WESTERNDORFI SIGILLATA

125. Drag. 37 formájú tál peremtöredéke. Ezen tojásfüzér (KELLNER E 2). Comitialis-műhely. Commodus–Septimius Severus-kori. Ltsz: R.2009.2.10995, Lh.: 39. sz. KE 100 (szórvány, nyugati porticus és cellasor).

126. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Ezen tojásfüzér (KELLNER E 2). A képmezőben kettős körben (KELLNER 66) kutya (KELLNER 39), astragalos (KELLNER 50), akanthuslevél (KELLNER 46), és levél (KELLNER 47). Comitialis-műhely. Commodus–Sep-

timius Severus-kori. Ltsz: R.2011.4.1835, Lh.: 48. sz. KE 2218=1115(?). (4–5. periódus, déli kerítőfaltól délre, falkiszedés visszatöltése). Publ. ISEUM KAT. 20.20.

ÉSZAK-AFRIKAI SIGILLATÁK

127. Hayes 50A? formájú tányér aljtöredéke C-1/C-2 minőségben. Kr. u. 3. század második fele – 4. század eleje. Ltsz: R.2009.2.10021, Lh.: 40. sz. KE 1164 (5. periódus, déli felső udvar, csatorna kiszedésének visszatöltése).

128. Hayes 50A? formájú tányér aljtöredéke C-1/C-2 minőségben. Kr. u. 3. század második fele – 4. század eleje. Ltsz: R.2009.2.9968, Lh.: 40. sz. KE 609 (5. periódus, déli cellasor, falkiszedés visszatöltése).

129. Hayes 58/59 formájú sigillata aljtöredéke. Az aljrészen alig észlelhető lépcsőzet, a belső oldalon bevájt gyűrű. Kr. u. 3. század utolsó évtizede – 4. század harmadik negyede. Ltsz: R.2009.2.12493, Lh.: 46. sz. KE 1925 (újkor, Borostyánkőút).

130. Hayes 59 forma belső oldalán két kisebb bepecsételt kettős kör. Ltsz: R.2009.2.2671. Lh.: 26. sz. nyugati rábontás (szórvány, nyugati kerítőfaltól nyugatra).

131. Hayes 61A formájú nagyméretű tál töredéke ferdén vágott peremrésszel, alatta bevájt horizontális vonallal. Halványvörös D áru. A bevonat a külső oldalt is fedi. Kr. u. 4. század második – negyedik negyede. Ltsz: R.2009.2.4760, Lh.: 35 sz. KE 1007 faltól délre szonda (5. periódus, keleti *porticus*).

132. Horizontális szélein enyhén megvastagodó peremű Hayes 52B formájú tál, amelynek peremét körbefutó bevájt vonal kíséri. Ezen applikált állatalak vagy pálma(?) részlete látható. Terra sigillata chiara D áru. Kr. u. 4. század második fele – 5. század eleje. Ltsz: R.2011.4.3511, Lh.: SZ 22 alaptest (szórvány, déli cellasor).

Ottó Sosztarits **Historiographical introduction**

The Isis sanctuary of Savaria was accidentally found during construction works. Right on the first discovery days and the during the upcoming excavations, the most emblematic and worldwide known elements of the Roman sanctuary were found – including the famous white marble reliefs of the façade. The reliefs of the frieze showing deity figures partly of Alexandrian and partly of Greek-Roman origin are unique in the sacral buildings of Pannonia and the whole Roman Empire too. It is not surprising that these prestigious stone monuments became the centre of national and international attention soon after their discovery.¹

The substantial parts of a vast sanctuary district were excavated during seven archaeological campaigns led by Tihamér Szentlélek between 1955 and 1961. The foundation of the podium temple and the sacrificial altar was excavated, alongside several spots of the cell row, which ran on both sides of the sanctuary courtyard. The research comprised the entrance hall of the sanctuary district² and other joining building areas. Szentlélek's excavation covered about a third of the building complex area. Despite a significant amount of earthwork done, some crucial areas remained untouched, such as the courtyard and the bigger part of the entrance hall of the Iseum. For there were still modern buildings standing there, the western side – behind the podium temple – was not available to be excavated; it remained for later research.³

Though the excavation was only partial, the main features of the sacral building complex of a c. 3000 m² ground plan became known. The different ground levels of the courtyard, the framing portico and the vast entrance hall facing the Amber Road were investigated systematically during only by the later excavations.⁴ Beyond the construction works carried out on the podium temple and the courtyard façade of the entrance hall, the main difference between the architectural picture of the two periods can be seen in identifying the existence of the portici. Their localisation has changed the proportion of the opened and closed areas basically. Based on the results of his research, different theoretical models of the sanctuary reconstruction were made,⁵ which served as the basis of the very first façade reconstruction of such a podium temple in Hungary.⁶

¹ EPRO 1; Kiss 1987, 12–14. No. 1–12; SIRIS; STEINDENKMÄLER 95–97, No. 71–74; SZENTLÉLEKY 1959; TÓTH 2005 illetve TÓTH 2011, 73. No 12.

² This sanctuary area was interpreted as a courtyard earlier (SZENTLÉLEKY 1960, 10–11.); it was only later identified as an entrance hall. A further misinterpretation induced the placing of the granite columns on the pillar bases in the entrance hall's axis during the reconstruction works in 1963. They were found in the courtyard, so they must have been reconstructed on the inner courtyard façade, which had been supposed earlier. (SZENTLÉLEKY 1960, 8–9, 4–5. kép). See: HAJNÓCZI 1987, 70–71, 66. és 68. kép; HAJNÓCZI 1995, 22; SZENTLÉLEKY 1965b, 24–25, 6. kép.

³ See also: TÓTH 1998, 334–336; the same in Italian TÓTH 1999, 116–117. István Tóth defined the main goals of further research very precisely. It was clear to him that answering the raised question can be only possible by the investigation of the unexcavated areas, primarily in the western zone.

⁴ See BÍRÓ – SOSZTARITS in print.

⁵ At first, Tibor Vákár, later Gyula Hajnóczy worked on the theoretical reconstruction of the podium temple. The monumental reconstruction, which was later realized, was based on the work of Gy. Hajnóczy. About the modern history of the Iseum, see BALÁZS – SOSZTARITS 2014, 167–173; MEZŐS 2005.

⁶ HAJNÓCZI – SZENTLÉLEKY 1964. Its importance is presented by the fact that the Iseum's monumental reconstruction was displayed in the Venice Charta as a good example. The 1964 signed Charta established the main guidelines for monumental restoration and reconstruction.

A new series of excavations were started in the summer of 2001 by the author and his colleagues. The primary aim was to answer topographical questions, clarify the chronology and save the marble elements built in the reconstruction made in 1963–1964, which was threatened by devastation due to environmental effects and negligence. The new research comprised the unexcavated areas – such as the western part of the building complex behind the podium temple – and the deeper layers of some previously opened trenches, which were barely researched. The objective was no less than to investigate the complete stratigraphy of the territory on as many as possible spots. Meanwhile, some doubts about the results of the previous excavations supported the new research, especially the interpretation of the earlier structures. Several parts of the district, which earlier had not been researched or identified, were excavated or became better understandable during the seven campaigns of the new research in 2001–2010. The well and the sewer system of the Iseum were documented; the architectural and chronological relation of the courtyards and the framing column halls were also identified. The documentation of the western row of cells and the closing wall helped define the extension and the ground plan of the Iseum.

The new results dispelled not only the doubts of the archaeologist but reassured that revising previously excavated (or handled as fully excavated) areas is worth trying. The recent occurring questions provided new answers, which did not confirm all the earlier results. It was cleared that 188 A.D. cannot be relevant as the date of the establishment of the sanctuary. The first period, when an Isis sanctuary can already be assumed, can be dated almost a hundred years earlier, the end of the 1st century A.D.⁷ These findings confirmed that the features of the wooden/adobe period before the stone phases partially belonged to the earliest sanctuary(ies). The most prominent findings are the fine wall paintings with various colours and motives. The life-sized paintings of a priest and a priestess are unique, just like the depictions of the *sistrum* along with some other Isis cult-related objects on fragmented frescos; these findings prove undoubtedly the existence of an early sanctuary.⁸

The further building periods of the sanctuary are stone phases. On the territory of the early wood and adobe sanctuary, an imposing stone building was established during the construction works started in the first third of the 2nd century.⁹ It obtained its final appearance in the Severian age, after some rebuilding phases. The architectural elements and the marble reliefs on the façade were also added this time.¹⁰

Just as in the very first periods of the sanctuary, the demolition of the Iseum and its circumstances could also be clarified.¹¹ The earthquake of 456 A.D. turned out not to be the cause of it. However, a periodic and systematic demolition started in the middle of the 4th century, so an abandonment process accelerated by the spread of Christianity can be reconstructed, followed by a systematic disassembly. Despite the results, the research on the architectural picture of the sanctuary is not

⁷ Although based on an Isis altar of the 1st century (CIL 4156 = RIU 14 = Iseum Kat. 1.4.), the possible existence of an early Isis sanctuary in Savaria emerged already earlier; it was not connected to the excavated sanctuary complex, due to the lack of its exact find place. See: SZENTLÉLEKY 1965, 28.

⁸ SOSZTARITS 2010, 146–151; ISEUM KAT. 7.5, 7.8; HARSÁNYI – KUROVSZKY 2014; HARSÁNYI – KUROVSZKY 2017, 523–527.

⁹ For the chronology see: SOSZTARITS 2010. The main ground pillars of the chronology and the outline of complete periodisation see: BÍRÓ – SOSZTARITS in print

¹⁰ MRÁV 2005, ISEUM KAT. 1.1, 4.1–3.

¹¹ For the outline of these process see: SOSZTARITS 2016.

finished yet, for many questions regarding the ground plan and the sanctuary district size have emerged meanwhile. The more and more detailed periodization of the sacral area and its detailed inner chronology requires further research, too.

Unfortunately, the vast amount of findings from the Iseum excavations has not received significant attention yet. For many years, the marble fragments on the façade stood in the middle of the research.¹² This is understandable, for there were not many provinces having a monumental sanctuary dedicated to an Alexandrian goddess and related architectural elements in the middle of the 1950'. The Roman ceramics found in and around the sanctuary district were not given much attention, which is also true for the whole territory of Savaria, except for some special finding groups. No summarizing papers about one period or special types of findings were published apart from some studies about the different excavations. One of the exceptions is Eszter Szőnyi's publication about the Raetian Ware from the Ruin Garden.¹³ She proved that a special group of this type of ceramics was not imported products, according to the earlier research, but locally made. Tamás Bezeczky published a representative collection of the amphoras in Savaria,¹⁴ so did he with the material along the Amber Road in Hungary.¹⁵ He also published a short summary of the amphoras found in the Iseum.¹⁶ Another publication about Pannonian stamped ceramics (pannonische Glanztonware) from Savaria is also known; one of its workshops is presumed to be active here.¹⁷ Some typical pieces of the late Roman glazed ware of Savaria were published by Terézia Buócz in the catalogue of an exhibition on glazed ceramics in 1992.¹⁸ The latest Roman ceramic manufactures were run in today's city centre (Fő tér / Main Square), where much material came to light from wells and furnaces and was published by Katalin Ottományi.¹⁹

A summary of the research history of Samian Ware from Savaria is available in the introduction of a study by Dénes Gabler, in which the investigation of this ceramic type offered chronological references for dating the town wall of Savaria.²⁰ He draws attention to the fact that Eszter B. Vágó's (1928–1970) posthumous publication about North Italian Samian Ware was ground-breaking in 1977,²¹ for only some pieces had been published before in the 19th–20th century. The third quarter of the pieces she published was from Savaria, which were mainly found in a building complex in the Ruin Garden excavated by Gy. Géfin and I. Paulovics, then interpreted it as the St. Quirin's basilica. Since her study's material collection took place mainly in 1950–1951 and the revision of her manuscript in 1957–1958,²² it could not contain any information about the Samian Ware from the Iseum, where the archaeological research was only about to begin.

Some smaller but rather inspiring publications by Terézia Buócz, Magdolna Medgyes, András Mócsy and Dénes Gabler need to be mentioned.²³ The latter's publication about the stamps and motifs on terra sigillata from northwestern Pannonia should be highlighted, in which he described a dozen of Samian Ware

¹² EPRO 1; KISS 1987, 12–14. No. 1–12; SIRIS; STEINDENKMÄLER 95–97, No. 71–74; SZENTLÉLEKY 1959; TÓTH 2005 illetve TÓTH 2011, 73. No 12.

¹³ SZŐNYI 1973, 89–108.

¹⁴ BEZECZKY 1981, 167–198. His study was completed with a short summary by Anna. NAGY 2014.

¹⁵ BEZECZKY 1987; BEZECZKY 1988, 165.

¹⁶ BEZECZKY 2013, 211–214. By the decease of Tamás Bezeczky, the investigation of the amphora finds broke off, unfortunately. His unfinished work remained in manuscript.

¹⁷ MARÓTI 1987, 85–86.

¹⁸ BUÓCZ 1992, 58–70.

¹⁹ OTTOMÁNYI – SOSZTARITS 1998; OTTOMÁNYI 2002.

²⁰ GABLER 2002, 61–63.

²¹ VÁGÓ 1977, 77–118, and Tafel I–XV.

²² The manuscript was edited and revised by Dénes Gabler. For this topic see also István Bóna's foot note in the introduction of the Eszter Vágó's study.

²³ An overview with the main publications: GABLER 2002, 62–63.

already from the Iseum.²⁴ Nevertheless, Tihamér Szentléleky dated them before the first sanctuary phase as "profane" findings.

After all, in 1977, Professor Gabler published the aforementioned detailed study about the Samian Ware from the Ruin Garden.²⁵ He also compiled chapter 20 of the Catalogue of the permanent exhibition in the Iseum Savariense opened in 2013, which involves twenty-two Samian Wares and forty-four items of other ceramic types.²⁶ This representative collection is neither chronologically nor typologically relevant, for its primer goal was to present artefacts displayed in the exhibition. However, he published a summary of the Samian Ware of the Iseum in the Ferrara conference band in 2013,²⁷ in which he draws attention to the dominance of the North Italian and South Gaulish items in contrast to the later pieces. However, this analysis offers references for dating the different periods of the Iseum Savariense.

As it has already been pointed out, the excavations in the Iseum starting in 2001 have expanded our knowledge and provided rich archaeological material. Approximately one-third of the area was excavated previously; it was doubled thanks to the recent research. Regarding the amount of the findings, the progress is even more spectacular. While Szentléleky's excavation revealed a dozen Roman coins, more than 2100 pieces were discovered during the seven archaeological campaigns between 2001 and 2010. The same tendency is visible in the case of Roman pottery, especially in the case of Samian Ware. While in 1955–1961, only about one hundred items were catalogued, the latest excavations revealed more than 3000 fragments. The range of the complete archaeological material is almost half a million (!), among which we managed to catalogue 21000 dating finds, which reassures the richness of the site again, exceedingly far from the Pannonian average. We start the present series to publish this vast and various archaeological material; the reader holds in his hands the first volume, which is a summary of the Samian Ware by Dénes Gabler.

The 132 catalogue items, though it is only a tiny part of the whole collection, represent the repertoire of the many thousand pieces collection. Some items came from different stratigraphical units, which can provide a strong base for the chronology of the building periods in the Iseum. Another group of findings belong not to the building periods but the renovation and demolition of the sanctuary complex. We have found many finds in the extracted foundation trenches of the stone walls, which were filled back with building rubble and in the thick filling-up layers created by the smoothing and levelling of the debris. Though in the case of the latter two, the archaeological material cannot be related to an exact building period, they derived obviously from the active years of the Iseum and formed integral parts of the spectrum of this archaeological site.

²⁴ GABLER 1973, *Typenkatalog*, 27–39, and *Anhang II. Katalog*

²⁵ BUÓCZ – GABLER 2002.

²⁶ GABLER 2013; *ISEUM KAT.* 20.1–66.

²⁷ GABLER 2015, 131–132.

Dénes Gabler **Samian Ware from
the Iseum in Savaria**

The Sanctuary of Isis in Savaria is one of the most significant cult complexes in the Roman colony and even in the Danube region and in Pannonia province. Some Isis cult-related finds came to light already in the 18th century, which István Shoenwisner even published in a scientific study with some high-quality illustrations¹. However, an undoubted proof of the existence of the Isis cult in Savaria was only discovered in the 19th century: A votive altar dedicated to Isis was erected in the last third of the 1st century A.D. by Ti. Barbius Valens from Aquileia, the *duumvir* of Savaria, and the marble altar must have stood in a sanctuary.² Foremost Vilmos Wessetzky raised the idea of an Isis sanctuary inside Savaria.³ His assumption was confirmed a year later: an Egyptian cult centre southwards the Roman city was identified by Tihamér Szentlélek.⁴ The following excavations took seven years and revealed a podium temple with a courtyard, adjacent building complexes and an eastern hall. The reconstruction and the presentation of the cult building complex⁵ raised several questions quoted by István Tóth, an ancient historian, who also attempted to find the answers.⁶ In order to review the previous reconstructions, clarify the contradictions of the various ground plans and identify the floor levels new, authenticating excavations started in 2001 led by Ottó Sosztarits.⁷ The research program also aimed to evaluate the findings, and the following study fits into these frames. The terra sigillata finds of more than three thousand pieces help identify the exact date of the construction work; determine the different periods and the decay of the Isis sanctuary. Besides chronological questions, the pottery plays a considerable role in the research of the trade connections of Savaria, their intensity and changes, which confirms the importance of the following publication and the presentation of the terra sigillata finds even more.

The sanctuary district had been built up since the mid-1st century, mainly industrial workshops and the belonging residential houses might have stood in the area. The early Isis sanctuary was not built of stone but timber and clay, just as the other buildings in Pannonia dated to this period. Bedding trenches supported with sole beams were revealed during the excavations started in 2001, though only a handful of them was excavated; since most of their remains were destroyed during the construction of the subsequent stone sanctuary.⁸ Still, nearly 1800

¹ BALÁZS ET ALII 2013, 19–20.

² TÓTH E. 2011, 92–93, Nr. 28.

³ WESSETZKY 1959, 20–31.

⁴ SZENTLÉLEKY 1960.

⁵ HAJNÓCZI – SZENTLÉLEKY 1964, 129–136;

HAJNÓCZI 1987, 67–71.

⁶ TÓTH I. 1996–1997, 329–352.

⁷ CSAPLÁROS – SOSZTARITS 2012, 62–63.

⁸ SOSZTARITS 2011, 145–152.

pieces of Italian sigillata, thin-walled pottery and amphora were found in the sanctuary district and on both sides of the Amber Road, where the *tabernae* and several workshops were located. The Italian ware composes about 58% of the entire material based on the preliminary estimation.⁹ It is not easy to separate the pieces belonging to the temple and the ones to the residential buildings. Earlier, we could publish some pieces with photos and descriptions in the Catalogue of the Iseum exhibition and in a volume of a conference organised in Ferrara in 2013.¹⁰ This time we report only about a hundred pieces knowing the major part of the finds; however, this selection represents the proportion of the whole material, like the plenty of Italian ones or some rare pieces from Westerdorf or North Africa. The few Samian Wares from the Rhine region belong here too, which of quite a few appear in the material excavated in the Ruin Garden (*Fig. 1*).

ITALIAN TERRA SIGILLATA

The forms

Some decorated Italian sigillatae are recorded from Savaria: from the excavations on The Fő Square and from the Ruin Garden,¹¹ though they usually rarely occur in Pannonia province.¹² Nine pieces of these Late Italian types have been identified in the Iseum area, although the motives of their reliefs are blurred (*Nr. 1–6*). This kind of terra sigillata had been neglected for such a long time because its quality happened to be lower than the one of Arezzo,

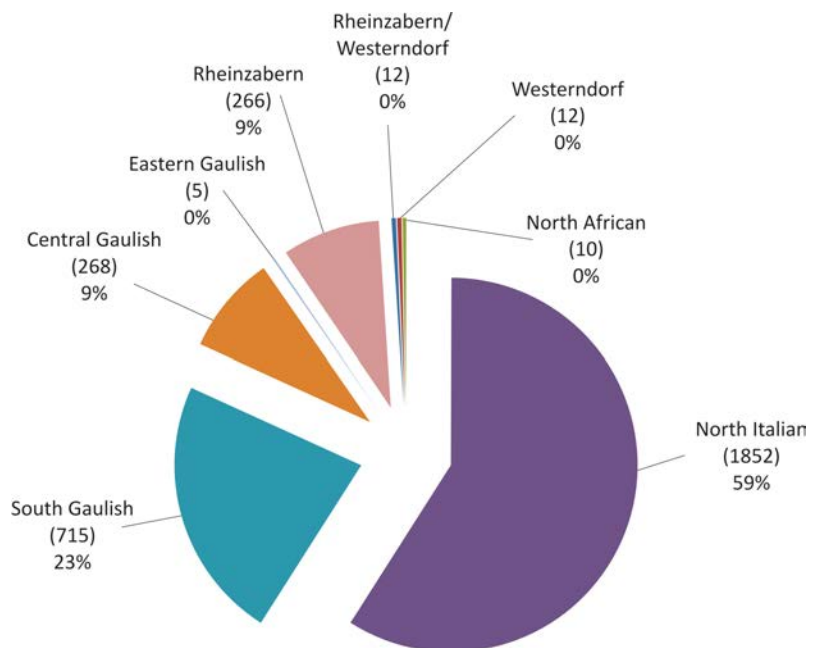

Fig. 1. Distribution of the Samian Ware from the Iseum regarding the workshops (total amount in brackets).

⁹ GABLER 2015, 250. – a few Italian terra sigillatae were here published too, especially p. 260–262.

¹⁰ GABLER 2013, 219–228; GABLER 2015, 247–266.

¹¹ GABLER 1996, 50–52, 56 Fig. 5.

¹² GABLER 2001c, 51–56; since then a new piece is known from Budaörs – GABLER 2012b, 412, 1. kép 1.

based on an artistic point of view.¹³ Our bowls form the hybrid Drag. 29/37, showing a slightly curved-rim type with also curved sides (Medri 1.3.10) instead of the Medri 1.1.1 with its smooth sides bending on edge. The former one's edges are decorated with rouletting, just like in the case of the bowl types Drag 29 of La Graufesenque. This pottery was produced between the 80s of the 1st century and the mid-2nd century A.D. in Italy.¹⁴ Its most important known workshops are on via S. Stefano and in the area of the Isola di Migliarino in Pisa.¹⁵

Most of the Italian pottery forms are plates and platters. The *Nr. 7* of form Consp. 3.1.2 is a rare example with its slightly dominant rim and high form. This terra sigillata type frequently occurs in Italy but hardly ever in the Northern provinces. Since more workshops produced these forms, the products might differ in quality. Our piece is from the Po valley with its soft, yellowish-ochre material and terracotta surface and belongs to one of the long-lasting types. The production of this type of terra sigillata presumably started in the first half of the 1st century A.D., as the findings from Magdalensberg prove.¹⁶ In Korinthos, it stayed in the market in the first half of the 2nd century;¹⁷ and might have been produced until the second half of the century or even longer. The results of the excavations in the Meta Sudans in Rome are essential for showing that this form appears in the archaeological finds dated to the Antonine Period too, 12.8% of the material dated to 140–160 A.D. belongs to this type.¹⁸ The same form can be found with 55.23% in the archaeological material found in Ostia during the excavations of the Terme del Nuotatore dated to 90–140 A.D., which might have been the golden age of its production.¹⁹ Our material counts two or three pieces of them.

Form group ,A' (Fig. 2)

The Consp. 4.6.1 = Hayes 6 = Mazzeo 16 B = Goudineau 30 with rounded walls and slightly inverted rim (*Nr. 8*) belongs to the earliest production phase. This type is recorded from the cemeteries of Bolsena, Berenice, Tipasa and Locarno.²⁰ A single piece came from even Carnuntum,²¹ and some of them were found in the cemetery of Emona.²² It was produced in the Tiberian–Claudian era both in Etruria and the Po valley. Our pieces are presumably from the latter, and only two or three fragmented pieces came to light from the Iseum district.

Eight Consp. 19 plates are among the Samian Ware from the Iseum (*Nr. 9.*), which form is dated to the late Augustan–Tiberian era with a slightly concave rim. It was supposedly produced in Etruria. The wall was attached to the base by a step or with a quarter round. The most common type is the Consp. 19.2, which is very similar to our piece.²³ These types have been found in Emona²⁴ and Carnuntum.²⁵

Most of the terra sigillata belongs to the type Consp. 20 (590 items), among them the most popular form is Consp. 20.4 (Goudineau 39 c, Hayes 7,12, Pucci 10,17–21 and 30–33, according to former typology), which is very common in the entire province

¹³ MEDRI 1992, 161.

¹⁴ MEDRI 1992, 161.

¹⁵ MENCHELLI–VAGGIOLI 1988, 95–113; MENCHELLI 1995, 333–350; MENCHELLI 1997, 191–198.

¹⁶ Scheffenegger in CONSPECTUS 1990, 56; GOUDINEAU ET ALII 1968, 282–283.

¹⁷ WARNER–SLANE 1987, 200.

¹⁸ RIZZO 2003, 39.

¹⁹ RIZZO 2003, 38.

²⁰ Ettliger in CONSPECTUS 1990, 58.

²¹ ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER 1986, 37, Abb. 4.1.5.

²² MIKL–CURK 1979, 345.

²³ Kenrick in CONSPECTUS 1990, 84.

²⁴ MIKL–CURK 1979, 345. Fig. 2.

²⁵ ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER 1986, 27. Abb. 4.1.1.

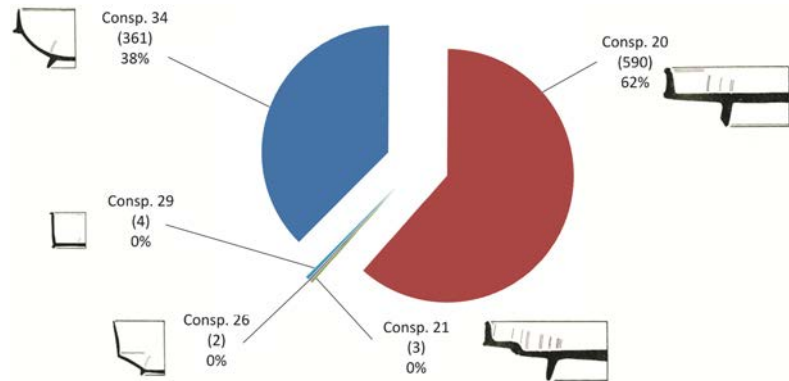

Fig. 2. Distribution of the North Italian terrae sigillatae with applied decorations according to the forms (total amount in brackets).

of Pannonia. Eighty pieces of the findings from the Ruin Garden²⁶ and 163 from the Iseum belong to this type (*Nr. 10–28*). They often show a vertical or slightly convex rim in the outer, while horizontal lines are common in the inner side. A wide rouletted band is often visible on the base (Strichelring). The vessels have a diameter of 18 to 19 cm, a rim height of 2.2–2.8 and a base ring of 1.7 to 2.8 cm. The walls of the plates are 0.6 to 0.8 cm thick. They are mainly supplemented with applied decoration, which precludes dating them earlier than the Claudian era.²⁷ The different versions of this type are widespread from the mid-1st century A.D. in the Mediterranean region; they are recorded in a significant amount from the Domitian layers in Pompeii and Ostia. Some subgroups in Consp. 20.4 can be distinguished due to an internal development according to M. Schindler,²⁸ while E. Schindler-Kaudelka is convinced about the uncertainty of their chronological order despite the striking morphological differences. According to her results, the internal development of this type might have come to an end by the end of the Augustan Era,²⁹ and the tiny differences might have been the results of mass production and not form development. She argues that workshops and potters were given a free hand in forming. There were not even two pieces showing an identical form during the typological analysis of 700 pieces from Noricum. A classification might be possible by the investigation of the rim diameter. Form variations cannot be distinguished based on the quality features (the so-called Fabrikat) either. Vessels of more structured profiles or blurred out-lines might have been potted in different workshops and at different times. The Iseum material has many pieces from Arezzo (*Nr. 10–12, 14, 27*), which shows the features of A fabric; however, the majority of them were produced in the Po valley. They belong mainly to the A-2 fabric with high quality (*Nr. 13, 16–17, 19, 25–26, 51*), and flaked, low-quality pieces are rare (*Nr. 15, 18, 24*).

The form Consp. 20.4.2 rarely happens to find. Its rim is far higher (3.4–3.8 cm), which is why L. Ohlenroth classified it into a separate group earlier (Ohlenroth Abb. 2.2).³⁰ Unlike the parallel found in Magdalensberg, no horizontal, grooved lines are visible

²⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 67.

²⁷ Kenrick in CONSPECTUS 1990, 86.

²⁸ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 147.

²⁹ SCHINDLER-KAUDELKA ET ALII 2001, 127.

³⁰ OHLENROTH 1934–1935, Abb. 2.2;

SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 150;

see ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986

Abb. 4.5.2.

on the pieces in Savaria (except *Nr. 28*). Two pairs of applied ornaments are usually visible on the wall of the plates. This type used to be widespread in the second half of the 1st century A.D. Its production might have lasted till the beginning of the 2nd century; however, its export to Pannonia was restricted by the concurrence of South Gaulish Samian Ware from the Domitian age.³¹

Fragment *Nr. 29* is a Consp. 21 type, a step between rim and floor. These types used to be produced in Italy in several workshops. Five fragmented Consp. 21 pieces found in the Ruin Garden had already been published.³² The one excavated in the Iseum has a tiny step with a thick rouletting on it, which shows similarity to the ones found not only Magdalensberg,³³ but in Corinth³⁴ and Lentia³⁵ too. In Pannonia, this type is known from Emona,³⁶ Salla³⁷ and Carnuntum³⁸. The items produced either in Arezzo or the Po valley can be dated to the Claudian Period or even later.

Several fragments with conic sidewalls belong to the type Consp. 26 (*Nr. 30, 34*). Horizontal, grooved lines run on their rims. They usually have spiral, volute, or lyre as an applied decoration. Such a Samian Ware type has already been published from the archaeological material found in the Ruin Garden Járdányi Paulovics.³⁹ Parallels are known from Emona,⁴⁰ Magdalensberg⁴¹, Corinth⁴² and North Africa⁴³. When it comes to Pannonia, this form was found in many archaeological sites, such as in Carnuntum⁴⁴, Salla in Sirmium⁴⁵, Arrabona⁴⁶ and Aquincum⁴⁷. The pieces found in Savaria are probably made in Arezzo; though this type was produced in North Italy as well.⁴⁸

Four pieces show the features of a Consp. 29 cup (= Mazzeo Saracino 21 = Pucci 39,1–4) with cylindric and short foot ring and a narrow rim. Horizontal, grooves are visible on their walls (*Nr. 31–32, 35*). This product used to be produced both in North and Middle Italy (Arezzo). Our pieces are of very high quality from the Po valley. Their workshops were active from the Tiberian to the Flavian eras.⁴⁹ They occurred in the Tiberian–Claudian layers on Magdalensberg,⁵⁰ in the cemeteries in Tessin even until the third quarter of the 1st century A.D.⁵¹ This type is widespread in Pompeii and all over Italy and North Africa.⁵² It relatively rarely occurs in Pannonia, it has been found in Emona, Poetovio, Salla, Arrabona, Carnuntum and Sirmium,⁵³ usually in early Roman find material. Our pieces are the very first recorded from Savaria. Their late dating is proved by the Q.S().P() stamp (*Nr. 31*).

Several items are of Consp. 34 form (*Nr. 31–61*), which is the most common cup type. Three hundred sixty-one pieces have already been identified in the Iseum. Most of them belong to the hemispherical Consp. 34.1.1 type (seven items), which usually have some applied decoration. A minority shows the morphological features of Consp. 34.1.2 = Mazzeo 15 B. This type used to be widespread all over the Mediterranean region. In Corinth, it came from the Tiberian–Claudian layers,⁵⁴ and Luni and Sutri from the Claudian–Nero period.⁵⁵ It was significantly widespread in North Italy and the Danube provinces in the Flavian era.

³¹ GROH 1995, 365.

³² BUOCZ – GABLER 2002, 69–70.

³³ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 54.10. and 13–16.

³⁴ HAYES 1973, 11 form B, D.

³⁵ RUPRECHTSBERGER 1984, Taf. I.4.

³⁶ PLESNIČAR – GEC 1972, pl. CI, grave 379.15.

³⁷ GABLER 1979, Abb. 22.2.

³⁸ GRÜNEWALD 1983, Taf. I.8.

³⁹ BUOCZ – GABLER 2002, 65.

⁴⁰ S. PETRU 1972, Taf. XVIII, grave 126.7.

⁴¹ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 60.5.

⁴² HAYES 1973, form 13.

⁴³ KENRICK 1985, B 229 A.

⁴⁴ GRÜNEWALD 1983, Taf. 4.13–16; GABLER 1991a, Abb. 2.1.

⁴⁵ BRUKNER 1981, pl. 8.4.

⁴⁶ SZÓNYI 1990, 669.

⁴⁷ GABLER 2012a, 113. – *Víziváros – Tölgyfa Street, excavation of K. Kérdő.*

⁴⁸ MAZZEO SARACINO 1985, 17 A form.

⁴⁹ Kenrick in CONSPLECTUS 1990, 104.

⁵⁰ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 83.10–12.

⁵¹ SIMONETT 1941, 73, Abb. 52; FRANSIOLI 1958–1959, Fig. 15. Nr. 29; GRAUE 1974, Taf. 79.7; DONATI 1979, 21, 143;

LAVIZZARI PEDRAZZINI 1980, 216.

⁵² Kenrick in CONSPLECTUS 1990, 104, *Berenice B 226.*

⁵³ GABLER 1991a, 242.

⁵⁴ HAYES 1973, 445.

⁵⁵ LAVIZZARI PEDRAZZINI 1977, 131.

However, in Italy, it is still trackable until the Antonine period: This is proved by grave ensembles dated by coins in Angera⁵⁶, in Ascona⁵⁷ and Emona⁵⁸. It is also prevalent in Ostia, Pompeii and Settefinestre.⁵⁹ The material excavated in Járdányi Paulovics Ruin Garden had already revealed a huge amount (40 pcs) of Consp. 34.⁶⁰ The vessels from the Iseum can be classified into four categories based on their quality features:

Arezzo (A fabric)	3 pieces
Po Valley (A-2 fabric)	7 pieces
(D fabric)	1 piece
(E fabric)	7 pieces

Nine of the Consp. 34 dishes have stamps: Iuvenis from Arezzo (Nr. 36), C. T. Suc. (Nr. 38), L.M.V (Nr. 39–42) and Q.S.P (Nr. 43–44) from the Po region. Applied decorations are typical on the rims: such as masks (Nr. 45–47), spirals (Nr. 49–50, 54, 56–57), octopetalous rosettes (Nr. 49, 51), multipetalous rosettes (Nr. 57), quatropetalous rosettes (Nr. 52, 54–55), Amor (Nr. 60) or dog (Nr. 61 – without parallel). This type might have also been produced in Poetovio. The potters, who were active only there, always marked their products with *planta pedis* stamps.⁶¹

The hemispherical Consp. 36.4.4 cup rarely occurs in the Danube provinces (Nr. 62), just like in the Rhone provinces; however, it is widespread in Italy and the Mediterranean. It can be dated to the Tiberian era; however, some pieces also turn up in later contexts. Its parallel is also known from Magdalensberg.⁶²

Form group ,B' (Fig. 3)

The horizontal rim of Consp. 40 = Mazzeo 32 B is decorated with two carved grooves all along (Nr. 65). Similarly to Consp. 39 and 43, its rim is also decorated with a stylised barbotine lily and a bunch of grapes. This rare type had already been recorded from Savaria,⁶³ and similar ones were found in Salla⁶⁴, Carnuntum⁶⁵, Tokod⁶⁶ or in Flavia Solva⁶⁷. The piece shows the quality features of the E fabric, which' parallels were discovered in the cemeteries of Tessin. One plate from Solduno is marked by Q.S.P. stamp.⁶⁸ The type showed up in the mid-1st century, though it was produced in the Po valley still in the first half of the 2nd century A.D.

The Consp. 42 = Mazzeo 32 C is distinguished by its diagonal walls and horizontal rim, which has a barbotine bunch of grapes between two grooves and a stylised lily (Nr. 66–67). This late Po Valley form used to be produced from the Flavian era until the first half of the 2nd century A.D. Parallels came to light from Solduno⁶⁹, Madrano⁷⁰ and Angera⁷¹. Our one is a Consp. 42.1 form, which is very rare in the Danube provinces but can also be found in Carnuntum.⁷²

The North Italian terra sigillata of form Consp. 39 and Consp. 43 are very common not just in Savaria but in the entire province

⁵⁶ ANGERA ROMANA 1985, 361.

⁵⁷ DONATI ET ALII 1987, tomba S 17,06 – with a Faustina coin.

⁵⁸ PLESNIČAR – GEC 1972, pl.

LXXXVII. grave 34 – with Antoninus Pius coin. For their late chronology see also CAGNANA 1994, 109.

⁵⁹ PUCCI 1985, 397; REGOLI 1985, 143.

⁶⁰ BUOCZ – GABLER 2002, 71.

⁶¹ ISTENIĆ 1995, 353.

⁶² SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 48.6.

⁶³ BUOCZ – GABLER 2002, 72.

⁶⁴ GABLER 1978, 396, Abb. 63.3.

⁶⁵ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.8.6.

⁶⁶ GABLER 1964, 9, Abb. 6.4.

⁶⁷ SCHINDLER-KAUDELKA 1994, 360.

⁶⁸ DONATI 1979, 195, Nr. 31.

⁶⁹ DONATI 1979, 175, Nr. 86.

⁷⁰ FRANZIOLI 1958–1959, 71, Fig. 11.1.

⁷¹ ANGERA ROMANA 1985, Tav.79, 40. – 349 dated to the Trajanic–Hadrianic Period.

⁷² ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.8.2.

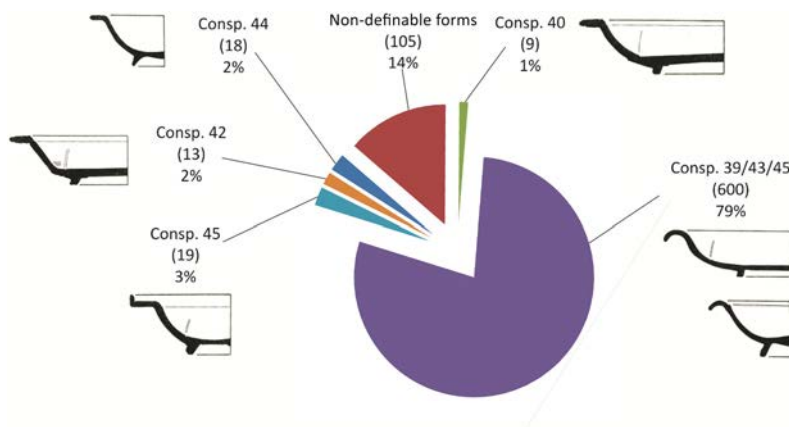

Fig. 3. Distribution of the North Italian terrae sigillatae with barbotine decorations according to the forms (total amount in brackets).

of Pannonia (altogether 600 items from the territory of Iseum are identified). The vessels show a significant difference in sizes (*Nr. 64, 68–71*). A set of them excavated in a Roman cellar in Klosterneuburg could be sorted into four different size categories.⁷³ The average diameter of a Consp. 43 is 9.5 cm and of a Consp. 39 is 19–20 cm. The bunch of grapes and the stylised lily motives à la barbotine were collected in a chart by Zabehtlicky⁷⁴ and R. Makjanić⁷⁵, which helps their description, though it does not support dating or the identification of their manufacture workshops. The most common type is the Zabehtlicky 1, which decorates the rims of Consp. 39 and Consp. 43. The stylised bunch of grapes is composed of an expanding number of dots; its stem grows from a heart-shaped element. The dating of this type is based on the coins found in the cemeteries in Ticino⁷⁶, and the stratigraphic results of the excavations in Zalalövő.⁷⁷ Coins dated the items in the cemeteries near Locarno, which were later than the Italian terra sigillata with applied decorations.⁷⁸ The parallel production period of both decoration type (Mid-Flavian era) must have been relatively short based on the data from the cemetery of Solduno. These Tardo-padana ware products are still quite common in Dacia, conquered in the Trajanic age.⁷⁹ These products were imported to Pannonia and the Danube provinces in the Domitian–Trajan era. Italian terra sigillata appeared in Aquincum in the 80s and 90s A.D.,⁸⁰ when a legion was commanded there during Domitian.⁸¹ The same phenomena can be observed in Vindobona.⁸² The production of Drag 35/36 barbotine decorated vessels (identical types to the Italian ones) started in the South Gaulish workshops in 60–75 A.D.⁸³ Some developed types were even produced until 120 A.D. in La Graufesenque. The Consp. 39 forms from Rome (Meta Sudans, Forum Transitorium),⁸⁴ which can be dated to the Flavian period based on stratigraphic observations, have different decorations. The material analyses have suggested that these pieces were produced in the same workshops as the terra sigillata of form group A (i.e. with applied decoration),⁸⁵ despite their different chronologies. These forms might have been produced not only in the Po valley but on the

⁷³ BAUER 1998, *Abb.* 14.1–14.

⁷⁴ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGER 1986, 41.

⁷⁵ MAKJANIĆ 1995, 43.

⁷⁶ BIAGGIO SIMONA 1995, 39.

⁷⁷ GABLER 1991a, 246.

⁷⁸ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGER 1992, 442, *Abb.* 16.

⁷⁹ ISAC 1982, *Fig.* IV.31; RUSU-BOLINDEȚ – COCIȘ 2005, 165; RUSU-BOLINDEȚ 2007, 178.

⁸⁰ GROH – GABLER 2017, 110–111.

⁸¹ LŐRINCZ 1978, 299.

⁸² GABLER 2004b, 134.

⁸³ VERNHET 1976, 15–16.

⁸⁴ RIZZO 2003, 35–42.

⁸⁵ BALLA – GABLER 1983, 78.

shores of Etruria, probably in Pisa or Arezzo.⁸⁶ These Italian types mainly were exported to the Danube provinces (Noricum, Pannonia, Dacia and Moesia) – there is no sign of them southern from the Po Valley. 27 pieces of this form from Savaria have already been published.⁸⁷

The Consp. 44.1.3 = Mazzeo 31 B form is rare to find (altogether eighteen pcs, see *Nr. 74*). The barbotine elements mentioned above lay between two grooves on its horizontal rim. Parallels are found in Solduno.⁸⁸ Their officinae might have been active in Pisa or Etruria,⁸⁹ where this form was produced from the Flavian era until the first half of the 2nd century A.D. It came to light in Angera, Mariana, Minusio, Volterra, Emona, Salla, Carnuntum and Sirmium.⁹⁰ It is prevalent in the eastern part of Noricum (Virunum, Flavia Solva, Gleisdorf, Kalsdorf)⁹¹, and it sometimes occurs in Savaria,⁹² near the military forts of Víziváros (Aquincum)⁹³ and from the ‚House of the Peacock‘ located in the Civil Town.⁹⁴

The Consp. 45.1. = Mazzeo 33 with a horizontal rim joining a bent wall is a rare form in our material (altogether 19 pcs, e. g. *Nr. 75*). A prominent moulding runs around on its edge; its profile resembles a hook (Hakenrand). The rim is usually decorated with the above-mentioned barbotine elements. Its parallels came from the cemetery of Solduno;⁹⁵ and its production is dated between the Flavian era and the first half of the 2nd century. It is also found in the towns along the Amber Road: in Emona, Poetovio and Carnuntum, besides the cemeteries around Locarno (Solduno, Minusio, Ascona, Angera).⁹⁶

While nearly thousand pieces are sorted into form group A, form group B is represented only by 764 pieces. These numbers show the decrease of Italian import products – at least in the Iseum – which tendency was slightly moderated by the appearance of the later ware with reliefs in the Domitian–Trajan era. Apart from this, a general tendency of decreased import of Samian Ware is not visible, thanks to hundreds of South Gaulish import products coming in the same four decades.

⁸⁶ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.2.

⁸⁷ BUOCZ – GABLER 2002, 88.

⁸⁸ DONATI 1979, 159. Nr. 116.

⁸⁹ RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 651.

⁹⁰ Zabehlicky-Scheffenegger in CONSPECTUS 1990, 130.

⁹¹ RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006, 649.

⁹² BUOCZ – GABLER 2002, 89.

⁹³ GABLER 2012a, Abb. 1.10.

⁹⁴ GROH – GABLER 2017, 111.

⁹⁵ DONATI 1979, 173, Nr. 90.

⁹⁶ Zabehlicky-Scheffenegger in CONSPECTUS 1990, 132.

⁹⁷ ‚Es hat vielmehr ein Kreis von Werkstätten Ware hergestellt, die in Ton, Überzug und Form übereinstimmende Merkmale aufweist‘ – SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 16.

Types of Italian Samian Ware based on quality features

The items found in the Iseum can be sorted into different groups based on the clay and the quality features of the surface (Fabrikat, fabric, impasto), which shows similarity to other Samian Ware found in Noricum or Pannonia. The term fabric is not equivalent to a workshop, but the description of the different criteria is decisive helpful to identify the workshops.⁹⁷

The Italian Ware found in the Danube Region and the Eastern Alps was first classified during the processing of the findings of Magdalensberg. Due to their chronological and distributional differences, only two or three types of these four fabric (A, B, C, D) can be found in Savaria too. However, most of the items from the Iseum occurs rarely or are not even known from Magdalensberg.

Many pieces in the Iseum collection show the quality features of fabric A (*Nr. 10–12, 14, 27, 30, 34, 45, 56–57*). Their material is fine, hard-fired, red-coloured, and there are no visible particles inside. It is thinly orange-brownish coated; it covers the surface well and has a silky shine. These features are characteristic for the workshop of Arezzo.⁹⁸ The products belong to the middle or later periods of Arezzo production. It is frequent in Savaria; and about 10% of our findings can be attributed to the manufacturers in Etruria, just like in the material of the Ruin Garden.⁹⁹

The quality features of A-2 fabric were described by M. Grünwald using the finds in Carnuntum.¹⁰⁰ They have fine, hard-fired clay with a thick, brownish slip and a high quality, sometimes higher than the Arezzo type has. M. Grünwald sorted the L·M·V – Q·S·P products into this category, which is common in Pannonia, therefore in Savaria too. However, this type of product from the Po valley should be categorized further; at least two subgroups should be separated. Most of the items from the Iseum belong to this Fabrikat (*Nr. 8, 13, 16–17, 19, 23, 25–26, 28–29, 31–32, 35–36, 39–41, 43–44, 46, 48–49, 51–52, 54–55, 58–59, 62*). From the archaeological material of the Ruin Garden, 158 pieces show its quality marks.¹⁰¹

The quality features of B ware discovered in Magdalensberg (porous, ochre clay colour, brownish, matte coating) can be found in Zalatölvő,¹⁰² though it is sporadic just like in Savaria. This tendency mostly has chronological reasons: namely, the fabric B can be dated to the early production of the Po region. R. Makjanić managed to describe some subgroups in this category in his publication.¹⁰³

Only some items show the features of the fabric D of Magdalensberg (*Nr. 38*). Their clay is orange-red or terracotta, a little porous, but not as much as the B Fabrikat. Their surface is usually shiny. This type of Samian Ware can also be found in the Ruin Garden in a smaller amount.¹⁰⁴

The fabric E was separated from fabric 2 by E. Schindler-Kaudelka based on the material from Flavia Solva.¹⁰⁵ Here the material is light, hard-fired, their slip flakes off in dots. It is very similar to the fabric B described by Makjanić; however, the material of the later ware is soft. Its features are usually found on the form group B types, but it occurs in the case of Consp. 20 or Consp. 34 as well (*Nr. 7, 15, 18, 20, 61*). 53 pieces from the Ruin Garden belong to this Po region fabric.¹⁰⁶

Stamps

The fragment of Gellius' stamp is visible on *Nr. 11*. (*Figure 4. 1.*) L. Gellius's workshop from Arezzo (?) exported to almost all regions of the Roman Empire. However, examining the chronology of his products, significant distinctions can be drawn in the different periods. Gellius worked with L. Sempronius in the early period, in the Mid- and Late Augustan era, when – he used a square-framed stamp. The terra sigillata marked by them was found in Gaul, Germania, and Hispania. This type, however, can

⁹⁸ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 17; Ettliger in CONSPECTUS 1990, 26–27.

⁹⁹ BUOCZ – GABLER 2002, 64.

¹⁰⁰ GRÜNEWALD 1983, 11.

¹⁰¹ BUOCZ – GABLER 2002, 64.

¹⁰² GABLER 1978, 404; GABLER 1982c, 356–357, 361.

¹⁰³ MAKJANIĆ 1995, 43–44.

¹⁰⁴ BUOCZ – GABLER 2002, 65.

¹⁰⁵ SCHINDLER-KAUDELKA 1994, 358–359.

¹⁰⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 65.

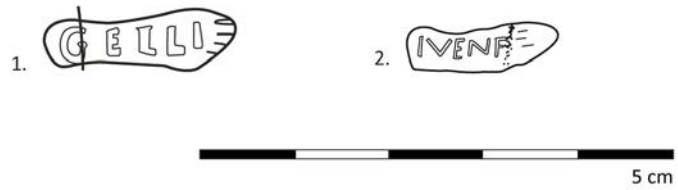

Fig. 4. Name stamps on North Italian terrae sigillatae.
1. Kat. 11; 2. Kat. 36.

be found neither in Pannonia nor the Danube provinces; it is pretty rare even in Italy as well. Later, L. Sempronius separated himself from Gellius and opened his *figlina* in Lugdunum, while Gellius went on production maybe in Arretium. Due to the rise of the Gaulish Samian Ware production, L. Gellius lost his northwestern markets, just like the other Italian manufacturers. Soon, he discovered new prospects towards the Danube provinces. A significant export arrived in Noricum from his manufacture during the Tiberian and Claudian era; primarily in Magdalensberg, but in Pannonia, Dalmatia, and Moesia.¹⁰⁷ This time the *figlina* was flourishing, he was able to expand his export to South Italy and Africa, his products sometimes appeared even in the eastern provinces. Consequently, there is no site where all his stamp types are represented outside Italy; since his market territory was constantly changing due to the concurrent manufacturers in Lyon and southern Gaul. The long lifespan of his workshop and the expansion in his export prove that his 'marketing strategy' could keep up with the challenges of the market. His success is demonstrated not only by the quantity but by the proportion of his products too. Two hundred twenty-seven items with his stamp are known from Magdalensberg, while other potters from Arezzo are represented with only 180 products in the area. It means that the share of Gellius' manufacture is 55% in the otherwise significant export of Etruria. The stamps from Magdalensberg usually have a *planta pedis*, *planta manu* or a *lunula* frame – with a few exceptions.¹⁰⁸ Pannonia did not have as rich import as Noricum, which was mainly discovered in Magdalensberg. One hundred thirty-two pieces with his stamps have already been identified in Pannonia in 17 different archaeological sites; most of them are from Emona (34 pieces)¹⁰⁹, Siscia (17 pieces)¹¹⁰ and Carnuntum (10 pieces)¹¹¹. Except for a *lunula* shaped signature of a piece from Dobova,¹¹² all Gellius' stamps bear a *planta pedis* frame. Gellius' ware is essential in case of dating the earliest military forts located in the Danube limes; it is characteristic for the Tiberian–Claudian era.¹¹³ Poetovio,¹¹⁴ Nevioudunum,¹¹⁵ Savaria,¹¹⁶ Deutschkreutz, Oslip,¹¹⁷ Katzelsdorf,¹¹⁸ Weiden am See,¹¹⁹ Mursella,¹²⁰ Aquincum-Víziváros,¹²¹ Sirmium, Burgenae and Acumincum¹²² are significant provenience sites of the name stamp in Pannonia. Altogether 344 Gellius stamps are recorded currently, a tiny amount of them from Arezzo, where his workshop was localised earlier.¹²³

¹⁰⁷ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1982, 103–107.

¹⁰⁸ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 248–249.

¹⁰⁹ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1988, 240 Nr. 13, 17, 22, 27–28, 241, Nr. 31–34, 49–50, 242 Nr. 56, 59–60, 62, 67, 71, 75, 78–82, 243 Nr. 97, 101.

¹¹⁰ MAKJANIĆ 1995, 53.

¹¹¹ GRÜNEWALD 1979, 2; GRÜNEWALD 1983, Taf. I.3, Taf. 7.2–5; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4. 1, 11; GABLER – RAUCHENWALD 1992, 448.

¹¹² PETRU 1969, Taf. 4.3.6.

¹¹³ GABLER 2007, 91, Abb. 3.

¹¹⁴ MIKL-CURK 1968, 64–82; MIKL-CURK 1981, 56.

¹¹⁵ PETRU 1978, Taf. 41.1,5,12,17.

¹¹⁶ VÁGÓ 1977, 108, Taf. I.1, Taf. II.3, Taf. IX.1–3; GABLER 1973, 13, 40.

¹¹⁷ GABLER 1973, 6.

¹¹⁸ KERCHLER 1967, Taf. LIX.5.

¹¹⁹ BARB 1938, 138.

¹²⁰ SZÖNYI 1981, 101.

¹²¹ KABA 1963, 16. kép 17; 9. kép 1; VÁGÓ 1977, Taf. X.2; GABLER 2012a, 115.

¹²² BRUKNER 1981, pl. I.30–38.

¹²³ CVARR 2ND ED. 878.

I(u)VENE(s) stamp is visible on *Nr. 36* with a *planta pedis* frame on the bottom of a Consp. 34 cup (*Fig. 4. 2.*). This signatura is extremely rare: Iuvenis' products were not identified in Pannonia before. Even if the whole Roman Empire, only six pieces are identified (e.g., Aquileia, Altinum or Aguntum).¹²⁴ One of his earliest dated products is in our material is the squareshaped stamps of the Augustan era. The stamps with *planta pedis* frame, similar to our piece, can be dated after 15 A.D. but cannot be determined closer. The stamp occurred in Magdalensberg too, where it was sorted to the Period 10 B.C. – 10 A.D.¹²⁵ The name itself appears in Patavium, around the lacus Verbanus or Veleia.¹²⁶

L·M·V's stamp is visible on the Consp. 34 cups *Nr. 39–42* with a *planta pedis* frame (*Fig. 5. 1–4.*). L·MAG()·VIR(ilis) was one of the top craftsmen among the late *figlinae* in the Po valley, whose manufacture might have played a significant role in the supply of the Danube provinces. Twenty-five types of stamps have already been identified,¹²⁷ though 70 different ones can be separated considering the interpunctuations. The interpunctuation is not always visible in the case of lighter stamping, but their lack cannot be considered another type. L·MAG()·VI(rilis) or L·M·VIR(ilis) usually occurs in North Italy.¹²⁸ His products were found in the Po Valley or northwards of it, and in three Danube provinces: Noricum, Pannonia and Moesia Superior. The exact localisation of the *officina* has not been defined. Twenty-nine archaeological sites are known from this area,¹²⁹ with Torino as the farthest,¹³⁰ and Rome in the south direction. It often occurs between the western part of the Po Valley and *lacus Verbanus*. Its western-most occurrence is in Seebruck in Noricum.¹³¹ Most of the 24 Pannonian sites is near the Amber Road (Emona, Poetovio, Salla, Savaria, Carnuntum), or along River Sava¹³² or along the limes (Klosterneuburg, Arrabona, Brigetio, Aquincum, Vetus Salina, Rittium)¹³³. Stamped pieces had shown up in Savaria before.¹³⁴ Three sites are recorded from Moesia (Singidunum, Viminacium, Transdierna).¹³⁵ The chronology of the *figlina* is based on the cemeteries near Locarno, Angera and the graves of Emona dated by coins. The earliest coin was found in grave 28 of Minusio-Cadra (Portius Cato), while the latest is in grave 17 of the S cemetery in Ascona (Faustina senior). Since most of the stamps have a *planta pedis* frame, its Augustan date is excluded. Two of his vessels were found on Magdalensberg, which was abandoned 45/50 A.D.¹³⁶ These support the beginning dating of the manufacture. Beyond the coins, the glass and oil lamp finds from Locarno and Ascona suggests the first decades of the 2nd century too.¹³⁷ According to these L·M·V's workshop must have lasted in the second half of the 1st century A.D. He did not export to the Danube Region from the Domitian era anymore, for the South Gaulish manufacturers thwarted the Italian products. However, in the surrounding of his workshop in North Italy and the South Alpine Region (Emona, Flavia Solva) L·M·V (or his successor) was able to maintain his superiority in the market.¹³⁸ It is no coincidence that his name stamps on late forms (like Consp. 3), which rarely occur in Pannonia usually, are found in

¹²⁴ CVARR 2ND ED. 1005.

¹²⁵ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, *Taf. 104.1.*

¹²⁶ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, 371.

¹²⁷ CVARR 2ND ED. 1085.

¹²⁸ CIPRIANO – SANDRINI 2011, 158, *Nr. 88.*

¹²⁹ CVA 217.

¹³⁰ GABLER 2003, 91.

¹³¹ KELLNER – ULBERT 1958, 66; BURMEISTER 1998, 104–105.

¹³² MAKJANIĆ 1995, 53.

¹³³ GABLER 2003, 12–13.

¹³⁴ VÁGÓ 1977, 97; BUOCZ – GABLER 2002, 78.

¹³⁵ BUOCZ – GABLER 2002, 79.

¹³⁶ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, *Taf. 106.1–2.*

¹³⁷ BUORA 2001, 255.

¹³⁸ GABLER 2003, 99.

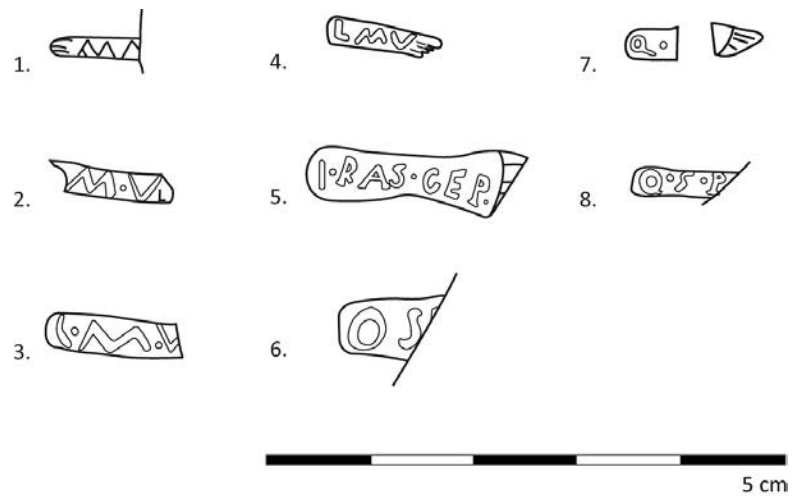

Fig. 5. Name stamps on North Italian terrae sigillatae.

1. Kat. 40; 2. Kat. 39; 3. Kat. 41; 4. Kat. 42;
5. Kat. 12; 6. Kat. 44; 7. Kat. 43; 8. Kat. 31.

these areas. Longer shaped stamps are standard in North Italy. The longest one of these is from Locarno (Liverpool-unten grave 41)¹³⁹, and the cognomen VIRI(lis) is found on a vessel from Salò and from Calvatone.¹⁴⁰ The short version occurs more often, amongst others in Noricum and Pannonia. Nineteen pieces from the 25 stamps contain only the initials of the *tria nomina*, and the only difference is the size of the letters and the stamps, or rather the *ductus* and the directionality of the letters. The previous suggestion was that the longer form was mainly used in the early period of the *figlina* (that is why it occurs mainly in North Italy); and the short versions were more common in the later period (when initials were enough to use, for the products were already wide-spread). This theory turned out to be false because one of the earliest item from Magdalenberg contains only the initials of *tria nomina*.¹⁴¹ Although a tendency of the stamps getting shorter and shorter is clearly visible, conclusions cannot be drawn from the shape of the stamp for their chronology.

The L. RAS() GER () *planta pedis* stamp from Etruria (Arezzo?) can be found on the bottom of the Consp. 20 plate (Nr. 12) (Fig. 5. 5.). The products made by this potter rarely occur in Pannonia: their stamps have been found only in Emona and Poetovio.¹⁴² His products are commonly found in Middle Italy, but also recorded from North Africa and Achaia, or scarcely in Hispania or Cyprus. Fifty-four items have been identified from the whole Roman Empire. He was active at the end of the Tiberian era and during the reign of Nero.¹⁴³

The stamp of Q()S()P() is found on three pieces (Nr. 31, 43–44) (Fig. 5. 6–8). This abbreviation might indicate the potter Q·SEN()·P(). This signature is common in Pannonia, referring to one of the latest potters' names in the Po valley. This stamp sometimes occurs on vessels of form group B; it is found in Solduno,¹⁴⁴ Minusio¹⁴⁵ or the Aquincum-Víziváros.¹⁴⁶ Its signature also came to light from a grave in Madrano, which was dated by

¹³⁹ SIMONETT 1941, 103.

¹⁴⁰ DELLA PORTA 1998, 109.

¹⁴¹ SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 106.1.

¹⁴² CVA 1561 z és y.

¹⁴³ CVARR 2ND ED. 1620.

¹⁴⁴ DONATI 1979, 167, Nr. 161.

¹⁴⁵ SIMONETT 1941, 174, Abb.1.148.7.

¹⁴⁶ GABLER 2018, 39.

a coin of Trajan.¹⁴⁷ Its late dating is supported by its occurrence in Drobeta (Dacia),¹⁴⁸ which was occupied only by Trajan. The very first military camp in this area, i. e. northern from the Danube, might have been established in 88 A.D., after the victory of Tapae.¹⁴⁹ Products with this stamp were found in Aquincum in the *vicus* of a military fort dated 73 A.D. by a building inscription.¹⁵⁰ This would mean that the manufacture might have exported to the Danube provinces during Vespasian and in the first half of Domitian's reign. The export during Domitian is also demonstrated by the grave ensemble *Nr. 11* found in Moghegno.¹⁵¹ So, the workshop must have been active in the Claudian–Trajan era.¹⁵² About 74 occurrences of this product are recorded from all over the Roman Empire, mostly in North Italy, where it was found in seventeen archaeological sites. This stamp is unknown in the eastern part of the Po Valley, except for Aquileia,¹⁵³ which is surprising for their occurrence concentrated in the area of Ticino and Lombardy. All Italian sites are located North of the Po, but its exporting area involved Noricum, Pannonia and Moesia. In Noricum, it came to light in five sites (Virunum, Aguntum, Traismauer, Laas, Flavia Solva) and thirteen sites in Pannonia. It was not only found nearby the Amber Road (Emona, Poetovio, Salla, Savaria, Scarbantia, Carnuntum), or by the diagonal roads (e. g. Mursella), but along the Danube limes, so in Vindobona¹⁵⁴, Arrabona, Brigetio, Aquincum or Vetus Salina.¹⁵⁵ This stamp is rare in Moesia.¹⁵⁶ In Savaria, the signature was found not only in the Iseum,¹⁵⁷ but in the Ruin Garden as well.¹⁵⁸

There is a C·T·S stamp on *Nr. 38* (Figure 6. 1.). The person running the workshop in the Po valley which produced the D fabrics was probably a liberated slave. This person might have been the head of the potters' group signed with the praenomen C and the *gentilicium* T. The SUC(cessus) part could have been *cognomen* while the FES·C·T or the SEC·C·T might refer to his slave state. There is a SUGE *cognomen* recorded from Libarna,¹⁵⁹ who probably belonged to this group, though the letter E did not necessarily belong to the *cognomen*. However, it could also be interpreted as a detail of the foot of the *planta pedis*. There is a vertical *hasta* right after the SUC part on a stamp found in Flavia Solva.¹⁶⁰ The form C T·SUC seems to be general: this type usually occurs in the provinces.¹⁶¹ The version without the *tria nomina* interpunction is also known.¹⁶² The shorter, S.U. version of the *cognomen* usually occurs along the Amber Road: Emona, Salla, Savaria, Carnuntum or Arrabona,¹⁶³ and the C·T·S form similar to our one is common in Italy, Noricum or Pannonia.¹⁶⁴ This *figlina* produced a fairly rare amount of forms; the most common one is the type Consp. 20 – usually with applied decorations.¹⁶⁵ An earlier plate form is the Ha 4 type, which is only known from the area in Torino.¹⁶⁶ Another widespread product is the Consp. 34.1 cup, which frequently occurs in Italy and in the provinces. A vessel with the stamp C·TAP()·S() from Solduno is a Consp. 4.6¹⁶⁷, which was popular already in the Tiberian–Claudian era. Assuming that the plate from Torino is similar, we can conclude an early production period in the Claudian era, where the forms

¹⁴⁷ FRANZIOLI 1958–1959, 71, Fig. 15.26–29.

¹⁴⁸ TUDOR 1968, 70; POPILIAN 1976, pl. 1.1; POPILIAN – CIUČA 1988, 62.

¹⁴⁹ FLORESCU 1967, 145; GUDEA 1977, 879–880.

¹⁵⁰ PÓCZY 1955, 57; GABLER 1981, 135. For the *ala fort* see NÉMETH – KÉRDŐ 1986, 344–388.

¹⁵¹ BIAGGIO SIMONA 1995, 70, 72.

¹⁵² CVARR 2ND ED. 1765.

¹⁵³ SCOTTI MASELLI 1980, 187.

¹⁵⁴ WEBER-HIDEN 1996, 392.

¹⁵⁵ BUOCZ – GABLER 2002, 80.

¹⁵⁶ CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1975, pl. I.4; BJELAJAC 1990, 139.

¹⁵⁷ GABLER 1973, 42; MEDGYES – SOSZTARITS 1998, 616, VI.44.

¹⁵⁸ BUOCZ – GABLER 2002, 79.

¹⁵⁹ CVA 1888 f.

¹⁶⁰ SCHINDLER-KAUDELKA 1994, Taf. 23.15.

¹⁶¹ CIPRIANO – SANDRINI 2011, 160, Nr. 168.

¹⁶² STRAZZULA RUSCONI 1979, 38, tav. III.1.

¹⁶³ GABLER 2000, 90.

¹⁶⁴ CALZOLARI 1991, 43–80, Fig. 11.4;

CVA 1888 b-e, g-i, m. g, t, u, w;

SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf.

122.1; GABLER 1973, Abb. 5.18; BRUKNER

1981, Taf. 1.

¹⁶⁵ CVA 1888 c, l, r, u, v, y.

¹⁶⁶ CVA 1888 a.

¹⁶⁷ DONATI 1979, 111, tomba 56,2 15.

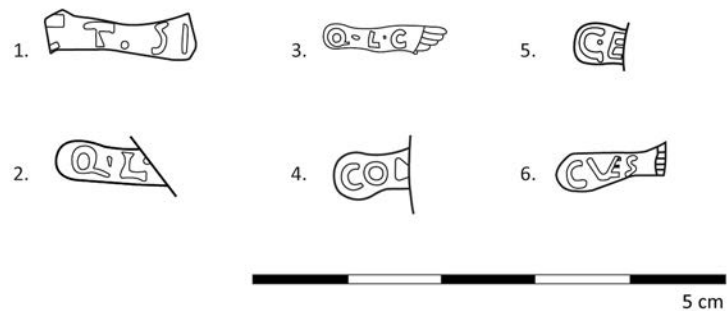

Fig. 6. Name stamps on North Italian terrae sigillatae.
1. Kat. 38; 2. Kat. 32; 3. Kat. 33; 4. Kat. 13; 5. Kat. 37; 6. Kat. 10.

were widespread around the workshop but not in the provinces. During the heyday of the *figlina*, mostly Consp. 20.1 and Consp. 34.1 were produced, which is reassured by the spread of Consp. 29 form. The production of this form is common from the Tiberian–Claudian era, but the stamped items of C·T·SUC occur only in Solduno and around Torino. The applied decoration is common on the products. The spiral occurs on the early pieces, while a mask, rosettes, and sometimes a dolphin are added to later. A lyre is rare but is visible on a piece found in Savaria.¹⁶⁸ Examining its market, the products of the *figlina* are mostly common in the Po valley but is found in the eastern part of Noricum and the western part of Pannonia. The furthest expansion of the market is the delta of the Sava and Rome, from where one stamp is known. Eighteen sites are in North Italy, counting Vicenza, where a bronze stamp came to light with this name. The latest excavations revealed some items from the eastern part of the Po Valley, even from Ravenna. Six sites of this stamp from Noricum and fifteen from Pannonia are recorded. The archaeological site of Obrenovac, near Singidum, seems the only one in Moesia where a vessel with this stamp was identified.¹⁶⁹ C·T·SUC' terra sigillata occurs fairly rarely in graves dated by coins. An example of this is grave 4 in the Muralto-Liverpool villa, where one coin of Tiberius and one of Germanicus were found; in grave 46, a Tiberian coin and L. Gellius' terra sigillata helped to suggest date. The grave Pe 34 in Emona was also dated with a Tiberian coin. For their ware product can be found on Magdalensberg, the *figlina* surely have operated before 45/50 A.D. It was found in layer IV (Claudian–Flavian layer) in Salla and in the timber fort I in Vetus Salina, which all leads to dating them in the Claudian–Vespasian era. The dating based on its production technology is rather difficult, since the Consp. 29 and the Consp. 34 forms had a long lifespan; they were even found in graves dated with the coins of Antoninus Pius,¹⁷⁰ which makes the dating possible only in broad periods. The grave complexes, where the terra sigillata of C·T·SUC found together with other potter's products bring us

¹⁶⁸ BUOCZ – GABLER 2002, 85.

¹⁶⁹ BOJOVIĆ 1977, Tab. I.1;
BJELEJAC 1990, 140.

¹⁷⁰ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER
1992, 418.

closer to the solution. In grave 3 in Celeia, the stamped terra sigillata of AGATHO, PLACI and VIATOR were found together, which proves the existence of the workshop in the early times.¹⁷¹ Just like the occurrence of the products on Magdalensberg, where they came to light in ensembles of Tiberian–Claudian period. For most of our findings are *planta pedis*, earlier dating than the reign of Tiberius is not possible. However, the workshop must have been active after the abandonment of Magdalensberg as well. A C·T·SUC stamp was found together with L·M·V, Q·S·P and Q·LUC stamps in grave Nr. 58–22 in Solduno, which suggests that his production might have been at least partly parallel with those workshops.¹⁷² The glassware found in the graves helps the dating, too. The glass *olpe* found in grave Pe 75 in Emona can be dated to the second half of the 1st century A.D.¹⁷³ The Isings 33 cup form was popular between the reign of Claudius and Trajan, while the form Isings 9 from the Tiberian–Claudian era to the beginning of the 2nd century A.D.¹⁷⁴ The bowl with an everted rim is from the Nero–Flavian era.¹⁷⁵ Ceramics helps the dating too, so, for example, a cup with squamous decoration from the second half of the 1st century A.D.,¹⁷⁶ which came to light in the grave ensemble from Emona and the grave 58–22 of Solduno as well. A strongly profiled (‘kräftig profilierte’) brooch, which has two holes on its catch plate, was found there as well.¹⁷⁷ This type was produced between the Claudian era and the beginning of the 2nd century. The stratigraphy of the Roman settlements can prove the same chronological order. In the ensembles of the first phase in Virunum the type was found with the products from Arezzo and the later Po valley; so can be dated to the second half of the 1st century A.D.¹⁷⁸ The stamped products of this manufactory also came from the vicus of the first timber fort of Vetus Salina. The first auxiliary fort in Adony might have been established in the same period, as the ala fort of Aquincum dated to 73 A.D., so during the Age of Vespasian. Two items of C·T·S stamp were found in one of the cremation graves excavated in the cemetery of Aquincum-Víziváros, in the Fő Square. As the fort was established around 45/50 A.D.; the cemetery might have been opened afterwards.¹⁷⁹ The products of this manufacture were found in Savaria earlier too.¹⁸⁰

Applied decorations

By describing the motives, we followed the order published by SCHINDLER ET ALII 2001.

Garlands

Garland with leaves (Nr. 20.) – SCHINDLER ET ALII 2001, G 6

All version of this motif is found on the Consp. 20.1 plates, which usually mean a row of leaf pairs. Volute elements are attached to the garland, with downward leaves at the end. The length of the garland is between 3.8 and 4.2 (without leaves); their width varies. The leaf meets the voluted garland with a fanlike veined compo-

¹⁷¹ KOLŠEK 1972, V.151.

¹⁷² DONATI 1979, 235, tomba 58–22, tav. XXXVI.12.

¹⁷³ S. PETRU 1972, Taf. LXXXVII.20.

¹⁷⁴ S. PETRU 1972, Taf. LXXXVI.19.

¹⁷⁵ S. PETRU 1972, Taf. LXXXVII.21.

¹⁷⁶ GASSNER 1990, 256.

¹⁷⁷ RIHA 1979, 72–75.

¹⁷⁸ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1993, 259.

¹⁷⁹ Excavation of T. Hable. For the fort see NÉMETH 1986, 79; GABLER – KÉRDÓ 2011, 180, Abb. 17.

¹⁸⁰ BUOCZ – GABLER 2002, 76.

nent, which usually occurs on C·T·S or SEC·C·T vessels. It barely resembles realistic leaf garlands from nature; it comprises many stylised elements.¹⁸¹ Its prototype is already found in Arezzo (Stenico 90); in Savaria, the Po Valley types are mainly decorated with it. This motif is found both on items from Arezzo and North Italy. It also occurs on wares of A-2, D and E fabric in Savaria. The parallels of the motif: VÁGÓ 1977, Abb.118; SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Abb. 14.36; HEDINGER 1999; A 41 type. Our pieces have no stamp. For they are fragmentary, it is not possible to identify the accompanying motives. The motives on the garland attached to the plate cannot be identified, for it is fragmented. The volute-like, heart-shaped garland occurs on the following stamped pieces:

Emona	C·T·SUC stamp	PETRU 1972, Taf. 13, grave 34.
	C·T·S stamp	PETRU 1972, Taf. 87.13, grave 75
	SEC·C·T stamp	PLESNIČAR-GEC 1972, pl. 131, grave 567.1
Carnuntum	C·T·SUC stamp	ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.3–4. See also MAKJANIĆ 1995, 42, Fig. 33.

Wider garland (Nr. 19) – SCHINDLER ET ALII 2001, G 26

Bigger plates rarely have harsh decoration; they usually have refined aesthetic leaf-lines.¹⁸² Exact parallels are not found, but for similar see: OHLENROTH 1934–1936, 236, type 71; HEDINGER 1999, A 40; GABLER 1973, type 48 (based on a piece from the Iseum) and a plate from Carnuntum (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.3.10). It is more common on pieces from Arezzo; our one is an A-2 Fabrikat, a high-quality product from the Po valley.

Slimmer garland (Nr. 18) – SCHINDLER ET ALII 2001, G 29

The leaf-row is only marked by some lines; and the leaves join the garland with a volute-like element. Parallel: HEDINGER 1999, A 42. In our material, it decorates the Consp. 20.1 plate from the Po valley (E fabric).

Masks

Long-hair mask without diadem (Nr. 48) – SCHINDLER ET ALII 2001, M 21

The mask on our piece is a long-haired, smaller one. It has a rounded face and no hairline. Our item decorates a Consp. 24 cup, but is also found on Consp. 20 plates. The cup belongs to the A-2 fabric. It is an Arezzo form also found in L. Gellius' workshop. This motive is also seen on a vessel with L.Geli's mark stamped

¹⁸¹ SCHINDLER ET ALII 2001, 71.

¹⁸² SCHINDLER ET ALII 2001, 71.

on it, which was found in Dobova.¹⁸³ The items found in the province usually have the quality features of dishes made in the Po valley. Parallels: GABLER 1973, Abb. 3.5; VÁGÓ 1977, Abb. 2.21; BRUKNER 1981, pl. 11.28; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.10–11; MAKJANIĆ 1995, 16 b; GABLER 1978, Abb. 61.4; HEDINGER 1999, A 22. The motive was initially used in Arezzo, and presumably, it had spread from there into the Po region form spectrum.

Big, wide-faced mask (Nr. 45) – SCHINDLER ET ALII 2001, M 35

Its hair is cap-like, rough. The motive is found both on items from Arezzo and the Po region. Ours is a Consp. 34.1 cup, probably produced in Arezzo. Parallels: SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.4; VÁGÓ 1977, Abb.2.24; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.3.3; HEDINGER 1999, A 23.

Short-haired, comic mask (Nr. 46) – SCHINDLER ET ALII 2001, M 43

This rare motive is seen only on a Consp. 34.1 cup in our material. The vessel belongs to the A-2 fabric. This mask is depicted frontally; its lower face is rather wide; it looks like a satyr. It is only known on pieces from the Po valley. Its parallels: Emona – PETRU 1972, grave 11; Siscia – MAKJANIĆ 1995, 13 k; Salla – GABLER 1982c, Abb. 19.5, and Carnuntum – ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.6. R. Makjanić saw connections with L·M·V's circle, though it can barely be accepted for the very few analogies.¹⁸⁴ Its parallels are also recorded in the Ruin Garden.¹⁸⁵

Maenad? (Nr. 14)

The motive is seen on a Consp. 20 plate in our material. Its closest parallel is STENICO 1954, type 35: a maenad dancing in chiton while raising her left and lowering her right arm. Its leg might have been broken off but still was attached to the side of the plate. It is from Arezzo, there is no analogy in Noricum or Pannonia.

Leaves

Nine-lobed leaf (Nr. 28) – SCHINDLER ET ALII 2001, O 11

According to E. Schindler, this rare type only occurs on terra sigillata from the Po valey. Nr. 27, also decorated with this motive, was produced there. Some of them might have been part of a garland; their individual application is not proved in Savaria. E. VÁGÓ has published the only known exact analogy (1977, Abb. 2.16). One of the leaf motives from Magdalensberg shows some similarity, which was also attached to a garland (SCHINDLER-SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.16).

Single leaf (Nr. 58) – SCHINDLER ET ALII 2001, O 16

A cap-like element is added to the leaf. No exact analogy is known. According to E. Schindler, it occurs on Po valley products. Our piece is a North Italian one too. This motive is found on Consp. 20 plates and on Consp. 34 cups. The vessel from Savaria belongs to the latter one.

¹⁸³ PETRU 1969, Taf. 11.4.

¹⁸⁴ MAKJANIĆ 1995, 48. A piece from Milano is marked with this stamp indeed – BOLLA 1988, Tav. LI. Grave 4.

¹⁸⁵ BUOCZ – GABLER 2002, 6. kép 97.

Three-lobed leaf (Nr. 49) – VÁGÓ 1977, Abb. 2.20

The motive had already been known from Savaria, which had seemed unique among the motives. This leaf had appeared in the collection of the Ruin Garden,¹⁸⁶ though it was fragmented. The motive on *Nr. 49* is recorded from Milan.¹⁸⁷ This type had occurred on a Consp. 20.4.2 plate from the Po fabric in Savaria. Our one is a Consp. 34 North Italian product as well (E fabric). Another parallel is known from Moesia Superior.¹⁸⁸

Rosettes

They are one of the most popular motives in different sizes and shapes. They often resemble some geometric forms rather than botanically correct ones. They are mostly found on the sides of Consp. 34 cups.

Multi-petalled rosette (Nr. 57) – SCHINDLER ET ALII 2001, R 21

Size- and type-wise, there are no exact analogies. The petals may slip together while forming and taking them out of the moulds, so their classification is impossible. The rosette on *Nr. 57* is similar to an eighteen-petalled rosette, though the motive on HEDINGER 1999, A 61 is different in size, while the one on ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.3.8 is similar.

The motive is seen both on the products from the Po region and Arezzo in every manufactory and period. The one in Savaria was produced in Etruria.

Multi-petalled rosette (Nr. 15) – SCHINDLER ET ALII 2001 R 68

It is a larger multi-petalled rosette. The exact parallels of the motive found on *Nr. 15* Consp. 20 plate are not known. The closest one is the decoration published by E. Vágó (VÁGÓ 1977 Abb. 3.3). E. Schindler identified this rosette only on products from the Po region; our piece is from North Italy.

Eight-petalled rosette (Nr. 49) – SCHINDLER ET ALII 2001, R 32.

There is no parallel found for *Nr. 49*. in the archaeological material of Pannonia; however, it shows similarity to STENICO 1954, type 96 or some motives from Magdalensberg, despite the differing details: see SCHINDLER – SCHAFFENEGGER 1977, Taf. 85.8? This motive has only been recorded only from Arezzo, our Consp. 34 is, however, from the Po valley.

Twelve-petalled rosette (Nr. 54) – SCHINDLER ET ALII 2001, R 46

The motive could come from Arezzo; however, there are only products from the Po valley in our material. It had already been known from Savaria, but mostly from the Ruin Garden.¹⁸⁹ It is usually found on Consp. 20 plate, sometimes, like in the case of our *Nr. 54*, on Consp. 34 cups. Vessels decorated with this rosette show the quality features of A-2, D and E fabrics, which proves that it used to be produced in more workshops.

Many of their parallels are recorded in the Danube provinces: VÁGÓ 1977, Abb. 3.11; GABLER 1973, Abb. 4.36; GRÜNEWALD 1983, Taf. 7.14; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986; Abb. 4.4.13; SCHINDLER

¹⁸⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 85, 4. kép 1.

¹⁸⁷ BOLLA 1988, tav. LXVIII. 25/35.

¹⁸⁸ BJELAJAC 1990, pl. 56.

¹⁸⁹ VÁGÓ 1977, Taf. VIII.5.7, Taf. XII.8;

BUOCZ – GABLER 2002, 85, 1. kép 5,

2. kép 16, 19, 24, 7. kép 99, 8. kép 118.

1994, 28; MAKJANIĆ 1995, 53. It is found in Savaria, Salla,¹⁹⁰ and in Siscia, where R. Makjanić suggests that the ornament might be attributed to C·T·S' workshop. The attached motive can be seen on the following vessels with a stamp too:

C·T·SUC	Keszthely-Dobogó	BÓNIS 1972, Abb. 2.12.
C·T·S	Emona	PETRU 1972, Taf. 27.12, grave 552.
	Flavia Solva	SCHINDLER 1994, Abb. 7.20.
L·M·V	Tokod	GABLER 1973, Abb. 5.35.

All this proves that the motive is often found on C·T·SUC' products, but other potters also used it; therefore, it does not belong to only one particular *officina*.

Four-petalled rosette (Nr. 52) – SCHINDLER ET ALII 2001 R 51

Lobed-petalled rosette is a commonly used motive both in Arezzo and the Po valley. **Nr. 52** is a Consp. 34.1 North Italian, good-quality cup showing the features of A-2 fabric. Its parallels: STENICO 1954, 95; VÁGÓ 1977, Abb. 3.3; GABLER 1973, 39, SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.2. The type had been already known in Savaria, see VÁGÓ 1977, Taf. VIII. 1–2, Taf. XII.1.

Spiral (Nr. 30, 49–50, 54, 56–57) – SCHINDLER ET ALII 2001, S 7 and S 19

Spirals are also called, pseudo-handles, in literature. They are found in different sizes and shapes on the side of Consp. 4, Consp. 26 and Consp. 34 (**Nr. 50, 54**).

Technically it is feasible that it was formed by hand but usually made with the help of a model: it was stamped with one or one and a half moulds (*matrici a placca*) and then formed.¹⁹¹ The connecting part was also formed differently. One of the most beautifully finished, small spirals from Savaria is found on a Consp. 21 plate – showing the features of fabric A.¹⁹² This type has already been recorded from Savaria on a plate but with L.GEL's stamp.¹⁹³

The motive is from Arezzo (SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Fig. 55). According to R. Makjanić, this is one of the earliest patterns,¹⁹⁴ possibly belonging to L. Gellius' officina. In addition, it is found on Per(ennius)'s and Sa(turninus)' products as well. It only occurs on Arretine wares in Savaria, Salla and Carnuntum.

Analogous forms: GRÜNEWALD 1983, Taf. 1.8, GABLER 1979, Abb. 22.2, SCHINDLER 1994, Abb. 22–38–39; MAKJANIĆ 1995, Fig. 31.11; SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Fig. 55.

The motive is found on Consp. 34 (**Nr. 56–57**), and Consp. 26 (**Nr. 30**) in our material – all Arretine Wares. A spiral decorated a Consp. 4 plate (**Nr. 8**), but the application fell off.

¹⁹⁰ GABLER 1978, Abb. 61.2.

¹⁹¹ STENICO 1954, tav. 17.105.

¹⁹² BUOCZ – GABLER 2002, 87.

¹⁹³ VÁGÓ 1977, Taf. I.1.

¹⁹⁴ MAKJANIĆ 1995, 48.

Paralells:

Emona	L-GE stamp	PETRU 1972, Taf. 25.8, grave 248.
	L-GEL stamp	PETRU 1972, Taf. 62.9, grave 873.
	GELLI stamp	PETRU 1972, Taf. 40.3, grave 621.
	GELL stamp	PETRU 1972, Taf. 60, grave 857.
Savaria	L-GEL stamp	VÁGÓ 1977, Abb. 1.7
Deutschkreutz	PERSA stamp	GABLER 1973, 51
Sirmium	L-GELL stamp	BRUKNER 1981, pl.3.1.

Animals

Dog (Nr. 61) – SCHINDLER ET ALII 2001, T 19

It had been considered L. Gellius' product for a long time,¹⁹⁵ it does not occur on other potter's pieces. Based on only the motives, it is impossible to identify the manufacture, this kind of animal motives is found on both the products from Arezzo and the Po valley.

The depictions are usually simple and conventional. They appear in different sizes, what cannot be cleared by the moulding; the very fine inner lines contradict it. They rarely occur in the Po valley; our piece might have been made in North Italian workshop.

Bullhead (Nr. 23–24) – SCHINDLER ET ALII 2001, T 28 and T 30

The head seen on the one is slightly bigger than T 30. According to E. Schindler, the variety of forms is poor and lacks any creativity.¹⁹⁶ It is only found in the motifs in the Po valley; our piece shows the features of A-2 too. The motive had already been known in Savaria – see VÁGÓ 1977, Abb.2.28, GABLER 1973, 16., but it is found in Carnuntum too: ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.1.

Plant motives (Nr. 18) – SCHINDLER ET ALII 2001, V 21–22

Floral motives can be divided into two categories. There are leaves depicted on their own and some others joining garlands. The latter ones are usually peaky; they cannot be botanically identified. Parallel lines mark the leaf venation. They occur in different sizes, both in Arezzo and the Po valley. Our piece is North Italian as well.

They are usually seen on Consp. 20, rarely on Consp. 34. Similarities: OHLENROTH 1934, 236 Nr. 31, GABLER 1973, form 46, VÁGÓ 1977, Abb. 1.1, SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.22–23; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.2; HEDINGER 1999, A 40.

¹⁹⁵ MAKJANIĆ 1995, 49; VÁGÓ 1977, 107; FERRARESI ET ALII 1987, tav. XXXVII, tomba 130.

¹⁹⁶ SCHINDLER-KAUDELKA ET ALII 2001, 78.

The following are recorded from Pannonia:

L·M·V stamp	Emona	PLESNIČAR-GEC 1972, pl. 26, grave 103.3; pl. 129, grave 564.
		PETRU 1972, Taf. 3.13; Taf. 31, grave 482.10.
	Carnuntum	VÁGÓ 1977, Taf. I.5.
L·M·VI stamp	Emona	PLESNIČAR-GEC 1972, pl. 43, grave 156.4.
L·M·VIR stamp	Emona	PETRU 1972, Taf. 8, grave 84.14; Taf. 10.73; Taf. 8, grave 73.23.
	Poetovio	MIKL-CURK 1968, Abb. 1.3.
	Carnuntum	ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.2.3.
Q·S·P stamp	Emona	PLESNIČAR-GEC 1972, pl. 23, grave 91; pl. 69, grave 253.19.
		PETRU 1972, Taf. 115.3.
	Carnuntum	ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.2.12.
		VÁGÓ 1977, Taf. I.7.

Pine (Nr. 25) – SCHINDLER ET ALII 2001, V 39

This motive is only seen on products from the Po valley. Our two pieces are from there as well; they belong to A-2 or E fabric. Pines usually occur on Consp. 20 plates. According to L. Ohlenroth, this motive is typical on C·T·SUC'products,¹⁹⁷ but it can be found with S[E]C·CT's¹⁹⁸ or Q·LE's¹⁹⁹ stamps as well. The exact analogy of our pine is known from Carnuntum²⁰⁰ and Flavia Solva.²⁰¹ Terra sigillata decorated with pines had already been published from Savaria.²⁰²

Barbotine decoration

On plates and cups (Consp. 39 – Consp. 43–45) belonging to formagroup B, the motives with à la barbotine technique decorate the rims and hardly ever the walls. Up till now, six-hundred pieces of this type have been found in the archaeological material of the Iseum. Most of them are so fragmented that the decoration is barely visible; sometimes, only the grooves running around the bottom helps to identify them. These are common motives on North Italian terra sigillata from the Flavian–Traian era sites. The stylised motives of lilies, grapes, arcs or dotted lines applied with a pipette point to a decoration system of poor fantasy. They belong to the latest export products of the North Italian terra sigillata industry, which were probably used for keeping the distribution markets. The decoration is strongly stereotyped. The

¹⁹⁷ OHLENROTH 1934–1935, 254.

¹⁹⁸ SCOTTI MASELLI 1977, tav. 2.2.

¹⁹⁹ SIMONETT 1941, Minusio-Cadra grave 28.

²⁰⁰ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.12.

²⁰¹ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, 40.

²⁰² VÁGÓ 1977, Abb. 3.17 = Taf. 8.15.

officinae tried to increase their production speed to make as many pieces as possible to keep up with the growing, concurrent market of South Gaul. S. Zabehtlicky-Scheffenecker classified the system of barbotine decorations.²⁰³ She distinguished 11 basic types, only three of them have been found in Savaria. Zabehtlicky type 1 is the most common here, which is seen on the rims of Consp. 39 and Consp. 43 dishes. This decoration consists of two stylised lilies and bunches of grapes placed reversely on the opposite side of the rim. The triangle-shaped bunch with an increasing number of grapes and the stalk are usually joint with a heart-shaped element. The Zabehtliczky type 2 is rare; it consists of a stylised bunch of grapes and lilies, with an X shaped dotted line in-between. A dish with rim decoration resembling a spout is also found in our material. Twenty-seven pieces of Italian terra sigillata with barbotine were found in the material of the Ruin Garden.²⁰⁴

SOUTH GAULISH SAMIAN WARE (Fig. 7)

La Graufesenque Ware

South Gaulish Samian Ware replaced Italian ware along and nearby the *ripa* after the reign of Traian, which is proved by their complete lack from the military sites dated to Traian (Ad Statuas, Campona). Italian terra sigillata competed with the South Gaulish products inside the province or along the diagonal routes, confirmed by the graves goods in Inota and the Pannonian *tumuli*.²⁰⁵ The amount of North Italian B type in the Iseum district drops to half compared to the previous period, thanks to the vast South Gaulish import from the Domitian era near the towns along Amber Road.

In the material of the Iseum, a significant amount of South Gaulish Samian Ware could have been identified: altogether 715 pieces. Most of them are from La Graufesenque, some of them from Banassac. The Drag 29 (*panna*) form from Condatomago is represented in an enormous number. This amount is significant regarding Savaria and the whole province of Pannonia too, which is visible in contrast to the material from Carnuntum. The province's centre has been researched for centuries, and only 24 pieces have shown up.²⁰⁶ This form represents 5% of the South Gaulish Samian in Pannonia, usually found along the Amber Road.²⁰⁷ It occurs only in some of the most important military sites like Vindobona²⁰⁸, Gerulata²⁰⁹, Arrabona²¹⁰, Solva²¹¹ or the civil town of Aquincum.²¹² More pieces are known from the military fort of the Víziváros and its area,²¹³ in the *vicus* in Budaörs,²¹⁴ in Vetus Salina,²¹⁵ or Annamatia.²¹⁶ Therefore, the export of South Gaulish Samian can be dated to the time when the Drag. 29 form was pushed out of the market by the hemisphere Drag 37. The findings from Pompeii, Newstead, Inchtuthil, Köngen and Saalburg offer essential proof of the dating of this form change.²¹⁷ These indicate that though the Drag. 29 was imported significantly during Vespasian; it disappeared around 85/90 or some years later. So it is not found in the fort of Echzell, presumably built

²⁰³ ZABEHLICKY-SCHEFFENECKER 1992, 430.

²⁰⁴ BUOCZ – GABLER 2002, 88.

²⁰⁵ GABLER 1990, 149.

²⁰⁶ GABLER 1982b, 50; GRÜNEWALD 1983, 17; KNIBBE – ZAVADIL 1987, 135–153;

KRONBERGER 1997, Taf. 1.9; GROH – GABLER 2017, 37–39, 42, Taf. 2.20–21.

²⁰⁷ BUOCZ – GABLER 2002, 92;

GABLER 1989a, 438.

²⁰⁸ GABLER 2004b, 337.

²⁰⁹ DEKAN – KUZMOVÁ 1996, Nr. 3.

²¹⁰ GABLER 1967, 38, Nr. 13.

²¹¹ GABLER 1977, 147, 25. lj.

²¹² L. NAGY 1928, 98–100;

GROH – GABLER 2017, 112.

²¹³ GABLER 2012a, 119–120, 3. kép 1–4.

²¹⁴ GABLER 2012b, 3. kép 1–5.

²¹⁵ JUHÁSZ 1935, 9.

²¹⁶ Lévy collection, Intercisa Múzeum, Dunaiújváros ltsz. 74.38.79.

²¹⁷ SIMON 1977, 45; HAALBOS ET ALII 1991, 89–91; HARTLEY 1992, 52.

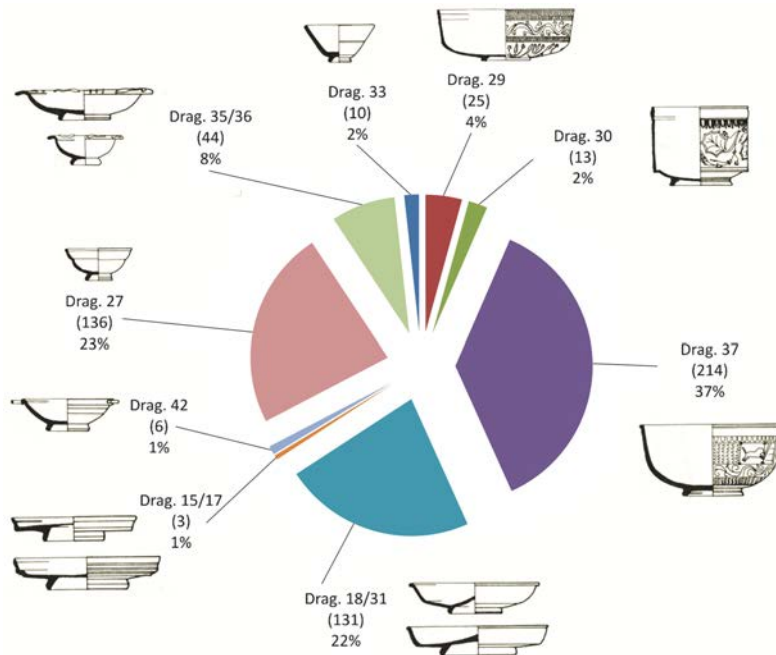

Fig. 7. Distribution of the South Gaulish Samian Ware according to the forms (total amount in brackets).

around 100 A.D.,²¹⁸ though some fragments occur in some sites where people settled down around 90 A.D. (Holt, Cannstatt, Köngen, Heldenbergen, Ellingen).²¹⁹ In fort in Rottweil III, abandoned at the end of the 1st century A.D., it is still found.²²⁰ The only flaw of this theory is that the sites' dating was all based on the rare occurrence of Drag 29. The type had a monopoly position until around 68 A.D.,²²¹ and it scarcely appeared after 85/90 A.D. It means the transition from Drag. 29 to Drag. 37 form takes almost a quarter of a century. The form spectrum of the legionary fortress in Aquincum established in 89 A.D. resembles the one in Vindobona. In the area of the fortress starting during Domitian, only some pieces are found, while in the auxiliary fort founded in 73 A.D. – until the establishment of the legionary fortress – only Italian terra sigillatae was imported.²²² The amount of the earlier imported ceramics is much smaller than after 90 A.D., for its consuming market grew significantly due to the arrival of the legion. According to K. Strobel, this growth was also supported by the higher mercenary given to the soldiers since 84 A.D.²²³ This product rarely occurs in the inner province, except alongside the Amber Road. One piece was published from Siscia by R. Makjanić²²⁴, some occurred in Orešac²²⁵ and in Baláca²²⁶, Sárvar²²⁷, Mursella²²⁸, Gorsium²²⁹ and Vasas²³⁰. Two pieces of Drag. 29 were found around Aquincum, one in Tök-Kövesek²³¹ and the other in Érd.²³² Hundred-twenty pieces belong to this form in the whole Pannonia; eleven of them came to light in Savaria during the excavations of the Ruin Garden.²³³

Its sporadic appearance in the military sites established around 89/90 A.D. refers that its production stopped after the 90s A.D.²³⁴

²¹⁸ PFERDEHIRT 1990, 75.

²¹⁹ PFERDEHIRT 1986, 282; ZANIER 1992, 116; MEES 1995, 55.

²²⁰ PLANCK 1975, 14.

²²¹ MILLET 1987, 93, 112.

²²² MEES 1993, 62.

²²³ STROBEL 1987, 424ff.

²²⁴ MAKJANIĆ 1995, 63.

²²⁵ MAKJANIĆ 1990, 31. IV.2.

²²⁶ GABLER 1992, 302.

²²⁷ GABLER 1991b, 60, Abb. 37.3.

²²⁸ SZÓNYI 1981, Abb. 13.2–3.

²²⁹ GABLER 1974, 10, 31, Nr. 3.

²³⁰ FÜLEP 1958, 375, 379, Abb. 32.1.

²³¹ MARÓTI 1986, 337, 23. t. 6.

²³² OTTOMÁNYI 2016, 13–67.

²³³ BUOCZ – GABLER 2002, 91.

²³⁴ PAVLINEC 1992, 129; WILD 1979, 369.

Twenty-five pieces found in the Iseum are Drag, 29 and five are described here (Nr. 76–83). They are usually small fragments; therefore, it is impossible to attribute them into *officina*, except for three items. Nr. 76 belongs to M. Crestio – although its chronology is disputed. A. Faber suggests Vespasian,²³⁵ while A. Mees Domitian era.²³⁶ M. Crestio's ware had already been identified in the archaeological material of the Ruin Garden, though that was a Drag 37.²³⁷ The items Nr. 81 and Nr. 86, 88 were produced in Germanus III' *officina*. This master's ware is not found in the ensembles dated after the turn of the century;²³⁸ so his production can be put between 75 and 95 A.D., based on the stratigraphy in Regensburg-Kumpfmühl, Camelon and Wilderspool.²³⁹ Regensburg dates the manufacture during the reigns of Vespasian and Domitian, Camelon in the 80s A.D., while Wilderspool in the 90s A.D. At the beginning of the production, the Drag, 29 form also appeared in the form spectrum, which helps to date the starting point. Germanus III's ware often appear in Noricum; they are found in Iuvavum²⁴⁰, Ovilava (19 pieces)²⁴¹, Lentia²⁴², Flavia Solva²⁴³. A big amount of its products is recorded in Pannonia, so in Vindobona²⁴⁴, Carnuntum²⁴⁵, Arrabona²⁴⁶, Brigetio²⁴⁷, Salla²⁴⁸, Poetovio²⁴⁹, Sárvár²⁵⁰, Baláca²⁵¹, Aquincum²⁵², in the *vicus* in Budaörs²⁵³ and in Sirmium²⁵⁴.

The bowls in Savaria are divided into two zones; in the upper, a wavy tendril runs with some branch spirals ending in a rosette. The lower one is filled with a line of doubled leaves. Based on those above, the other pieces might also be dated to the Vespasian or Domitian age, which suggests that after the Claudian foundation of Savaria, the settlement was provided with Samian Ware not only by North Italian workshops but by La Graufesenque too, although in a smaller amount.

Nr. 87 belongs to Passienus' *officina*, which ran between 55/60 and 80/90 A.D.²⁵⁵ The earliest pieces of his products were found in Arae Flaviae (Rottweil), occupied presumably around 74 A.D. The ensemble of the sunken ship at Cala Culip suggests a similar dating.²⁵⁶ Its latest occurrence is found in the archaeological material of the naval base in Cologne-Alteburg, dated to the Domitian age.²⁵⁷ Passianus is one of the best potters of the La Graufesenque (Condatomago) manufacture. More types of his stamps are known. Based on these stamps and his relief motives, R. Knorr attempted to define the inner chronology of his workshop. The recent research supported his assumptions:²⁵⁸ the shorter form PASEN found in Camelon is later than the one containing the whole name.²⁵⁹ The products of this *officina* are widespread in the Rhine valley: in Augusta Raurica, Argentorate, Aquae, Arae Flaviae, Mogontiacum, Fectio and Vitodurum,²⁶⁰ they occur in more significant numbers, beside Londinium, Silchester and Colchester. A. Mees thinks that the manufactures exporting to the Rhine region and Britannia are not the same as those exporting to Italy and the Mediterranean.²⁶¹ The earliest rivals of Italian terra sigillata production in the Claudian and Vespasian age happened to be the South Gaulish products.²⁶² The ware from La Graufesenque gained market in Italy when the

²³⁵ FABER 1994, 201.

²³⁶ MEES 1995, 74.

²³⁷ BUOCZ – GABLER 2002, 94.

²³⁸ MEES 1995, 79.

²³⁹ SCHÖNBERGER 1985, 157; SALWAY 1981, 344; DICKINSON 1986, 206.

²⁴⁰ KALTENBERGER 1995, 231, Nr. 4–8.

²⁴¹ KARNITSCH 1959, Taf. 4.1–7,

Taf. 5.1–5, Taf. 6.1.

²⁴² KARNITSCH 1970, Taf. 7.4–5.

²⁴³ GROH 1996, 205, TS 17–19.

²⁴⁴ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 4.7–9,

Taf. 5.1; GABLER 2004, 41;

GROH – GABLER 2017, 38.

²⁴⁵ MEES 1995, 74.

²⁴⁶ GABLER 1967, 48.

²⁴⁷ KUZMOVÁ 1992, 41, Nr. 8.

²⁴⁸ GABLER 1978, 402.

²⁴⁹ MIKL-CURK 1969, 20–26.

²⁵⁰ HORVÁTH F. 2001, 106, Nr. 340–342.

²⁵¹ GABLER 1992, Nr. 8–9;

GABLER 2001a, 98, Nr. 6.

²⁵² GABLER 1976a, 5, Nr. 3; MEES 1993,

63, Taf. 1.14, Taf. 2.13, Taf. 3.4;

GROH – GABLER 2017, 112.

²⁵³ GABLER 2012b, 415.

²⁵⁴ BRUKNER 1981, pl. 20.3.

²⁵⁵ GASPARRI 1970, Fig. 608.

²⁵⁶ NIETO 1989, 200.

²⁵⁷ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 189–190.

²⁵⁸ HAYES 1972, 69 sk; DANELL ET ALII

2003, tav. A 1–A 5, B 1–2, D 1–12,

E 1–6, F 1–2, G 1–18, I 1–5.

²⁵⁹ MEES 1995, 89.

²⁶⁰ EBNÖTHER – ESCHENLOHR 1985, 251–258.

²⁶¹ MEES 2006, 320, Fig. 5.

²⁶² GABLER 2012b, 411.

decorated Arretine ware was declining. Simultaneously, the findings from Terme del Nuotatore and Taverna dell' Invidioso in Ostia dated to Domitian refer to the decreasing amount of South Gaulish products, which partly can be explained by the rising export of the Late Italian and partly the North African Ware.²⁶³ These all shows the competition between the different manufactures.

The *Nr. 91* piece of La Graufesenque can be attributed to the circle of Mercator. The potter used to stamp only Drag. 37 pieces, which suggests that he may have started to produce around 85 A.D., when the Drag. 29 form was about vanishing and so is not found in his repertoire.²⁶⁴ He was one of the most productive potters, which is related to the fact that he often stamped his bowls. The later phases of his career can be dated based on some dated archaeological sites, like Heilbrunn-Böckingen, Saalburg and Ladenburg, where for example, his products were found together with a coin minted in 101 A.D. The products of Mercator were popular in Noricum and Pannonia; their most important sites in the neighbouring provinces are Karlstein (4 pcs), Iuvavum (4 pcs)²⁶⁵, Ovilava (19 pcs)²⁶⁶, Lentia (6 pcs)²⁶⁷ and Flavia Solva²⁶⁸. In Pannonia, most of his plates came to light Vindobona (17 pcs)²⁶⁹, while his relief decorated bowls can be found in Carnuntum²⁷⁰, Gerulata²⁷¹, Arrabona²⁷², Brigetio²⁷³, Solva²⁷⁴, Tokod²⁷⁵, Sárvár²⁷⁶, Salla²⁷⁷, Baláca²⁷⁸, Aquincum²⁷⁹, the *vicus* in Budaörs²⁸⁰, Albertfalva²⁸¹ and Gorsium²⁸². Though his ware usually occur along the Danube limes, they are also found inside the province: along the Amber Road and some towns along diagonal roads and in some mansions and villae' archaeological material.

The manufacturer of *Nr. 77, 85* is not clear. They may belong to Vitalis' *officina*, whose signed pottery is rare, though his mouldings often occur. The decoration of his Drag. 30 bowls is significantly different from the one on the Drag. 29s, so it is inappropriate to define a typical Vitalis style. His bowl forms resemble M. Crestio's products so he might have gotten his moulds from other manufactures. Though a potter named Vitalis is known from the Claudian–Nero era,²⁸³ they are not the same. However, the potter of *Nr. 85* bowl must have been a manufacturer who exported to Rottweil and Pompeii during the Flavians; the decoration of his bowls refers rather to the latter chronology. His workshop might have been active between 75 and 95 A.D.²⁸⁴ This person can also be Secundus I, or his son Secundinus, whose products are found in Rottweil and Nijmegen-Barabarossastraat, so his active years might have been the 70s and 80s A.D.²⁸⁵

Nr. 89 and 93 were presumably made by Maculus. More bowls with relief decoration were found with the stamp of MASCUL in the great kiln of La Graufesenque,²⁸⁶ which were found together with the products of L. Cosius (one bowl of L. Cosius depicts Traian's victory over the Dacians in 106 A.D.).²⁸⁷ Some other findings of the same furnace revealed some plain Samian Ware by L. TR. MASUL, which might refer to the full name of the potter.²⁸⁸ Based on the findings of the great furnace

²⁶³ MARTIN 1992, 92–93.

²⁶⁴ MEES 1995, 86.

²⁶⁵ KALTENBERGER 1995, 159.

²⁶⁶ KARNITSCH 1959, *Taf.* 14.1–6, *Taf.* 15.1–6, *Taf.* 16.1–6, *Taf.* 17.2.

²⁶⁷ KARNITSCH 1970, *Taf.* 10.1–6.

²⁶⁸ GROH 1996, 205, *TS* 22–32.

²⁶⁹ WEBER-HIDEN 1996, *Taf.* 9.1, *Taf.* 10.1, *Taf.* 11.1–10, *Taf.* 12.1–8, *Taf.* 13.1–6; GABLER 2004, 142.

²⁷⁰ KANDLER-ZÖCHMANN 2001, *Taf.* 2.4.

²⁷¹ GABLER – PICHLEROVÁ 1996, 134.

²⁷² GABLER 1967, 48.

²⁷³ KUZMOVÁ 1992, 42, *Nr.* 9.

²⁷⁴ GABLER 2019, *Nr.* 45.

²⁷⁵ KELEMEN ET ALII 1979, *Taf.* 26.3.

²⁷⁶ GABLER 1997, 66, *Nr.* 43–44.

²⁷⁷ GABLER 1979, 383.

²⁷⁸ GABLER 1992, 295, *Nr.* 14.

²⁷⁹ GABLER 1976a, 25; GABLER 2012a, 120.

²⁸⁰ GABLER 2012b, 415.

²⁸¹ NAGY T. 1949, 55.

²⁸² GABLER 1974, 11.

²⁸³ HARTLEY – DICKINSON 1982, 120, *Nr.* 47.

²⁸⁴ MEES 1995, 99.

²⁸⁵ MEES 1995, 94.

²⁸⁶ VERNHET 1981, 32.

²⁸⁷ LABROUSSE 1981, 62 *sk.*

²⁸⁸ MEES 1995, 85.

- ²⁸⁹ BURGEAIS – MAYET 1991, 144, *Tabl.* 54.
²⁹⁰ MENKE 1974, 128 *sk.*
²⁹¹ KARNITSCH 1959, *Taf.* 19.1–7,
Taf. 20.1–9, *Taf.* 21.1–4.
²⁹² KARNITSCH 1970, *Taf.* 11.1–8,
Taf. 12.1–9, *Taf.* 21.1–4.
²⁹³ GROH 1996, 205, *TS* 34–36.
²⁹⁴ WEBER-HIDEN 1996, *Taf.* 14.19,
Taf. 15.1–9; GABLER 2004, 142.
²⁹⁵ HUDECZEK 1965, 79, *Nr.* 4 és 11.
²⁹⁶ GABLER – PICHLOVÁ 1996, 54, *Nr.* 7;
DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 148, *Nr.* 15–17.
²⁹⁷ KUZMOVÁ 1992, 42, *Nr.* 10.
²⁹⁸ BUOCZ – GABLER 2002, 94.
²⁹⁹ GABLER 1975, 179, *Nr.* 40;
GABLER 1978, 307, *Nr.* 88.
³⁰⁰ GABLER 1976a, 6, *Nr.* 9;
MEES 1993, 63, *Taf.* 35.
³⁰¹ GABLER 1993, 121; GABLER 1999a, 144.
³⁰² GABLER 2012b, 415–417.
³⁰³ HOFMANN 1988, 38; HOFMANN 1966,
34; MOREL – PEYRE 1968, 67.
³⁰⁴ MEES 1995, 71.
³⁰⁵ MEES 1995, 71.
³⁰⁶ NAGY L. 1941, *Abb.* 7/8, 11, *Abb.*
7/1–2; NAGY T. 1958, 156;
GROH – GABLER 2017, 113.
³⁰⁷ MEES 1995, 85.
³⁰⁸ SIMON 1989, 267–301.
³⁰⁹ VERNHET 1981, 32.
³¹⁰ MEES 1995, 111; ZANIER 1992, 119.
³¹¹ MENKE 1974, 143–145, *Abb.* 7.10–12,
Abb. 8.1–14.
³¹² KARNITSCH 1971, *Taf.* 27.4–8,
Taf. 28.1–9, *Taf.* 29.1–14, *Taf.* 30.1–12;
KALTENBERGER 1995, *Taf.* 2–4.
³¹³ KARNITSCH 1970, *Taf.* 16.1–6,
Taf. 17.1–8, *Taf.* 18.1–7, *Taf.* 19.1–4,
Taf. 20.1–8.
³¹⁴ KARNITSCH 1959, *Taf.* 24.6–9,
Taf. 25.1–2, *Taf.* 26.1–12, *Taf.* 27.1–14,
Taf. 28.1–10, *Taf.* 29.1–7.
³¹⁵ GROH 1996, 206, *Taf.* 58–71.
³¹⁶ WEBER-HIDEN 1996, *Taf.* 21.1–10,
Taf. 22.1–5, *Taf.* 23.1–8, *Taf.* 24.1–6,
Taf. 25.1–7, *Taf.* 26.1–8; GABLER 2004, 147.
³¹⁷ HUDECZEK 1965, 79, *Nr.* 14–22;
GRÜNEWALD 1983, *Taf.* 11.10;
KANDLER-ZÖCHMANN 1997, *Taf.* 3.3–6.
³¹⁸ GABLER – PICHLOVÁ 1996, *Nr.* 21–27;
DEKAN – KUZMOVÁ 1996, 149–150,
Nr. 29–34; VARSIK ET ALII 1996, 193,
Nr. 7–9, 220, *Nr.* 52, 222, *Nr.* 79.
³¹⁹ GABLER 1977, 171.
³²⁰ GABLER 1967, 43–44; GABLER 1971, 25.
³²¹ GABLER 1979, 3.
³²² BUOCZ – GABLER 2002, 94.

and the occurrence of Masculus' ware in Cannstatt, the production must have been run between 80 and 120 A.D.²⁸⁹ His products are common in the Danube provinces: in Noricum Karlstein (5 pcs)²⁹⁰, Ovilava (22 pcs)²⁹¹, Lentia (23 pcs)²⁹² and Flavia Solva (3 pcs)²⁹³. In Pannonia, Vindobona (20 pcs)²⁹⁴, Carnuntum²⁹⁵, Gerulata (4 pcs)²⁹⁶, Brigetio²⁹⁷, Savaria²⁹⁸, Salla²⁹⁹, Aquincum³⁰⁰, Abertfalva³⁰¹ and in the *vicus* of Budaörs have yet offered some pieces.³⁰²

Nr. 94 can easily be attributed to potter BIRACIL thanks to its stamp. As opposed to the previous assumption, he did work in La Graufesenque, too. Though B. Hofmann classified him as a potter of Banassac in his monography in 1988 and his earlier studies, he presumably based it on the workshop publication by Ch. Morel, who collected the investigated Samian Ware mostly in Banassac.³⁰³ Nevertheless, the Biragil graffito is seen on bowls found in La Graufesenque, while in Banassac, none was found. Ch. Morel did research in Banassac and La Graufesenque, too,³⁰⁴ so there is no reason to define Biragillus as a manufacturer of Banassac exclusively. Excavations took place in Banassac in 1961–1964, when no decorated bowl of this master was found. Therefore Biragillus might have produced plain ware only here, then moved to La Graufesenque, where he continued producing the Samian Ware but already with relief decoration. Maybe some pieces of the *officina* in Condatomago could have got to Banassac somehow. There are other arguments supporting the localization of Biragillus in La Graufesenque. Namely, his products are also found in Britannia, which was no export destination of Banassac, but of other South Gaulish workshops. The dated sites suggest that Biragillus' *officina* must have been run in 90–120 A.D.³⁰⁵ His products are primarily known in Aquincum in our province.³⁰⁶

The Banassac Ware

The **Nr. 97** fragment belongs to the circles of Natalis. This *officina* in Banassac exported wares in significant amounts to the Danube provinces. According to A. Mees, the research linked too many decorated bowls to this workshop, even some, which were not made there, the Natalis group became an essential issue in provincial archaeology.³⁰⁷ For its typical E ovolo motives were found in Oberstimm, the manufacture must have been established before 120 A.D.,³⁰⁸ though it does not affect the chronology of the workshop, neither does the fact that this decoration type was used by Marinus too.³⁰⁹ The workshop might have been established around 110 A.D. and been active until around 140 A.D.³¹⁰ It is also possible that the moulds of this potter have been used later to form more reliefdecorated pieces.

The products of group Natalis are common in Noricum: 16 pieces were found in in Karlstein,³¹¹ 46 in Iuvavum³¹², 31 in Lentia³¹³, 60(!) in Ovilava³¹⁴ and 14 pieces from Flavia Solva³¹⁵. This Samian Ware is found in a significant amount in Pannonia too: 55 pieces were identified in Vindobona³¹⁶, 33 in Carnuntum³¹⁷, 16 in Gerulata.³¹⁸ Other sites in the province: Ad Flexum³¹⁹, Arrabona³²⁰, Föllik-Sulzacker, Müllendorf³²¹, Savaria³²²,

Salla³²³, Poetovio³²⁴, Siscia³²⁵, Sárvár³²⁶, Gyulafirátót³²⁷, Brigetio³²⁸, Tokod³²⁹, Aquincum³³⁰, Albertfalva³³¹, the *vicus* of Budaörs³³², Matrica³³³ és Gorsium³³⁴.

Only six pieces of decorated Samian Ware can be undoubtedly attributed to the manufacture of Banassac. Most of the South Gaulish findings were produced in La Graufesenque.

The later products of the South Gaulish manufacture are primarily found in the archaeological material of the Hadrianic *municipia*, such as Carnuntum or Salla.³³⁵ In these towns, the Banassac Ware is found in more significant amounts than the La Graufesenque, while the products from Condatomago occurs more often in the Flavian limes forts or their civil settlements (Vindobona, Brigetio, Albertfalva).

Based on the findings of the stone fort I b in Frankfurt-Heddernheim, Banassac started to export between 90 and 110 A.D.³³⁶ The Banassac Ware was found in the Neckar region already at the end of the 1st A.D.³³⁷ At the same time, according to other opinions, its products appeared in the eastern markets only at the beginning of the 2nd century A.D.³³⁸ The Banassac products are also found in the stone fort of Hofheim abandoned around 110 A.D. In Oberstimm and Unterkirchberg, therefore, the manufacture might have exported into Raetia between 110 and 120 A.D.³³⁹ Their appearance in the military sites of Pförring and Rainau-Buch confirms my previous suggestion, that the Banassac manufacture supplied for the Danube region even in the Hadrian times.³⁴⁰ The archaeological sites listed above verify that the late South Gaulish products were still in the market of the Raetian limes around 140 A.D. Some later ensembles, like the grave group in Seebruck³⁴¹ and the villa of Stutheien-Hüttwilen, refer to their trade even later.³⁴²

The forms

The decorated forms can be sorted as the following (see also Fig. 7):

Drag. 29	25 pieces
Drag. 37	214 pieces
Drag. 30	13 pieces
Knorr 78	1 piece

The latter is a rare form (Inv. Nr. R.2011.4.2926). Though it had already appeared in the Claudian–Nero era, which is confirmed by the findings of the timber fort in Hofheim,³⁴³ it can rather be dated to the reign of Vespasian and Domitian based on its occurrence in Geislingen and Rottenburg. This form is common among M. Crestio's products, so it might have been produced after the 90s A.D. It is found in the sunken cargo of Cap de Creus.³⁴⁴ It is frequent in the cellar ensemble in Bregenz, where many Banassac wares came to light. The form might have disappeared entirely only around 110 AD.³⁴⁵ Knorr 78 pieces are known from Zalalövő³⁴⁶ and Aquincum.³⁴⁷

³²³ GABLER 1976b, 162; GABLER 1978, 399.; GABLER 1979, 376.

³²⁴ MIKL-CURK 1969, 10.

³²⁵ MAKJANIĆ 1995, pl. 69.274.

³²⁶ GABLER 1997, Nr. 49–52; HORVÁTH F. 2001, Nr. 336–338.

³²⁷ GABLER 1986, 148, Nr. 30.

³²⁸ JUHÁSZ 1935, Taf. 1.6;

KUZMOVÁ 1992, 43, Nr. 16–17.

³²⁹ HORVÁTH ET ALII 1979,

Taf. 26.6 and 26.

³³⁰ GABLER 1976a, 6, Nr. 12–13; GABLER

1985, 1. kép 12; MEES 1993, Taf. 10.1–2;

GABLER 2002, Nr. 11–12

; VÁMOS 2002,

17, 20, Nr. 81–94.

³³¹ GABLER 1993, 121, pl. 2.2–5; GABLER

1999b, 76; GABLER 2006, 71.

³³² GABLER 2012b, 4. kép.

³³³ KOVÁCS 1999, 58, Nr. 6.

³³⁴ GABLER 1974, 12, Nr. 19–25.

³³⁵ GABLER 2004, 146.

³³⁶ FABER 1994, 177.

³³⁷ FRANKE 2003, 111.

³³⁸ MEES 1995, 105.

³³⁹ SEITZ 1982, 143, Taf. 2.9; SIMON

1989, 273, Nr. A 69: A 74.

³⁴⁰ GABLER 1978, 406.

³⁴¹ FASOLD 1993, 41.

³⁴² ROTH-RUBI 1986, 23, 74.

³⁴³ MEES 1995, 58. – see also

MARY 1967, 48.

³⁴⁴ NIETO 1989, 165.

³⁴⁵ ULBERT 1959, 35; PLANCK 1975, 145;

MEES 1995, 58.

³⁴⁶ GABLER 1989a, 462.

³⁴⁷ NAGY T. 1958, 152, Abb. 2.

Twice as much plain ware is identified as the decorated bowls in the archaeological material of the Iseum. Altogether 463 South Gaulish plain ware was found, mostly plate fragments.

Up till now, the following plate forms have been identified:

Drag. 18, Drag. 18/31	131 pieces
Drag. 15/17	4 pieces
Curle 15	1 piece

There are twenty more pieces where the forms cannot be identified.

The stamp of OFFFRONTINI is found on a Drag. 18 (*Nr. 99*) (*Fig. 8. 1.*). Frontinus was one of the most active potters in La Graufesenque. He also produced decorated Samian Ware and provided them with a similar stamp – these are the rarer types. Frontinus' products can be found in the forts of the Agricola expedition (Camelon, Newstead, Corbridge-Re House),³⁴⁸ which means that he was active in the 80s A.D., continued working in the 90s, for the military sites established then revealed some of his pieces. (e.g. Saalburg). His primary market was Galia Lugdunensis,³⁴⁹ Galia Belgica, Britannia, and Raetia.³⁵⁰ His signed vessel has been found only in Carnuntum in Pannonia.³⁵¹

Fig. 8. Name stamps on South Gaulish Samian Ware.
1. Kat. 99; 2. Kat. 100.

³⁴⁸ MEES 1995, 76.

³⁴⁹ TILHARD 2004, 217.

³⁵⁰ *Oberstimm*: SCHÖNBERGER 1978, Nr. 757, 249; Regensburg – Kumpfmühl: FABER 1994, 202, Beil. 5 231–233; Heldenberg: PFERDEHIRT 2003, F 772, 406, Abb. 133. For the stamp see also JUNG – SCHÜCKER 2006, Nr. 205–207, 79, Taf. 6.205–207.

³⁵¹ GABLER – RAUCHENWALD 1992, Nr. 62, 454.

³⁵² POLAK 2000, 325.

³⁵³ KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Nr. 2, 168, Taf. 28.2.

³⁵⁴ GABLER – MÁRTON 2009, 277, Nr. 566.

³⁵⁵ POLAK 2000, 66.

³⁵⁶ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 43.

³⁵⁷ PLANCK 1975, 157, Tab. 11.

³⁵⁸ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 43.

³⁵⁹ POLAK 2000, 85.

³⁶⁰ GABLER 2010, 176.

The OFFIFSEC stamp found on the *Nr. 100* Drag. 18/31 plate rarely occurs too (*Fig. 8. 2.*).³⁵² T. Flavius Secundus' stamp from La Graufesenque has only been found in Carnuntum, beside Savaria.³⁵³ The potter was active between 80 and 120 A.D.³⁵⁴

Drag. 15/17 plate is rare not only in Savaria but in the whole Pannonia too. Four examples are recorded from the Iseum (Inv. Nr. R.2009.2.9067, R.2009.2.10532, R.2009.2.13924 and R.2011.4.2506). It is known already in the Italian terra sigillata forms; its forerunner is the Consp. 19 plate.³⁵⁵ Its typical feature is a strongly articulated wall and the thickened quarter-rounded moulding between the wall and the bottom. It is one of the earliest South Gaulish forms, as referred by the findings of Auerberg, the timber fort of Hofheim and Vetera I. Although this form was replaced by Drag. 18 in the Flavian era,³⁵⁶ Drag. 15/17 plates are also found in Flavian ensembles: like in Rottweil³⁵⁷ or Heddernheim³⁵⁸. This plate form was not produced in the 2nd century A.D. anymore, though it sporadically appeared in Traianic contexts (Rottenburg, Pforzheim, Faimingen, Weissenburg).³⁵⁹ Besides La Graufesenque, it was produced in Banassac as well.³⁶⁰ It rarely occurs in Pannonia; it was neither found in the Ruin Garden, only

in the Iseum. It was found in the refuse dump of the legionary fortress and in the Steilhang excavations in Carnuntum³⁶¹ and in the civil town of Aquincum³⁶².

Drag. 18 is one of the most common South Gaulish plain ware forms in Savaria (131 pcs). It appeared first in La Graufesenque in the Claudian era; its forerunner might have been the Consp. 4.3 form.³⁶³ Its typology varies from the thin-walled, short, slightly curved profiles to the flat, thick-walled, higher ones with strongly concave sidewalls with an omphalos-like bottom.³⁶⁴ Drag. 18 is widespread from the mid-1st century to the turning of the 1st-2nd centuries A.D.³⁶⁵ In our material, the higher-walled types are the common ones. The transitional form Drag. 18/31 appears at the beginning of the 2nd century. The typological separation between Drag. 18 and 18/31 is not possible, especially when only fragments are available (*Nr. 99–100*).

One fragment can be identified as a Curle 15 form (Inv. Nr. R.2009.2.8492), its wall is conic, and a strong break is visible on the meeting between wall and floor. It is very similar to Drag. 46, though that belongs rather to the cups or beakers. It was produced in La Graufesenque from the late 1st century A.D.,³⁶⁶ though it became common in the form spectrum of Mid- and South Gaulish manufactures (e.g. La Madeleine). It was generally exported from the Traian age – e.g. forts of Wiesbaden and Rottweil.³⁶⁷

The proportion of the cups is the following:

Drag. 27	136 pieces
Drag. 33	10 pieces

Drag. 27 is the most common cup form (*Nr. 101*). Its forerunner is the Haltern 11 type, produced in La Graufesenque during Tiberius.³⁶⁸ It competed with Drag. 24/25 until the Flavian age, and it became a leading cup form in the 1st century A.D. The truncated cone-shaped Drag. 33 replaced it in the mid-2nd century A.D., as proved by the Walheim and Heddernheim II D period findings. It undoubtedly was not produced around 180 A.D. anymore.³⁶⁹ Based on their diameter, the South Gaulish products can be sorted into three categories according to M. Polak.³⁷⁰ The cups in Savaria usually belong to the middle group (11–15 cm), as far as the diameter can be identified in case of fragments. The other base of the classification is the height and the horizontal groove on the footring, which disappears by the Flavian–Traian age. A smaller height above the breaking point on the footring is typical for the Domitian–Traian items. For the potter made everything by hand, minor differences cannot help the dating. The South Gaulish pieces were usually identified based on their quality features.

South Gaulish Drag. 33 (*acetabulum*) is a rare form; it occurs far less than the plate forms. This type makes up 7.6% of the total findings in Aquincum; within 10.3% is the truncated cone forms.³⁷¹ Regarding its quantity, the amount of this cup form is usually half of the plate forms (Drag. 18 and Drag. 18/31). The diverse form

³⁶¹ KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Nr. 2, 168, Taf. 28.2.

³⁶² GROH – GABLER 2017, 138.

³⁶³ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 55.

³⁶⁴ POLAK 2000, 30.

³⁶⁵ WEBSTER 1996, 32 sk.

³⁶⁶ VERNHET 1976, 18, Fig. 1.

³⁶⁷ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 96.

³⁶⁸ MEYER-FREULER 1989, Taf. 29.

³⁶⁹ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 70.

³⁷⁰ POLAK 2000, 99.

³⁷¹ GROH – GABLER 2017, 146.

variations often refer to chronological differences. The wall is usually straight or slightly concave; a horizontal groove runs on the inner side of the rim.³⁷² Another groove (Rille) can be found around the middle or lower third of the outer wall. There is no decisive break between the wall and the bottom. The floor is getting thicker and elevated towards its middle part. The diameter of the smaller ones is 6–8 cm, 8–10 cm of the middle ones and 12–17 cm of the big ones. The form has a long-lasting trend. Its forerunner is even recognizable among the Italian sigillatae; afterwards, it was produced in South Gaulish manufactures.³⁷³ Their latest versions appeared in the 4th century A.D.³⁷⁴ Fairly small amount of Drag. 33 cups are produced until the middle of the 2nd century, since Drag. 27 cups were dominant; it became the leading cup form from the 170s/180s. Only one Drag. 27 was found in the wells Nr. 3–4 and 6–8 in Pforzheim dated to the second half of the 2nd century, besides eighteen pieces Drag. 33.³⁷⁵ This South Gaulish form is found in a small amount among the findings of the Ruin Garden.³⁷⁶

Regarding the cups the following forms were identified:

Drag. 35/36	44 pieces
Drag. 42	6 pieces

Drag. 35 is widespread in the material of the Iseum. Its typical feature is a rounded, curved wall. Neither the latter nor the bottom shows any breaking. Its everted rim is decorated with ivies applied in barbotine. Its diameter is 8–9.5 cm in the case of smaller, 12.5–14 cm in bigger dishes. The form was developed during the reign of Nero.³⁷⁷ This product of the La Graufesenque manufacture was exported in considerable amounts from the Flavian era. The first transfers appeared in the Vespasian age, confirmed by the ceramic depot of Burghöfe,³⁷⁸ the timber fort of Rheingönheim³⁷⁹ and Hofheim, or the findings from Oberstimm.³⁸⁰ Earlier than the Flavian times, this type is only known from Aislingen. The last third of the 1st century and the beginning of the 2nd century were its golden age.³⁸¹ It was still produced in the mid-2nd century A.D. but rarely was exported into Germania and Raetia. Miltenberg-Altstadt is one of its few late sites,³⁸² just like the cemetery of Regensburg or Faimingen, where grave Nr. 20 – a Drag. 35 was among the findings – was dated by a Septimius Severus coin.³⁸³ Typologically, some minor differences can occur at the meeting between the rim and the wall or in the ivy decoration, though they are irrelevant to the chronology. Drag. 35 and Drag. 36 cups were found in significant amounts in the material of the Ruin Garden, too.³⁸⁴

Some Drag. 42 plates are found in our collection. Different types of dishes belong to Drag. 42, they do not even resemble in some cases. Their profile is likely Drag. 35/36, while the rim shows the features of Drag. 46 or Curle 15. The two-handled version is typical for the earlier pieces. Sometimes it is decorated with á la barbotine ivy decoration, but most do not have any. Its diameter

³⁷² DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 93.

³⁷³ For the earlier forms, see

POLAK 2000, 121–123.

³⁷⁴ PFERDEHIRT 1976, 77–80.

³⁷⁵ KORTÜM 1995, 278–280, 282.

³⁷⁶ BUOCZ – GABLER 2002, 96.

³⁷⁷ VERNHET 1976, 15.

³⁷⁸ ULBERT 1959, Taf. 33.9–10.

³⁷⁹ ULBERT 1969, Taf. 2.7.

³⁸⁰ SIMON 1978, 246, Nr. 617, 628, 641.

³⁸¹ FABER 1994, 231.

³⁸² OLDENSTEIN 1982, 60.

³⁸³ MÜLLER 1999, 98.

³⁸⁴ BUOCZ – GABLER 2002, 96.

usually varies between 10.5 and 12 cm. A. Vernhet sorted this type into service E.³⁸⁵ No stamped items have been found in the Iseum. Some other belong to service D and shows similarity to Drag. 35/36.³⁸⁶ The Drag. 42 forms were produced not only in La Graufesenque, but in Mertres-de-Veyre or Boucheporn. Type Lud To is found in the cemetery of Rheinzabern; however, it might be from South Gaul, not made by the local manufacture. This type was developed in La Graufesenque in the Flavian era; its production was continuous until the Hadrian age.³⁸⁷ Many were found in 1st-century sites, like Rottweil and Mirebeau, though they are not relevant stratigraphically. The findings from Pforzheim, Faimingen and Donnstetten proves that the form existed until Hadrian.³⁸⁸ Many Drag. 42 showed up in Phase 6 of Köln-Alteburg, confirming their existence until Hadrian. The golden age of its production in La Graufesenque might have been the turn of the 1st and 2nd centuries.³⁸⁹ No parallels are known from the material of the Ruin Garden. sometimes it occurs in Aquincum as well.³⁹⁰

Nr. 98 is a unique piece; it is a Drag. 4/22: a so-called marbled Samian Ware. This type was only produced in La Graufesenque from the last years of Tiber's reign. Some potters experienced this type when the manufacture was blooming around 30/40 – 80 A.D. The slip is yellow with some red veins on it. The material itself was different from the other Samian Ware; raw material, rich in titanium, was used for the marbled ones.³⁹¹ Interestingly, the marbled Samian Ware is represented only in smaller amounts in La Graufesenque, clearly seen in their low proportion in different ensembles. Only 240 pieces of marbled ware out from 40000 pieces dated between 30–100 A.D. were found during the excavation of the workshop itself. However, in the nearby Hérault valley, in the archaeological material of about 100000 pieces, only 9 of them were identified.³⁹² Some more showed up in Lyon, Hispania and Italia.³⁹³ It came from Ostia³⁹⁴, it is popular in Pompeii³⁹⁵, where 19 pieces out of 203 Samian Ware were marbled, but the marbled products of La Graufesenque are found even in Rome.³⁹⁶ Although the marbling usually occurs on undecorated pieces, sometimes it appears in decorated Drag. 37 bowls as well.³⁹⁷ This type was presumably transported into Savaria and the other Pannonian sites through North Italy: the marbled Samian Ware sporadically occurs along *via Postumia*,³⁹⁸ but is also found in Magdalensberg. Due to the trade, the products reached some faraway places like Cologne³⁹⁹ or Xanten⁴⁰⁰. Apart from Savaria, two other marbled Samian Ware were found in Pannonia: Carnuntum⁴⁰¹, and one in Arrabona.⁴⁰²

In the Domitian–Hadrian era, a more significant import of Samian Ware is noticeable than in the Claudian–Flavian times. Its major part is South Gaulish Samian Ware, but more than 500 pieces of terra sigillata tardopadana belong here as well: the B form types. The significantly higher amount of Samian Ware was owed due to their co-existence.

³⁸⁵ VERNHET 1976, Fig. 1.

³⁸⁶ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 107.

³⁸⁷ WEBSTER 1996, 52.

³⁸⁸ EINGARTNER ET ALII 1993, 203.

³⁸⁹ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 112.

³⁹⁰ GROH – GABLER 2017, 114.

³⁹¹ LEON ET ALII 2015, 419–425.

³⁹² GENIN 2007, 155.

³⁹³ GABUCCI 2017.

³⁹⁴ MARTIN 1985, 125–126.

³⁹⁵ PUCCI 1977, 18.

³⁹⁶ BRANDO 2008, 140.

³⁹⁷ ROGERS 1981, 260–261.

³⁹⁸ DONAT 2015, 45.

³⁹⁹ HÖPKEN 2011, 49–64.

⁴⁰⁰ LIESEN 2011, 79–81.

⁴⁰¹ GRÜNEWALD 1976, 30.

⁴⁰² GABLER 1982b, 49.

CENTRAL GAULISH WARE (Fig. 9)

The fragment *Nr. 102* might have been made in an early Central Gaulish manufacture in Martres-de-Veyre, which strongly related to Lezoux. The moulds of the latter one are found in this manufacture, so it is not a coincidence that its decorated Samian Wares resemble the style of Lezoux. The *officina* was producing during the 1st century A.D., though it started to export only during Traian.⁴⁰³ The golden age of the manufacture might have been around 120–160 A.D.⁴⁰⁴ They exported to Britannia, Germania Inferior and Superior and Raetia as well. It is rare in Pannonia: the wares of Medetus–Ranto–Sacer and Donnaucus–Sacer-circles dated to the Traian–Hadrian age are found in Vindobona⁴⁰⁵, Gerulata, Aquincum and Budaörs.⁴⁰⁶ Cettus might have been one of the latest producers, the so-called small S potter, whose products were a little bit more frequent in the province: they are found in Vindobona, Carnuntum, Gerulata, Baláca, Gorsium, Aquincum and Albertfalva.⁴⁰⁷ Our piece cannot be attributed to any master of Martes-de-Veyre.

Lezoux Ware

The *Nr. 103–105* were produced in Cinnamus' workshop. Two letters of the stamp are visible on *Nr. 104*. The products of this *officina* are widespread in Pannonia. During the excavation of Salla, the neighbouring *municipia*, 40 decorated bowls were found during a two years-campaign.⁴⁰⁸ His products rarely occur in the sites along Hadrian's Wall; therefore, he might have been the most productive only after 160 A.D.⁴⁰⁹ His active years are dated to the Antonian era, though thanks to G. Rogers, G. Simpson, and B. Hartley some subperiods can be defined. The earliest one is the so-called group Cerialis, which is dated to the period of the cooperation with Cerialis II, 140–160 A.D.⁴¹⁰ The ovolo of CGP Fig. 47.2-3 belongs to later pieces⁴¹¹ – *Nr. 103* belongs there. These bowls might have been produced around 150–170 A.D. The bowls with the ovolo CGP Fig. 47.1 are probably the latest,⁴¹² produced between 155 and 175 A.D. Our *Nr. 105* is one of them. Cinnamus' ware reached almost every corner of the province, mostly between 145 and 170/178 A.D. Trying to list all its sites would probably be hopeless, for the number of vessels related to Cinnamus' circle is around 170 only in Vindobona and 89 have already been published from Carnuntum.⁴¹³ Nearly 500 bowls fragments have been identified in Pannonia already. The biggest manufacture in Lezoux might have belonged to Cinnamus, though he provided more Central Gaulish *officinae* with his moulds (Lubié, Toulon sur-Allier, Vichy, Terre France). His products are the most common types in the layers related to the Marcomannic wars between 166–180 A.D. in the province.⁴¹⁴ The production in Lezoux might have ended after 175 A.D., when the biggest market, the Danube provinces, was cut from his territory because of the Markomannian wars, though he might have continued to produce in other places like Vichy or Lubié.

⁴⁰³ STANFIELD – SIMPSON 1990, 29; ROMEUF 2000, 70.

⁴⁰⁴ ROMEUF 1986, 147–149.

⁴⁰⁵ WEBER-HIDEN 1996, *Taf.* 32,1–4, *Taf.* 38,1–6, *Taf.* 39,10.

⁴⁰⁶ GABLER 2012b, 420.

⁴⁰⁷ GROH – GABLER 2017, 116–117.

⁴⁰⁸ GABLER 1989a, 437.

⁴⁰⁹ NAMES 3, 26.

⁴¹⁰ ROGERS – SIMPSON 1969, 3–14.

⁴¹¹ HARTLEY 1972, 49.

⁴¹² RAE 1974, 200.

⁴¹³ GABLER 2010, 186.

⁴¹⁴ GABLER 1994, 360.

Altogether 286 pieces of Central Gaulish Samian Ware have been found in the Iseum. Some of them are:

Relief decorated ware	
Drag. 37 bowl	82 pieces
Drag. 30? bowl	1 piece
Plain ware	
Drag. 27 cup	14 pieces
Drag. 33 cup	37 pieces
Drag. 46 cup	1 piece
Drag. 40 cup	1 piece
Drag. 18/31 plate	92 pieces
Drag. 36 plate	7 pieces
Drag. 38 plate	3 pieces
Drag. 42 plate	1 piece
Stanfield 1929.67 jug	1 piece

The form could not have been identified in the case of 28 fragments; they are sorted into Central Gaulish products for their quality features.

Drag. 27 cups were still produced around 160 A.D. in Central Gaul. Distinguishing the South Gaulish products from the later ones is only possible by examining their quality features. The folding-in of the wall is slighter, there is no decisive break, and the upper part is somewhat higher. These differences are random, for every single cup were formed by hand. That is why there are visible differences on items provided with the same stamp.⁴¹⁵ Some stamp fragments can be visible on the small, rounded bottoms, though they are barely legible. No Drag. 27 cups are found in forts established in the second half of the 2nd century, such as in Niederbieber, Holzheim or the destruction layer of Munningen.⁴¹⁶ Even if five pieces were found in Langenhain cellar *Nr. 1*, according to the publishers, they did not belong to the original findings of that place.⁴¹⁷

The Drag. 33 form replaced the Drag. 27 cups from the mid-2nd century, which was produced in far less than any similar plate type. This quantity did not even reach half of the amount of Drag. 18/31 or Drag. 31 items. The form had a long lifespan; its forerunner appeared among the Italian terra sigillatae and continued in the 4th century A.D.⁴¹⁸ From the 170/180s A.D., this cup became the leading cup type in the market. It is usually found in Phase 7 in Cologne-Alteburg, so it can be dated between 160 A.D. and the turn of the 2nd and 3rd centuries.⁴¹⁹ A groove on the inner side of the rim is rare among the Central Gaulish Samian Ware⁴²⁰; however, it almost always occurs in the middle of the outer side. The typical Antoninian type has a curved, concave profile, which parallels Pudding Pan Rock type 13.⁴²¹ The diameter of the products varies between 8 and 10.4 cms in the case of the smaller ones, 12 and 17 cm in the middle ones and

⁴¹⁵ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 7–88.

⁴¹⁶ FISCHER 1981, 72.

⁴¹⁷ SIMON – KÖHLER 1992, 39.

⁴¹⁸ PFERDEHIRT 1976, 7–80.

⁴¹⁹ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 439.

⁴²⁰ FISCHER 1990, 51.

⁴²¹ SMITH 1907, 268–292.

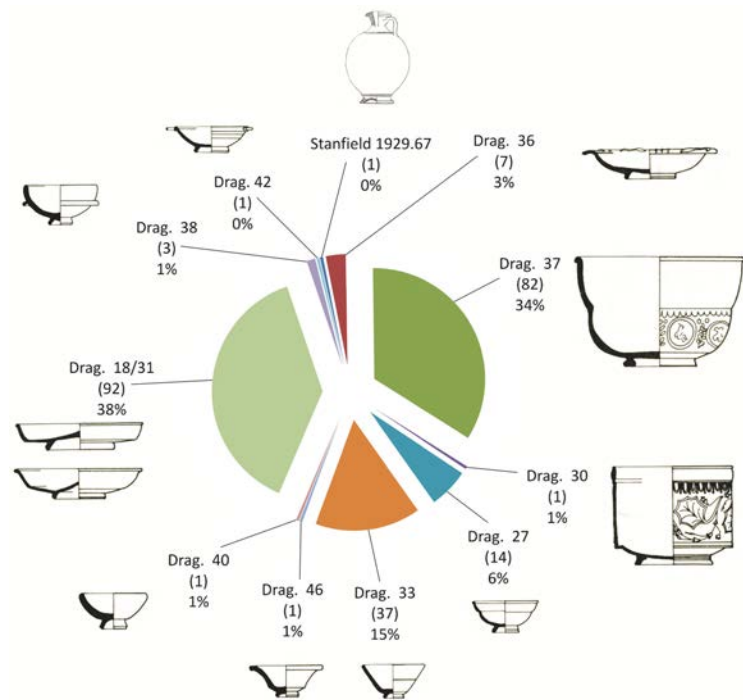

Fig. 9. Distribution of the Central Gaulish Samian Ware according to the forms (total amount in brackets).

is 20 cm in the big ones (*paropsis*). The diameter of the bottom ring varies between 4.5 and 5 cm.

The stamp on *Nr. 110* can be identified as Saciro or Sacero from Lezoux, who was active in 150–180 A.D.⁴²² (*Fig. 10. 1.*) His products are very common both in plate forms or cup forms. They are found in Vindobona (on Drag. 33), in Klosterneuburg, Carnuntum, Scarbantia, Strebersdorf, Savaria, Salla, Túskevár, Brigetio, (Drag. 33), Aquincum (Drag. 33), Baracska and in Teutoburgium.⁴²³

Sacrillus' stamp, a potter from Lezoux, is found on Drag. 33 (*Nr. 111*) (*Fig. 10. 2.*). His production years are dated to the mid- and late Antoninian period.⁴²⁴ No parallels are known for the stamp of SACR·ILI·M in Pannonia.

The form Drag. 46 – similar to Drag. 33 – is represented with only one piece in our material (In. Nr. R.2011.4.2571). It is easily recognisable by its curved side and vertical rim. The break in the wall is sometimes marked with a groove too. This form already appears in La Graufesenque. It is common on sites dated in the 2nd century AD, like Hesselbach, Period 3 at Heldenberg, Altenstadt and Period 3 at Walheim. Its survival to the second half of the 2nd century is proved by Newstead II, cellar 28 in Altenstadt and the material of the period II B at Heddernheim and period 3 at Walheim.⁴²⁵ The form can also be identified in the material of Regensburg-Kumpfmühl, which was destroyed during the Marcomannic Wars.⁴²⁶ Single pieces were found even in Niederbieber and Holzhausen. The pieces found in cellar *Nr. 1* Langenhain are considered an ‚Altstück‘.⁴²⁷ It is not very common in

⁴²² DICKINSON 2001, 205.

⁴²³ GABLER – MÁRTON 2009, 274.

⁴²⁴ NAMES 8, 54.

⁴²⁵ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 96.

⁴²⁶ FABER 1994, 222.

⁴²⁷ SIMON – KÖHLER 1992, 38.

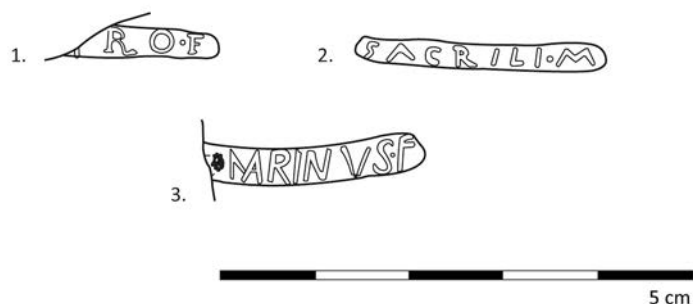

Fig. 10. Name stamps on Central Gaulish Samian Ware.
1. Kat. 110; 2. Kat. 111; 3. Kat. 109.

Pannonia, though it can be found in Carnuntum, Budaörs, in the villa of Baláca, in the civil town of Aquincum and the Hercules-villa.⁴²⁸

Mostly we can find stamps on the ware from Lezoux, like the MARINUS·F stamp on a Drag. 18/31 plate (*Nr. 109*). (Fig. 10. 3.) The parallels of the stamp are recorded from Brigetio.⁴²⁹ According to Gy. Juhász, this signature can be attributed to a potter in Rheinzabern. B. Dickinson suggested his production years as the last third of the 2nd century A.D., although he probably exported to Pannonia only till 180.

Several Drag. 18/31 plates can be found in our material (92 pcs). The Central Gaulish types usually have a curved wall with a decisive break towards the bottom and with an omphalos-like, high pointedness in the middle of the bottom.⁴³⁰ The rim has a quarter-round diameter and a not very pronounced profile.⁴³¹ We can identify mostly types of the Antonine period in the Iseum.⁴³² The smaller plates have a diameter of 11.5–12.8 cm, the bigger ones 19–20 cm. As far as it is possible to measure, their height is 3.4–4.5 cm. The Drag. 18/31 R variant is a rare piece with thick rouletting on its floor.

Drag. 38 is represented in a small amount (3 pcs) in our material. It has a curved wall, a vertical rim and a curved, thicker or narrower flange. The rim is sometimes inclined. The mouth of the vessels is not thickening in the case of Savaria pieces. This type was manufactured both in the Middle and East Gaulish *officinae* and in Rheinzabern too. The type appeared during the Traian–Hadrian period; before the middle of the 2nd century, it was only identified in the material of the timber fort at Saalburg. It is found in the third quarter of the 2nd century in the fort at Regensburg-Kumpfmühl,⁴³³ and the ceramic deposit in Kempten.⁴³⁴ It usually occurs before the so-called Niederbieber horizon; in the 3rd century, it becomes rarer.⁴³⁵ It is not very common in Pannonia: 2.7% of the plates are flanged in the *canabae* of Aquincum, 1% in the *vicus* of Budaörs. It is more frequent in Carnuntum, where the third of this form can be sorted to Central Gaulish manufactures.⁴³⁶

The only Drag. 40 cup is probably an East Gaulish product (Inv. Nr. 2011.4.3896), which is fairly widespread but only in a smaller amount.⁴³⁷ According to the earlier interpretations, this

⁴²⁸ GROH – GABLER 2017, 144.

⁴²⁹ GABLER – MÁRTON 2009, 256. Nr. 369;

DICKINSON 1986, 192.

⁴³⁰ FABER 1994, Beil. 7,40; SMITH 1907, 279, Nr. 20.

⁴³¹ OSWALD – PRYCE 1966, pl. 46,10.

⁴³² DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, Abb. 16.

⁴³³ FABER 1994, Beil. 11, 139.

⁴³⁴ CZYSZ 1982, Taf. 9,88.

⁴³⁵ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 127.

⁴³⁶ GROH – GABLER 2017, 148.

⁴³⁷ SEITZ 1999, 182.

form was not produced before the end of the 2nd century;⁴³⁸ this assumption was contradicted by data from some archaeological sites later. This form can be found in the Hadrian material of Castleshaw⁴³⁹ and in the early ensembles of Cologne-Alteburg, though it did not occur in Regensburg-Kumpfmühl, destroyed in the Marcomannic Wars, or among the findings of cellar *Nr. 1* in Langenhain.⁴⁴⁰ It was primarily produced in Trier;⁴⁴¹ and is part of the East Gaulish and Rheinzabern manufacturers' repertoire, too.

Drag. 42 is represented in our collection with only one piece (Inv. Nr. R.2011.4.3790), which has an undecorated rim, and its brim has a triangular shape. Some sub-types belong to service D, others to E. It occurs commonly in the western provinces, though not in a stratigraphically relevant context. It was produced in Martres-de Veyre too. It should probably be dated in the Hadrian age.⁴⁴²

Drag. 36 is represented with seven pieces in the archaeological material of the Iseum. They were produced in Lezoux and Rheinzabern between the middle and the end of the 2nd A.D.

The findings of periods 3 and 3/5 at Walheim and periods II 3 and III of Heddernheim offer chronological proof. The Pudding Pan Rock shipwreck pieces suggest their date to the Antonine period.⁴⁴³ It is also found among in the well Nr. 3 in Pforzheim, which was filled up in the 3rd century AD,⁴⁴⁴ just like in grave Nr. 5 in Faimingen dated around 200 A.D.⁴⁴⁵ The produced items of this form decreased from the end of the 2nd century. It is not found in Holzhausen or cellar Nr. 1 at Langenhain. However, its production continued until the mid-3rd century.⁴⁴⁶ Its variants can be distinguished by forming the rim and the sides and by the barbotine decoration. The break between the rim and the wall is sharper on the bowls at Niederbieber; the rim is thickening in a drop shape. The later types have diagonal rods next to the barbotine ivy leaf. The diameter of the bowls is between 15.2–18.6 cm, while the bigger plates can have 21–26 cm. The rim is often undecorated.

A rare form showed up in the Iseum. In the repertoire of the Gaulish manufactures, jugs rarely appear; here, two handle fragments suggest the Stanfield 1929.67 type (*Nr. 112*).⁴⁴⁷ Another handle fragment was found in the civil town of Aquincum, which was produced in Rheinzabern.⁴⁴⁸

EAST GAULISH SAMIAN WARE (5 pcs)

In Pannonia, East Gaulish pottery are rare.⁴⁴⁹ A bowl fragment from Ittenweiler is found in our material (*Nr. 113*), which might be attributed to Cibius' workshop. He was probably active during the mid-Antoninian period, for the imprint of a Marcus Aurelian coin minted in the 170s A.D. was discovered on one of the reliefs decorating the Samian Ware.⁴⁵⁰ Cibius' products are rare in Pannonia – identified in Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Mursa and Cibalae.⁴⁵¹ His bowls have been recently discovered in the material of Aquincum-Víziváros.⁴⁵²

⁴³⁸ FURGER – DESCHLER-ERB 1992, 50.

⁴³⁹ OSWALD – PRYCE 1966, 185 ff.

⁴⁴⁰ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 116.

⁴⁴¹ KORTÜM 1995, 249.

⁴⁴² DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 112.

⁴⁴³ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 103.

⁴⁴⁴ KORTÜM 1995, 280.

⁴⁴⁵ FASOLD – HÜSSEN 1985, Abb. 14,7.

⁴⁴⁶ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 103.

⁴⁴⁷ STANFIELD 1929, 113–150.

⁴⁴⁸ GROH – GABLER 2017, 151.

⁴⁴⁹ GROH – GABLER 2017, 55. and 120;

MIKL-CURK 1987, 241–246.

⁴⁵⁰ KERN 1986, 230; M. LUTZ 1960,

111–161; KERN 1983, 1726–1727; KERN

1984, 4299.

⁴⁵¹ GABLER 1987, 51.

⁴⁵² GABLER 2018, Nr. 37.

RHEINZABERN WARE (Fig. 11)

Relief decorated ware

Nr. 115 belongs to Reginus I's series, which workshop had its own stamp; therefore, they did not need to take over decoration motives from other workshops. It makes the identification of their products more simple. In our case, the stamp helped the identification too. The stalk and the branching leaf had not been recorded in Reginus I's repertoire before. This series was sorted into the earliest group by H. Bernhard,⁴⁵³ which is contradicted by the Yule formula used by A. Mees.⁴⁵⁴ Based on the bowls produced by the manufacture, it seems that more potters were employed there. The active years of the workshop can be dated to the third quarter of the 2nd century A.D., but its products must have been in the market at least until 180 A.D. Near sixty Samian Ware from Pannonia belong to this *officina*. Most of them were published from Vindobona,⁴⁵⁵ a dozen of them were found in Carnuntum⁴⁵⁶ and many pieces showed up in the destruction layers of the Marcomannic wars in the fort of Ács-Vaspuszta.⁴⁵⁷ The products of the workshop were recently identified in the fort at Esztergom.⁴⁵⁸ Reginus I's products are known from Brigetio, Albertfalva, Gorsium, Mursa, the *vici* of Páty and Budaörs. This series is both found in the *canabae* and the civil town of Aquincum. It is very common along the Amber Road: Großhöflein, Strebersdorf, Salla, Poetovio; but not so widespread in the inner parts of the province – only Balácsa and Sárvár have revealed the products of this manufacture.⁴⁵⁹

Nr. 114 might have been produced in the Cerialis *officina*. Th. Fischer sorted this series into group Bernhard I b and dated it after the Marcomannic period, for it is not found in the material of Regensburg-Kumpfmühl fort, destructed around 175 A.D.⁴⁶⁰ However, Cerialis' Ware is found in the layers of some towns and forts of Pannonia destroyed between 170–180 A.D. (Salla, Aquincum, Gerulata, Quadrata, Celamantia, Intercisa⁴⁶¹).

According to A. Mees, the Cerialis products were in the market around 180, though the end of his active years is hard to identify. In his opinion, the products of this *officina* might have been in the market until around 220 A.D.⁴⁶² He refers to the dendrochronological context of New Fresh Wharf in London, which was dated around 225 A.D. That ensemble in London is not homogenous; there are a lot of Central Gaulish Ware from the Antonine period, not to mention, the latest coin was minted in 209 A.D.⁴⁶³ It seems that the findings in New Fresh Wharf do not help the dating. The stamp CONSTAETNI is often seen on Cerialis III's Ware; probably the potters (Constans and Nivalis) whose products were found in the so-called Ianu pit in Rheinzabern.⁴⁶⁴ These finishing potters could have been active in the earliest period of the Rhine *officina* and stamped several pieces. The Cerialis III series is strongly related to Cerialis II, though the previous one used damaged stamps that had been in perfect condition in Cerialis II's manufacture. It suggests that this *officina*

⁴⁵³ BERNHARD 1981, 84.

⁴⁵⁴ MEES 2002, 325.

⁴⁵⁵ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 83.1–8, Taf. 84.1–5, Taf. 85.1–10; it is frequent on the Michaelerplatz too – DONAT 1999a, 213.

⁴⁵⁶ GRÜNEWALD 1983, Nr. 78; RAUCHENWALD 1997, Nr. 17; KANDLER-ZÖCHMANN 2002, Nr. 361–362; GABLER 2010, 175–200.

⁴⁵⁷ GABLER 1989b, 456.

⁴⁵⁸ GABLER 2019, 345.

⁴⁵⁹ GROH – GABLER 2017, 123.

⁴⁶⁰ FISCHER 1990, 48.

⁴⁶¹ LÖRINCZ – VISY 1980, 683, 693;

GABLER 1994, 359.

⁴⁶² MEES 2002, 331.

⁴⁶³ MEES 2002, 97.

⁴⁶⁴ GIMBER 1993.

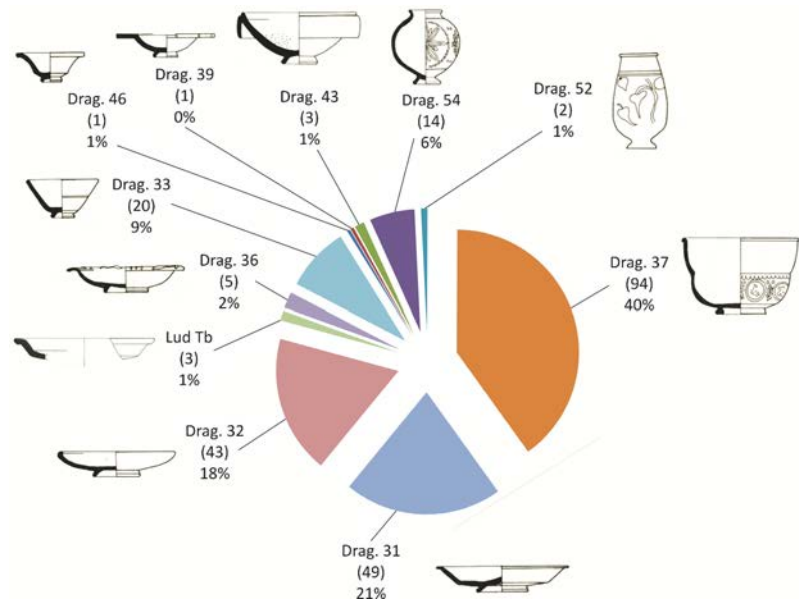

Fig. 11. Distribution of the Rheinzabern Samian Ware according to the forms (total amount in brackets).

must be later than Ianuaris I's, for Cerialis II's moulds were formed with such damaged stamps, which had not been damaged in Ianu I's *officina*. Based on all this, A. Mees defined 165 to 200 A.D. as Cerialis III's active years.⁴⁶⁵ In my opinion, its trade in Pannonia must be dated between 165–180 A.D., based on the destruction layers related to the Marcomannic wars.⁴⁶⁶ The series is represented only with three dozens in Pannonia, 10 pcs in Vindobona, 3 pcs in Carnuntum, 6 pcs in Brigetio, 5 pcs in Baláca, 3 pcs in Poetovio, 1 pcs in the material of Salla, Esztergom, Budaörs and Szakály. This dating should also be attributed to Cerialis V series. These might have been the very last transport before the Marcomannic Wars and can be found in Vindobona, Carnuntum (only Pfaffenberg), Brigetio, Aquincum, Albertfalva, Gorsium and Mursa.

Nr. 117 belong Reginus II's series. This type showed up in the cellar of Regensburg-Großprüfening, which was dated by a coin minted in 243 A.D.⁴⁶⁷ However, this does not exclude the existence of Reginus's *officina* decades before. The series is very widespread in Pannonia; nearly sixty pieces were discovered in the province: 14 pcs in Vindobona, 12 in Poetovio and 11 in Carnuntum. Other sites of Reginus II's products are Salla, Strebersdorf, Gerulata, Ad Statuas, Brigetio, Gorsium, the *vicus* of Páty and Aquincum, where it was found both in *canabae* and in the civil town.⁴⁶⁸

Nr. 119 belongs to the Victorinus I series; it is one of the latest Rheinzabern pieces in the Iseum. Some dates it to the end of the 2nd – first half of the 3rd century,⁴⁶⁹ while according to other opinions, the workshop was active only in the first half of the 3rd century.⁴⁷⁰ Relief decorated pieces were found in Vindobona,⁴⁷¹ the *canabae* in Aquincum, Gerulata,⁴⁷² and Brigetio.⁴⁷³ Plain Samian

⁴⁶⁵ MEES 2002, 232.

⁴⁶⁶ GROH – GABLER 2017, 124.

⁴⁶⁷ FISCHER 1990, 168 ff.

⁴⁶⁸ GROH – GABLER 2017, 53, 126–127.

⁴⁶⁹ DICKINSON 2001, 208.

⁴⁷⁰ SCHOLZ 2006, 168.

⁴⁷¹ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 126.1–10.

⁴⁷² GABLER 2002, 231.

⁴⁷³ HAJDU 2016, 139.

with Victorinus' stamp is found in considerable amounts Pannonia: Carnuntum, Neckenmarkt, Savaria, Poetovio, Arrabona, Brigetio, Aquincum, Matrica, Intercisa, Gorsium, Mursa and Páty.⁴⁷⁴

Altogether 266 pieces from Rheinzabern were identified in the material of the Iseum. Their forms are the following:

Relief decorated ware	
Drag. 37 bowl	98 pieces
Plain ware	
Drag. 31 plate	49 pieces
Drag. 32 plate	43 pieces
Lud Tb plate	3 pieces
Drag. 36 plate	5 pieces
Drag. 33 cup	20 pieces
Drag. 46 cup	1 piece
Drag. 39 platter	1 piece
Drag. 38 mortar	1 piece
Drag. 43 mortar	3 pieces
Drag. 45 mortar	1 piece
Drag. 54 beaker	14 pieces
Drag. 52 beaker	2 pieces
Undefineable	29 pieces

Mainly plate fragments are in the Iseum material. Lud V. Sb (= Drag. 31) is easily identified by its broad rim and a curved wall. The break between its wall and the bottom part is barely seen.⁴⁷⁵ There is often a rouletted band on the floor (Kerbring): Drag. 31 R. Its later version is the so-called Lud V Sa, where the plates with bigger diameters belong. Their rim emerges not so high, though the wall is curved. Based on their diameter, they belong to the group *catinus pedalis*. The later types were described by J. Bird, based on the findings of the port in London.⁴⁷⁶ Earlier, F. Oelmann distinguished three groups based on the material at Niederbieber: based on the diameter of the mouth and fast ring, and the height of plates (Niederbieber 1 a-c).⁴⁷⁷ The diameter is usually varies between 18–29 cm, the fast ring 7–9 cm. This form is not found in ensembles dated to the 4th century, which suggests that it was no longer produced in the second half of the 3rd century.

Another plate form, the Drag. 32 is also common in our material (*Nr. 123*). Several variants of this rimless *catillus* with an upcurved wall are known;⁴⁷⁸ it can be more profound or shallower, concave or straight-bottom, with folded-in or curved-out rim. Its diameter usually varies between 14–30 cm.⁴⁷⁹ Though the form was produced in the Central Gaulish manufactures,⁴⁸⁰ it was not found in the export areas. In the Rhine and Danube provinces, it occurs in the horizon of Niederbieber–Holzhausen–Heddenheim III–Regensburg cemetery–Langenhain cellar 1 after 180–185 A.D. Products from Rheinzabern are typical in these contexts.⁴⁸¹

⁴⁷⁴ GABLER – MÁRTON 2009, 285.

⁴⁷⁵ RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 38.2.

⁴⁷⁶ BIRD 1986, 175 sk.

⁴⁷⁷ OELMANN 1914.

⁴⁷⁸ PFERDEHIRT 1976, 88;

SIMON – KÖHLER 1992, 34–36.

⁴⁷⁹ PFERDEHIRT 1976, 68.

⁴⁸⁰ ZANIER 192, 134 ff.

⁴⁸¹ FISCHER 1990, 50.

According to T. Fischer, it distributed in Raetia after the Marcomannic Wars, when the export of Rheinzabern was flourishing in the Danube region. No Drag. 32 was found in the material of Regensburg-Kumpfmühl, only after the destruction of the fort.⁴⁸² The pieces in Pannonia verify this dating to 170/180 A.D. This form is not represented in the layers related to the Marcomannic Wars. The products of the Central or East Gaulish manufactures prove neither its production before the middle of the 2nd century, hence these workshops were still active after 150 A.D.⁴⁸³ The early Rheinzabern pieces were found rather in the inner parts of Germania Superior in the 160s A.D.⁴⁸⁴ This time, the market might have expanded only to the two Germaniae, and the plate form occurred only after 180 A.D. in the Danube provinces. The typological differences are not relevant for the chronology.⁴⁸⁵ Several Drag. 32 plates are found in the material of the Cologne-Alteburg naval base, which, based on the chemical analysis, must have been produced in Rheinzabern.⁴⁸⁶

There is a MARCELLINUS stamp on *Nr. 123*.⁴⁸⁷ (*Fig. 12.*) This potter might have been active in Rheinzabern in the first half of the 3rd century.⁴⁸⁸ His products occur in more sites in Pannonia, e.g. Brigetio,⁴⁸⁹ Carnuntum and Sopiana⁴⁹⁰.

Far fewer pieces represent the Lud Tb form (*Nr. 124*), both in the western and the Danube provinces. Their typical characteristic is the decisive break on the wall and a bead horizontal rim. This type was primarily produced in Rheinzabern.⁴⁹¹ Its forerunner, the Lud Tx form, had already shown up in Rheinzabern at the very first period of the production; therefore, the Lud Tb had presumably been among the forms in the East Gaulish manufactures.⁴⁹² One Reginus' ware from Pforzheim helped the dating;⁴⁹³ based on it, the form could have been developed in the second half of the 2nd century. This form is represented in the Hercules villa in Aquincum with 4% and 1.8% in the North *canabae*. It is a little bit more common in the collection of the Baláca villa estate or in Brigetio.⁴⁹⁴

The Drag. 36 dishes are very rare; their number decreased from the end of the 2nd century – see above.

Only one Drag. 39 flat-handled plate (*lanx*) was found in the Iseum (*Nr. 122*). This type is rare in Western provinces, and very little information helps its origin and dating. Two different variants can be separated; one has a horizontal, decorated flat handle, just like the ones from Baláca⁴⁹⁵ and Stomfa (Stupava).⁴⁹⁶ The other type is not decorated. The wall is usually rounded, and a slight break is visible between the wall and the floor parts. This form

⁴⁸² FABER 1994, 224.

⁴⁸³ ZANIER 1992, 133.

⁴⁸⁴ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 113.

⁴⁸⁵ KORTÜM 1995, 242 ff.

⁴⁸⁶ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 114.

⁴⁸⁷ CZYSZ 2003, F 794, 407, Abb. 133;

GABLER – MÁRTON 2009, Nr. 357.2.

⁴⁸⁸ MEES 2002, 348.

⁴⁸⁹ JUHÁSZ 1935, Nr. 174, Taf. XLVI.174.

⁴⁹⁰ GABLER – MÁRTON 2009, 255.

⁴⁹¹ OSWALD – PRYCE 1966, 201.

⁴⁹² DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 119.

⁴⁹³ KORTÜM 1995, 241 f, Taf. 77/T 4 c.

⁴⁹⁴ GROH – GABLER 2017, 142.

⁴⁹⁵ GABLER – PALÁGYI 1989, 115.

⁴⁹⁶ KUZMOVÁ 1997, 83, Taf. 17.2.

Fig. 12. Name stamp on Rheinzabern Samian Ware. Kat. 123.

was mainly produced in Rheinzabern (Lud Oo); the piece from Savaria was made there too. Sometimes a stamp is found on these platters (Iustus, Iuvenis, Avitus, Crassiacus).⁴⁹⁷ Its earliest occurrence is in Pforzheim,⁴⁹⁸ the latest in Jagsthausen, in a context dated to the second half of the 2nd – first half of the 3rd centuries.⁴⁹⁹ Apart from the grave complex in Regensburg, it was found in Favianis (Mautern) in East Noricum in a destruction layer dated in the mid-3rd century A.D.⁵⁰⁰ So its products have lasted from the Hadrian era at least to the end of the 2nd century A.D. Iuvenis' stamp is found on a piece in Linz.⁵⁰¹ This Rheinzabern potter might have been active from Commodus' reign to the early Severan age. This type rarely occurs in Pannonia, mainly in Carnuntum, Baláca, the *vici* at Páty and Budaörs, or in *canabae* and the civil town of Aquincum.⁵⁰² Though it is a rare one, a piece was found in the Barbaricum, in the foreground of Pannonia, in the valley of rivers Nitra and Žitava.⁵⁰³

The amount of cups does not even compete with the number of plates (total about a quarter of the *catilli* types in the Iseum: 21 pcs altogether). The truncated Drag. 33 pieces from the Rhine area usually have a straight wall contrary to the concave Central Gaulish ones. Though they show variances in size, they do not refer to chronological differences.

The Drag. 46 type is found in even less number. This late form appear in Niederbieber and Holzhausen, though only in small amounts. It appeared in cellar Nr. 1 in Langenhain, though the publisher considers them ‚Altstücke‘.⁵⁰⁴ In Aquincum, it is found in the Hercules villa, in the North *canabae* and the civil town.⁵⁰⁵ This form came to light in Carnuntum, Baláca and Budaörs in Pannonia.⁵⁰⁶

Three Drag. 43 mortars (*mortarium*) have been identified in our material. This bowl usually has horizontal ribs on its outer wall and triburation grits inside. Under its curved rim, there is a broad, horizontal flange with barbotine decoration. This form was produced in Rheinzabern in the second half of the 2nd century,⁵⁰⁷ but is found in Central Gaulish manufactures' form spectrum. In the early archaeological contexts, it is barely seen. Based on periods II B and III in Heddernheim, cellar Nr. 2 in Landenhain and periods 3 and 3/5 at Walheim, it flourished in the second half of the 2nd century. Late ensembles, like grave goods of the Regensburg cemetery, finding complexes of Niederbieber, Holzhausen and Faimingen, prove the existence and production of this type even in the 3rd century. It is found in almost every fort in the outer section of the Upper Germanic-Raetian Limes (Aalen, Rainau-Buch, Miltenberg-Altstadt, Öhringen, Mainhardt).⁵⁰⁸ According to the previous assumption, its production ended at the beginning of the 3rd century.⁵⁰⁹ This theory was updated when the type came to light in the *vicus* of Pforzheim from a first half of and the mid-3rd c. context.⁵¹⁰ The Drag. 43 mortars are found everywhere in the Rheinzabern export area, even at the beginning of the 3rd century.⁵¹¹ This mortar form was displaced by Drag. 45 in Germania Inferior and Superior at the beginning of the 3rd century.⁵¹² The Drag. 43 type is known in a more significant amount from

⁴⁹⁷ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 116.

⁴⁹⁸ KORTÜM 1995, 242.

⁴⁹⁹ BIEGERT ET ALII 1995, 193.

⁵⁰⁰ SCHNURBEIN 1977, Taf. 120.887 – Grab 6; GROH 2002, 167, Taf. 17.298.

⁵⁰¹ RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 39.3.

⁵⁰² GROH – GABLER 2017, 142.

⁵⁰³ KUZMOVÁ 1997, 68.

⁵⁰⁴ SIMON – KÖHLER 1992, 38.

⁵⁰⁵ GROH – GABLER 2017, 144.

⁵⁰⁶ GROH – GABLER 2017, 144.

⁵⁰⁷ PFERDEHIRT 1976, 57; KORTÜM 1995, 252; WEBSTER 1996, 53.

⁵⁰⁸ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 134.

⁵⁰⁹ OSWALD – PRYCE 1966, 215.

⁵¹⁰ KORTÜM 1995, 28.

⁵¹¹ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 134.

⁵¹² SEITZ 1999, 179.

Carnuntum, Brigetio and Aquincum⁵¹³, but, e.g. only two pieces were found in the *vicus* of Budaörs, where a considerable amount of Samian Ware came to light. The reason might be the lack of such spices and herbs on the inner provincial sites, which would have required a mortar. The only exception is the villa estate of Baláca, where the Drag. 43 is common.⁵¹⁴

The other mortar type is Drag. 45 with an almost vertical rim and slightly curved wall; sometimes, there is a break between the walls and the floor. Its typological features were published by B. Pferdehirt, which sometimes offer even a typochronological classification. The spout decorated with the lion-head appears on this type, which' parallels are to be found in Aquincum-Víziváros and the Ruin Garden of Savaria in Pannonia. It is a later form: it can be dated to the end of the 2nd and the first half of the 3rd century, and it mainly occurs in the sites of Niederbieber horizon (Holzhausen, Langenhain – cellar Nr. 1, Zwammerdam), but it still existed in the 4th century.⁵¹⁶ It had appeared in the Hadrian age already,⁵¹⁷ its early production is proved by an ensemble in London too.⁵¹⁸ This form is rare not just in the Iseum (1 pc) but in the whole province of Pannonia; it is found in Carnuntum and Aquincum.⁵¹⁹

The globular *olla*, the Drag. 54 is usually decorated. Barbotine leaf decoration is very usual, but carved glass imitations are also very popular. The Déchelette 72 variant is also spheroid; the decoration is closed above and below by a horizontal groove. The neck is short and curved; the rim has a quarter-round cross-section. Its production started in the mid-2nd century, but Rheinzabern exported these types until the middle of the 3rd century.⁵²⁰ It is relatively common in the depot of Kempten in Niederbieber dated in the 170s A.D.⁵²¹ The Drag. 54 beaker (Lud V Vd) is very similar, though its neck is a little bit higher. W. Ludovici distinguished two variants earlier: Vd and Vg. A *calyx*-like foot dissected by grooves is a feature that provides a subtype to all variants; only Vd type has a little bit simpler design. J. Bird described the late types.⁵²² Similar beakers were produced in the Severan Era in Westerndorf too.⁵²³ The Drag. 54 *ollae* are found in Aquincum, Carnuntum, in the *vici* of Budaörs and Páty and the villa of Baláca.⁵²⁴ W. Ludovici added two more variants: VMg and VMk. These vase-like pots were not identified in our material due to fragments' size. Potters specialising in barbotine decoration started their production in Rheinzabern around 180 A.D.⁵²⁵ Soon after, the workshops in Westerndorf took over the barbotine technique,⁵²⁶ afterwards this decoration mode appeared in Trier in the mid-3rd century A.D. The uniqueness of these barbotine decoration is the appearance of the figurative elements (such as gladiators)⁵²⁷, even though they rarely occur. For example, a horse and a leopard with ivy leaves applied with barbotine can be seen on a globular Drag. 54 in Aquincum.⁵²⁸ Apart from this site, this technique is also found in Poetovio.⁵²⁹

⁵¹³ GROH – GABLER 2017, 148.

⁵¹⁴ GABLER 2001a, 126.

⁵¹⁵ GABLER 2018.

⁵¹⁶ PFERDEHIRT 1976, 26.

⁵¹⁷ SCHÖNBERGER – SIMON 1983, 103.

⁵¹⁸ DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, 134.

⁵¹⁹ GROH – GABLER 2017, 149.

⁵²⁰ WEBSTER 1996, 61 ff.

⁵²¹ CZYSZ 1982, 288.

⁵²² BIRD 1995, 1–14.

⁵²³ KELLNER 1963, Abb. 11.53, Abb. 12.1, Abb. 14.81–82.

⁵²⁴ GROH – GABLER 2017, 150.

⁵²⁵ THOMAS 2002, 6.

⁵²⁶ KELLNER 1973, 15 ff.

⁵²⁷ RUPRECHTSBERGER 1980, Taf. 21, Taf. 24; KÖHNE – EWIGLEBEN 2000, 66, Abb. 52.

⁵²⁸ KUZSINSZKY 1932, 91, Abb. 79.

⁵²⁹ MIKL-CURK 1969, 41, Taf. 1.5–9.

The production amount of Rheinzabern Ware does not reach the quantity of the Central Gaulish manufactures, which is surprising, for the Rhine products is a far more wide-spread in Pannonia. There are sites where two-thirds of the sigillata material is from Rheinzabern. An even more remarkable tendency is seen in the case of the small proportion of Rheinzabern ware compared to the number of late Italian and South Gaulish products of the Domitian–Hadrian times in the Iseum material, which is four(!) times larger than the production of the Rhine valley, which was active for eight decades. It obviously cannot be interpreted by the decline of the Isis sanctuary, which was renewed in the 2nd–3rd century. In this period, the roofed eastern portico, the entrance hall's inner pillars, and the ceremonial gate with granite columns towards the courtyard were added to the sanctuary.⁵³⁰ The façade of the podium temple was renovated during the reign of Septimius Severus at the end of the 2nd century;⁵³¹ and a new pillared façade enlarged the podium itself. The early sigillata export might rather have supplied the *tabernae*, workshops and dwelling houses along the Amber Road, which were later demolished and replaced by the enormous entrance hall and a portico probably during Hadrian. Pre-sumably to the sanctuary itself, not many Samian Ware succeeded with the votive gifts as to the houses and *tabernae* earlier. Moreover, most of the Rhine wares came to light not even from the Iseum but the surrounding area and the upper layers of the roads. After all, it is not the result of regression or a decreased import but the functional change of the area.

SAMIAN WARE FROM WESTERNDORF

K. Kiss sorted the Westerndorf Ware into three different categories. Comitialis was set up the earliest workshop, around 175 A.D.⁵³² Its flourishing period was presumably in the last decades of the 2nd century or the beginning of the 3rd, though exact dating is possible neither by finds in Pannonia nor in the cemeteries of Noricum.⁵³³ Not even the grave groups in Seebruck offer basic points for the chronology of Westerndorf. It should rather be related to the chronology of the manufactures in Rheinzabern, for both Comitialis and Helenius had interests there.

Here we face another problem; hence, the Rheinzabern Ware's dating during (or after) the Severans is usually uncertain. The Helenius' products of Rheinzabern are found in the cemeteries in Regensburg, in Holzhausen built after 185 A.D. or in period 3 of Heddernheim. That is why we can assume that his *officina* in Westerndorf already did work after 180 A.D.⁵³⁴ More likely, the Helenius' *officina* was set up only around 200,⁵³⁵ because his ware is found on sites dated to the first half of the 3rd century: parcel 106 in Heddernheim dated after 202 A.D.,⁵³⁶ pit 17/c in Rheinzabern (c. 235/240 A.D.), Großprüfening (around 242 A.D.) or Ladenburg (around 246 A.D.). Despite this, it is not likely that Helenius was still producing in the mid-3rd century.⁵³⁷ The potter's *officinae* in Rheinzabern and Westerndorf were not likely producing decorated Samian Ware at the same time.⁵³⁸ It was earlier assumed that the

⁵³⁰ BALÁZS ET ALII 2013, 36.

⁵³¹ MRÁV 2005, 123–156.

⁵³² CHRISTLEIN ET ALII 1976, 71.

⁵³³ FASOLD 1993, 47.

⁵³⁴ REUTTI 1983, 58–60.

⁵³⁵ GABLER – KELLNER 1993, 189 ff; MEES 2002, 106.

⁵³⁶ FISCHER 1973, 208.

⁵³⁷ NUBER 1969, 145–146.

⁵³⁸ KORTÜM – MEES 1998, 162.

workshop of Westerndorf was destroyed during the first Alemann invasion, so Helenius could not continue his work after 233 A.D. in Westerndorf. The suggestion also emerged that the Westerndorf ware replaced the export from Rheinzabern,⁵³⁹ though the archaeological material did not support it. Considering the significant ware amount from Rheinzabern to the Danube region during the Severans, it is clear that the manufacture near the Inn did not replace it but supplemented the import from the Rhine valley. Helenius had been a finishing potter in the Comitialis' workshop, so he must have opened his one during Septimius Severus⁵⁴⁰ – according to P. Fasold already before 200 A.D. More ‚Eleniusf' rim stamps are found on bowls with Comitialis' relief in Aquincum-Víziváros.⁵⁴¹ The stamp marked on the rim doubtlessly refers to the finishing potter. H.-J. Kellner distinguishes a Helenius subgroup in the Comitialis *officina*.⁵⁴² On the rim of a bowl from Aquincum-Víziváros, the rim stamp ‚Heleniusfec' was also detected; which means that more Helenii must have been active in the manufacture along the Inn. There must have been strong cooperation between the different groups.⁵⁴³ Comitialis' and Onniorix' moulds might have been used in Helenius' workshop too. The latest researches on the closed ensembles from Vindobona and Carnuntum refer to a probable end of the manufacture by the Inn only in the third quarter of the 3rd century A.D.⁵⁴⁴ In the workshops of Comitialis and Onniorix, more decoration show parallels with Rheinzabern, while Helenius' was in closer connections with Lavoye.⁵⁴⁵

Westerndorf's distribution in Pannonia is low, except Intercisa (44.9%), Aquincum (10.5%) and Gerulata (10%), which are all located on the *limes*, which was the biggest beneficiary of the Severan economical boom.⁵⁴⁶ The export from Westerndorf was barely available for some inner towns in the province, like Poetovio (2.2%) or Salla (2%). While Comitialis' products are more often in Noricum, Helenius' supplied Pannonia far more – especially in the eastern part of the province.⁵⁴⁷ More subworkshops belong to the Comitialis group, who might have made the relief decoration. Their stamps are humbly marked in the field. The producer of *Nr. 126* might have been Venerius.

Only twelve pieces of Samian Ware in the Iseum area were made in Westerndorf; therefore, the products of this manufacture take only half a percent. The proportion of the different form Share the following:

Relief decorated ware	Drag. 37	8 pieces (2 Comitialis workshop)
Plain ware	Drag. 32	3 pieces
	Lub Tb	1 pieces
	Drag. 33	1 pieces

⁵³⁹ CHRISTLEIN ET ALII 1976, 78–79.

⁵⁴⁰ CHRISTLEIN ET ALII 1976, 78.

⁵⁴¹ GABLER 2018, Nr. 109.

⁵⁴² KELLNER 1981, 175.

⁵⁴³ FASOLD 1993, 49.

⁵⁴⁴ RADBAUER 2013, 152.

⁵⁴⁵ KISS 1946–1948, 224–226.

⁵⁴⁶ GABLER 2012c, 66.

⁵⁴⁷ GABLER 2012a, 127.

Thirteen fragments could not have been identified; they might have been from Rheinzabern or Westerdorf. Their typological distribution is the following:

Drag. 37	8 pieces
Drag. 31	1 piece
Drag. 32	2 pieces
Drag. 36	1 piece
Drag. 33	1 piece

AFRICAN RED SLIP WARE

There are two Hayes 50A plate fragments in our material (*Nr. 127–128*), the most common form in the Mediterranean. Its characteristic features are the flat bottom with a fine, almost rudimentary foot-ring and a slightly concave wall. Its rim is peaky. The thin-walled (2–3 mm) Hayes 50A plate has a steeper wall and a relatively bigger bottom diameter.⁵⁴⁸ This type was produced in C-1, and C-2 quality in Middle Tunisian workshops.⁵⁴⁹ Its classification based on quality features is often not easy: difficulties often occur in attributing the items for they show a lot of similarity.⁵⁵⁰ The same goes for the separation of Hayes 50 A and B forms. Our pieces rather belong to Hayes 50A – as far as possible from the fragments – and show the features of C1 and C2. These plates were presumably produced in Sidi Marzouk Tounsi.⁵⁵¹ Based on the findings in Ostia, J. W. Hayes suggested that these forms were started to be produced around 230/240 A.D.,⁵⁵² but he was disproved systematically by M. Sieler.⁵⁵³ However, their dating to the second half of the 3rd century has already been supported by more dated layers and ensembles.⁵⁵⁴ In a pit at 8 Ottmargäßchen, Augsburg, a C-2-variant was dated by a mint-conditioned coin dated to the reign of Maxentius (308–310 A.D.).⁵⁵⁵ Several find groups proved that this form was widespread in the first half of the 4th century (on the Athens agora until the second quarter of the 4th century A.D.).⁵⁵⁶ According to P. Pröttel, its production lasted until the 340s A.D. based on further archaeological contexts.

Another common form is Hayes 58/59, which usually has a flat floor, where the foot-ring is replaced by slightly visible steps (*Nr. 129*). Sometimes there are some concentric grooved circles on the inner side. The wall is slightly curved, its rim is horizontal and a little bit folded-out. Our piece belongs rather to the form Hayes 32/58, which type can be dated from the beginning of the 4th century till the mid 370s A.D.⁵⁵⁷

North African Red Slip Ware appeared in Pannonia in the second half of the 3rd century A.D., though significant circulation started only after the decline of the western manufactures. Middle Tunisian workshops⁵⁵⁸ exported mainly to Italy and the Eastern provinces. Important information for their chronology was offered by the excavations in Berenice⁵⁵⁹, ensembles dated to the mid-3rd

⁵⁴⁸ HAYES 2008, 74.

⁵⁴⁹ CARANDINI – SAGUI 1981, 65. (with the detailed description of the type C); PRÖTTEL 1996, 32; MACKENSEN – SCHNEIDER 2006, 174–178, 184; BONIFAY 2003, 113–128.

⁵⁵⁰ PRÖTTEL 1996, 32; SIELER 2006, 133.

⁵⁵¹ MACKENSEN – SCHNEIDER 2006, 183–187.

⁵⁵² HAYES 1972, 72.

⁵⁵³ SIELER 2006, 133; HEIMERL 2014, 28.

⁵⁵⁴ HEIMERL 2014, 28.

⁵⁵⁵ MACKENSEN 2007, 352, *Abb. 3.7*.

⁵⁵⁶ PRÖTTEL 1996, 32; SIELER 2006, 133.

⁵⁵⁷ PRÖTTEL 1996, 34.

⁵⁵⁸ PEACOCK ET ALII 1990, 59.

⁵⁵⁹ KENRICK 1985, 356–357.

century from Olimpia⁵⁶⁰, the explorations in Corinth⁵⁶¹, and in Knossos⁵⁶². This ware can be dated to the mid-3rd century A.D. based on a finding ensemble in Volubilis, which contained a Gordianus III coin.⁵⁶³ The findings in Pannonia barely helped the dating. A North African chiara C-1 was found in pit 73/58 in Intercisa with a Severus Alexander coin.⁵⁶⁴ A Hayes 50 plate was found with some Rheinzabern Samian Ware in the Nagykanizsa-Inkey chapel.⁵⁶⁵

North African Samian Ware reached Pannonia through North Italy,⁵⁶⁶ where many sites are known; however, the type is not found in big amounts. Their transport route is marked by the finds of the Aquileia–Emona–Virunum–Celeia area.⁵⁶⁷ A lot of terra sigillata chiara were found in Noricum, e.g. in Flavia Solva, Arguntum, Teurnia, Immurium, Ovilava, Cetium, Favianis⁵⁶⁸ and Commagene.⁵⁶⁹

The recent years revealed an increasing number of North African Red Slip Ware in Pannonia. A couple of items were published earlier from Vindobona; some recent C-2 pieces were found chiefly in the excavations of Michaelerplatz.⁵⁷⁰ Dozens of North African Ware are recorded from Carnuntum as well (civil town, legionary fortress, auxiliary fort, “Steilhang-Grabung”). Some other items have also been found in Pannonia in the past few decades, such in Gerulata, Brigetio, the fortlet of Visegrád-Gizellamajor, Ulcisia Castra, *canabae* in Aquincum, in the *vici* of Budaörs and Páty, Érd, Baláca villa estate, Balatonakali-Sággpuszta, Zalabaksa and Salla.⁵⁷¹ The identified North African Red Slip Ware sites in Pannonia have been recently published.⁵⁷²

Some terra sigillata chiara were already published from the Ruin Garden of Savaria,⁵⁷³ and some North African Ware excavated on the western side of the Perint have also been published since then.⁵⁷⁴ Both Hayes 50 and 59 are found among them. The three pieces mentioned above correspond chronologically with the last period before the demolition of the Iseum, which is the last period before the territory was transformed into a cemetery around 350 A.D.⁵⁷⁵

The latest item is *Nr. 131*, a Hayes 61A form. It has a flat bottom, where slightly visible steps replace the foot-ring. Its wall is curved, the rim folds firmly inside and is finished in a peak. A decisive break is seen between the wall and the rim. This form belongs to the so-called terra sigillata chiara D types. Though in the case of D ware, only the inner side and the outer rim part are covered in orangeslip, our one has a thin layer all over the plate; its parallels are also known.⁵⁷⁶ This type was produced in the area of Phera di Maius, Henchir el Biar, Oudna, El Mahrine, Bordj el Djerbi in North Tunis and Carthago,⁵⁷⁷ from where all the transports were sent to the northern provinces. The form spectre used in the North Tunisian workshop enormously differ from the earlier North African Red Slip Ware: they mostly use the forms coming from the toreutics. It is also possible that the change of eating habits generated the transformation in the forms.⁵⁷⁸ The production of D ware started around 320/330 A.D. and was flourishing in the second half of the 4th and the first half of the 5th

⁵⁶⁰ KUNZE 1958, 61.

⁵⁶¹ WILLIAMS – ZERVOS 1983, 14.

⁵⁶² HAYES 1983, 97.

⁵⁶³ JODIN 1967, 491.

⁵⁶⁴ GABLER 1988, 13.

⁵⁶⁵ GABLER 1983, 27–44; GABLER 2002, 234.

⁵⁶⁶ GRASSI 2002, 1585–1599.

⁵⁶⁷ VIDRIH PERKO 1992, 93–102; PRÖTTEL 1996, 13; GASPARI ET ALII 2007, 202–215.

⁵⁶⁸ LADSTÄTTER 1998, 51–61;

LADSTÄTTER 2000, 90.

⁵⁶⁹ 1991 we managed to investigate the material of the excavation of B. Czech.

Manuscript.

⁵⁷⁰ DONAT 1999, 32–46.

⁵⁷¹ Detailed see GABLER 2012a, 129.

⁵⁷² GABLER 2012c, 66–67.

⁵⁷³ GABLER 1982a, 314,

Abb. 1, 2 and 5; Abb. 2.1.

⁵⁷⁴ FÜLÖP 2004, 150, Nr. 25.

⁵⁷⁵ BALÁZS ET ALII 2013, 46.

⁵⁷⁶ HAYES 1972, form 61 A Nr. 7.

⁵⁷⁷ MACKENSEN 1985, 29–39.

⁵⁷⁸ GANDOLFI 2005, 207.

centuries. Based on the stratigraphic result of E 118 insula in Carthago, where the latest coins were minted in 341/346 A.D., the production might have been started in the second half of the 340s A.D.⁵⁷⁹ Hayes 61A appeared 330/340 A.D. and disappeared in the first half of the 5th century A.D.⁵⁸⁰ Analogues to our pieces are quite common in Augsburg as well.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ MACKENSEN 1993, 399.

⁵⁸⁰ MACKENSEN 1993, 401.

⁵⁸¹ HEIMERL 2014, *Taf.* 7.160–171.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to the site directors for providing me with this exceptionally interesting and essential material for publication: Ottó Sosztarits and Andrea Csapláros. For preparing and digitising the terra sigillata for identification, I say thank you to Attila Hódi, Tamás Kiss and Ágnes Tóth. I hereby say thank you to Szilvia Bíró and Magda Eber for creating the drawings, and to Szilvia Bíró for the pie charts/diagrams(?) and for editing the text.

The following catalogue numbers correspond with the numbers on the plates.

In the catalogue we used the following periodisation, based on the current identification and date of the features (see BÍRÓ – SOSZTARITS in print):

Period 1 Middle third of the 1st century A.D.

Period 2 Last third of the 1st century A. D. / Flavian – Hadrian Age

Period 3 Hadrian–Severan Period

3a: Demolition of Period 2 (wooden period)

3b: Level raising on the territory of the Isis sanctuary

Period 4 Severan Period – beginning of the 4th century A.D.

Period 5 4th century A.D. (systematic demolition of the sanctuary and the establishment of a graveyard)

(the editors)

CATALOGUE

ITALIAN WARE

Relief decorated ware

1. Fragment of a Drag. 29/37 bowl. A satyr with a thrysos (MEDRI 1.1.6.01 = PISANI DOSSI fig. 29), near him another standing satyr? (Medri 1.19.01). Late Italian Ware (North Etrurian?). Domitian–Trajan. Inv. Nr. R.2009.2.8490, Prov.: Trench 39/B / SU 1097 (Western portico, modern filling in).
2. Fragment of a Drag. 29/37 bowl. Gorgon's head with beaded wreath (MEDRI 3.2.2.03). Late Italian (North Etrurian?) ware. Domitian–Trajan. Inv. Nr. R.2009.2.8288, Prov.: Trench 39/A / SU 1326 (Period 3a, western portico, demolition layer). Publ. ISEUM KAT. 223, Kat. 20.7.
3. Fragment of a Drag. 29/37 cup. Vertical lines ending in dropform and other undefineable decorative details, on the wider shoulder part applied diagonal net motif (MEDRI 9.4.1.17) with small circles bound together on their upper end. Etrurian ware. Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.325, Prov.: Trench 9 / SU 141. (Period 3a, entrance hall, demolition layer).
4. Fragment of a Drag. 29/37 bowl. Wider and narrower metopes between horizontal zigzag lines. On the wider metopes palmette (MEDRI 5.6.9.01), on the narrower candelabrum? (MEDRI 4.4.1.01). The mould decoration is blurred. Late Italian (North Etrurian?) ware. Domitian–Trajan. Inv. Nr. R.2009.2.12638, Prov.: E enlargement of trench 46 / SU 100 (stray find, Amber Road).
5. Fragment of a Drag. 29/37 bowl. On the wall horizontal, slightly emerging moulding. Above volute (MEDRI 6.1.8.02 = PISANI DOSSI fig. 137) and stalks crossing each other. On the lower part crossing wavy lines (MEDRI, pannelo 2.5) and an Amor (MEDRI 1.1.3.20 = PISANI DOSSI fig. 137). Late Italian (North Etrurian?) ware. Domitian–Trajan. Inv. Nr. R.2009.2.738, Prov.: Trench 7/B / SU 360 (Period 5, W-row of *cellae*, filling of a robbed wall).
6. Fragment of a Drag. 29/37 bowl. Under horizontal wavy lines oblique wave line bundle. To the right another wave line bundle angularly. Late Italian (North Etrurian?) ware. Domitian–Trajan. Inv. Nr. R.2009.2.1384, Prov.: Trench 7 / SU 100 (stray find, west of the sanctuary).

Plain Ware and Ware with appliqué decoration

7. Rim and wall fragment of a Consp. 3.1.2 = Mazzeo 25 = Hayes 13 dish. The bent wall refracts in the lower part. Under

the fracture runs a horizontal groove. On the inner side of the bead rim runs a grooved double line. E Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Trajan. Inv. Nr. R.2009.2.10708, Prov.: Trench 40 / SU 1209 (Period 1, southern portico area, layer).

8. Rim fragment of a Consp. 4.6.1 plate. On the heavily folding rim a fragment of a spiral motif is applied – see HAYES 1973, pl. 82.18. A 2 Fabrikat. Po valley (Etrurian?) workshop. Tiberian–Claudian. Inv. Nr. R. 2009.2.1160; Prov.: Trench 21 / SU 306+443 (Period 2, southern upper courtyard area, levelling up layer).

9. Fragment of a Consp. 19.2/3 plate. Between the concave vertical rim and the floor there is a step. Inside and outside of the rim runs a thin horizontal line. Brownish-blackish burnt. Etrurian? workshop. Tiberian–Claudian. Inv. Nr. R.2009.2.1028, Prov.: Trench 12 / north of SU 153 (stray find, southern upper courtyard area).

10. Floor fragment of a Consp. 20.4 plate (*catillus*) with a stamp: fragment of a C·VERG? stamp in *planta pedis*. Probably C·VE() BARG() potter (CVARR 2ND ED. 2331,2 [2245]). A Fabrikat. Arretine Ware? Late Tiberian–Claudian. Inv. Nr. R.2009.2.8328, Prov.: Trench 39/A / SU 1328 (Period 1, western portico area, demolition layer).

11. Floor fragment of a Consp. 20 plate, with a stamp of GELLI in *planta pedis* (CVARR 2ND ED. 878,18). A Fabrikat. Etrurian (Arezzo?) workshop. Tiberian–Claudian. Inv. Nr.: 2011.4.2998, Prov.: Eastern and Southern part of trench 51/A / SU 2707 (Period 1, north of the sanctuary, layer).

12. Bottom fragment of a Consp. 20 plate, with a stamp of (L)·RAS(...)-GER(...) in *planta pedis* (CVARR 2ND ED. 1620,2). A Fabrikat. Etrurian workshop. Late Tiberian–Neronian. Inv. Nr. R.2009.2.8768, Prov.: Trench 39/B / SU 1516 (Period 3–4, lower courtyard, layer).

13. Bottom fragment of a Consp. 20? plate, with a stamp fragment of CO... in *planta pedis*. Either CO[MMVNIS] (CVARR 2ND ED. 603,1) or CO[RNELI] (CVARR 2ND ED. 612,6). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Late Tiberian–Claudian(–Flavian). Inv. Nr. R.2009.2.4022, Prov.: Trench 27 (Stray find, entrance hall).

14. Fragment of a Consp.20.4.1 plate with wider and finely moulded rim. On the vertical rim a menade? appliqué (without analogy). A Fabrikat. Etrurian workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2011.4.2691, Prov.: Eastern part of trench 51/A / SU 2560 (Period 3b, north of the sanctuary, levelling up layer).

15. Vertical rim fragment of a Consp. 20.4.1 plate. The rim is strongly profiled with a droplike cross section. There is a moulding at the meeting of wall and floor part. On the rim an applied

multipetal rosette (SCHINDLER ET ALII 2001, R 68). E Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.10497, Prov.: Trench 17 / SU 1657 (Period 1, lower courtyard area, layer).

16. Bottom fragment of a Consp. 20.4.1 plate with high footing (SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 59.9). On the floor concentrated circles grooved in. The outer ones form a ring by a rouletting decoration (Strichelring). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2011.4.3797, Prov.: Eastern part of trench 51/B / SU 3219 (Period 3–4, south of the sanctuary, graveled layer).

17. Bottom fragment of a Consp. 20.4 plate, with a dense rouletting between grooved concentric circles on it (Rädchenverzierung). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.7606, Prov.: Trench 36 / SU 1746 (Period 1, south of the sanctuary, layer).

18. Vertical rim fragment of a Consp. 20.4.2 plate. The rim is strongly profiled with a droplike cross section. At the joint of wall and bottom part a narrow groove under a moulding. On the rim an applied leaf (SCHINDLER ET ALII 2001, V 23) belonging to a girland (SCHINDLER ET ALII 2001, G 29). E Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.7943, Prov.: Trench 39/A / SU 361=1098 (Period 3b, western row of *cellae*, levelling up layer).

19. Rim fragment of a Consp. 20.4.4 plate, with a slightly moulding on the rim. On the concave rim an applied girland (SCHINDLER ET ALII 2001, G 26). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.172, Prov.: W section of trench 5 / SU 101 (Period 1, entrance hall area, layer).

20. Vertical rim fragment of a Consp. 20.4.4 plate. The rim is strongly profiled with a droplike cross section. At the meeting of wall and floor part a narrow groove under a moulding. On the rim an applied girland (SCHINDLER ET ALII 2001, G 6). E Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.729, Prov.: Trench 1 / SU 213+214 (Period 1, northern upper courtyard, layer).

21. Fragment of a Consp. 20.4 plate with an applied rosette on the rim (SCHINDLER ET ALII 2001, R 26). North Italian. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.9245, Prov.: Trench 39/B / SU 1782 (Period 1, west of the sanctuary, layer). Publ. ISIS KAT. 20.6.

22. Wall fragment of a Consp. 20 plate with an applied bull? Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.7628, Prov.: Trench 36 / SU 1768 (Period 1, south of the sanctuary, layer).

23. Fragment of a Consp. 20.4 plate with high rim, on which an applied bull head (SCHINDLER ET ALII 2001, bigger than T 30:

SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 85.47). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.8712, Prov.: Trench 39/B / SU 1360 (Period 1, western row of *cellae* area, layer).

24. Wall fragment of a Consp. 20.4 plate with an applied bull fragment (SCHINDLER ET ALII 2001, T 28?) Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.11769, Prov.: Trench 37 / SU 2452 (Period 1, eastern portico area, layer).

25. Rim fragment of a Consp. 20 plate with an applied cone (SCHINDLER ET ALII 2001 V 39). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.1005, Prov.: surface cleaning between the altar and the stairs / SU 385 (Period 1, southern upper courtyard area, layer).

26. Fragment of Consp. 20.4.1 plate with high rim (SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 59,9). There is a moulding on the joint point of the wall and the lower part, with a groove under it. A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.1665, Prov.: Trench 16 / SU 358+359 (Period 5, lower courtyard, filling of a robbed wall).

27. Rim fragment of a Consp. 20.4.1 plate. A Fabrikat. Arretine ware? Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2011.4.445, Prov.: Trench 44 / SU 1902 (Period 1, north of the sanctuary, layer).

28. Rim fragment of a Consp. 20.4.2 plate with a horizontal groove under the rim. The wall is slightly concave with an applied palmette (SCHINDLER ET ALII 2001, O 11). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.10351, Prov.: Trench 16=43 / SU 1040 (Period 1, lower courtyard area, layer).

29. Small fragment of a Consp. 21.6? plate. The floor is moulded. On the horizontal upper part with a dense rouletting (Rädchenverzierung). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.10682, Prov.: Trench 40 / SU 1208 (Period 3b, southern portico, levelling up layer).

30. Vertical rim fragment of a Consp. 26.2.1 cup with horizontal grooves and an applied spiral on it (SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 60,9) A Fabrikat. Arretine Ware? Tiberian–Claudian. Inv. Nr. R.2011.4.2209, Prov.: Trench 52 / SU 100 (stray find, northern row of *cellae*).

31. Bottom fragment of a Consp. 29.1.2 cup with thin foot ring. On the bottom Q·S·P name stamp (CVARR 2ND ED. 1765,1. A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.454, Prov.: Trench 8 / SU 110 (Period 3–4, lower courtyard, debris).

32. Bottom fragment of a Consp. 29.1 cup with thin foot ring. Inside on the floor a Q·L·[C] name stamp in *planta pedis* (CVARR

- 2ND ED. 1037,5) A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.1972, Prov.: Trench 21 / SU 414+413 (Period 4, southern upper courtyard, layer).
33. Bottom fragment of a Consp. 34 cup with a Q·L·C stamp in *planta pedis*. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2011.4.840, Prov.: Southern sector of the eastern enlargement of trench 44 / SU 2637 (Period 3 North of the sanctuary, layer).
34. Vertical rim fragment of a Consp. 26.2.1? cup with horizontal grooves – see SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 60.9. A Fabrikat. Arretine Ware. Claudian. Inv. Nr. R.2009.2.13579, Prov.: Trench 39/B / SU 1626 (Period 1, west of the sanctuary, demolition layer).
35. Vertical rim fragment of a Consp. 29.1.1 = Mazzeo 21 cup with horizontal grooves. A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Tiberian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.10168, Prov.: Trench 42/A / SU 1367 (Modern Period, temple pronaos area).
36. Bottom fragment of a Consp. 34 cup with a thin, small foot ring. Inside an I(U)VENE name stamp in *planta pedis* (CVARR 2ND ED. 1005,3). A 2 Fabrikat. Juvenis Po valley potter. Late Augustean–Claudian. Inv. Nr. R.2009.2.10213, Prov.: Trench 42/B / SU 1498 (Period 1, temple pronaos area, well-filling up).
37. Bottom fragment of a Consp. 34 (?) cup, with a G·E[...] stamp in *planta pedis* on it. Arretine Ware. Tiberian–Claudian. Inv. Nr. R.2009.2.8204, Prov.: Trench 39/A / SU 1281 (Period 1, western portico area, layer).
38. Bottom fragment of a Consp. 34? cup with a C T·S stamp in *planta pedis* on it (CVARR 2ND ED. 2028,10/11). D Fabrikat. C. Tap() Suc() Po valley potter. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.13665, Prov.: Trench 39/B / SU 1700 (Period 3a, west of the sanctuary, demolition layer).
39. Bottom fragment of a Consp. 34 cup with an L·M·V stamp in *planta pedis* on it (CVARR 2ND ED. 1085,12). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.8587, Prov.: Trench 39/B / SU 1104 (Period 1–2, western portico area, layer).
40. Bottom fragment of a Consp. 34 cup with an L·M·V stamp in *planta pedis* (CVARR 2ND ED. 1085,16). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.10704, Prov.: Trench 40 / SU 1209 (Period 1, southern portico area, layer).
41. Bottom fragment of a Consp. 34 cup with an L·M·V stamp in *planta pedis* (CVARR 2ND ED. 1085, 8/9). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.9118, Prov.: Trench 39/B / SU 1626+1625 (Period 1, west of the sanctuary, layer).

42. Bottom fragment of a Consp. 34 cup with an L·M·V stamp in *planta pedis* (CVARR 2ND ED. 1085, 12). Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.9100, Prov.: Trench 39 / SU 1625 (Period 1, west of the sanctuary, layer).
43. Bottom fragment of a Consp. 34 cup with a Q·[S] P(...) stamp in *planta pedis* (CVARR 2ND ED. 1765,1). A 2 Fabrikat. Q·S·P (possibly Q·SEN() P()) Po valley potter. Claudian–Nerva. Inv. Nr. Ltsz. IS.2021.1.9. Prov.: Eastern section of trench 50 / SU 2675 (Period 5, Amber Road, grave).
44. Bottom fragment of a Consp. 34.1.2 cup with a Q S() [C]? (CVARR 2ND ED. 1763) or Q S() [S] (CVARR 2ND ED. 1766) stamp. A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.1516, Prov.: Trench 12 / SU 398 (Period ?, southern upper courtyard, pit filling).
45. Rim fragment of a Consp. 34.1.1 cup with a horizontal groove and an applied mask (SCHINDLER ET ALII 2001, M 35). A Fabrikat. Arretine ware. Claudian–Neronian. Inv. Nr. R.2009.2.12354, Prov.: Northern enlargement of trench 15 / SU 2014 (Period ?, Amber Road, graveled layer).
46. Rim fragment of a Consp. 34.1.1 = Mazzeo 15 A, B cup with a horizontal groove under the mouth part and a pronounced flange under the vertical rim part. On the rim an applied mask (SCHINDLER ET ALII 2001, M 43). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. IS.2021.1.12. Prov.: Eastern section of trench 50 / SU 2669+2670+2674+2675 (Period ?, Amber Road, layer).
47. Rim fragment of a Consp. 34 cup with an applied comic mask (SCHINDLER ET ALII 2001, M 48). Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.10472, Prov.: Trench 16=43 / SU 1574 (Period 1, lower courtyard, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.2.
48. Rim fragment of a Consp. 34.1.2 cup with a slightly moulded mouth part. With a long-haired mask appliqué (SCHINDLER ET ALII 2001, M 21). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.11985, Prov.: Trench 39/A / SU 1782 (Period 1, west of the sanctuary, layer).
49. Rim and wall fragment of a Consp. 34.1.1 cup with a horizontal groove under the mouth part. On the rim an applied spiral (SCHINDLER ET ALII 2001, S 10), an eight-petaled rosette (SCHINDLER ET ALII 2001, R 32) and a three-lobed leaf (without analogy). Rim diam.: 11 cm. A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.365, Prov.: Trench 11 / SU 195 (Period 1, lower courtyard filling of a pit). Publ. ISEUM KAT. 20.1.
50. Fragments of a Consp. 34.1.2 cup. On the rim a decoration frieze of spiral and round rosette (SCHINDLER ET ALII 2001, R 66?).

8 matching pieces. Po valley workshop. Claudian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.1386, Prov.: Trench 39/B / SU 1782 (Period 1, west of the sanctuary, layer).

51. Fragment of a Consp. 34 cup with mouldings on the rim and on the floor. On the rim a rosette of 8 petals. (SCHINDLER ET ALII 2001, Abb. 57 R 40). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.1177, Prov.: Trench 13 / pit under SU 280 (Period 3, southern upper courtyard, pit filling).

52. Rim fragment of a Consp. 34.1.1 cup with a horizontal groove under the mouth part and a pronounced flange under the vertical rim part. On the rim an applied four-petaled rosette (SCHINDLER ET ALII 2001, R 51). Diam.: 13 cm. A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Pr. Nr. 21102, Prov.: Trench 66 / SU 3503+3534+3537 (Period 3, foundation of the southern road).

53. Rim fragment of a Consp. 34 cup with a pronounced flange under the vertical rim part. On the rim an applied multi-petaled rosette (SCHINDLER ET ALII 2001, R 34?) Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. 2009.2.1114, Prov.: Trench 12 / SU 306 (Period 2, southern upper courtyard area, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.5.

54. Smaller variant of a Consp. 34.1.1 cup. The rim is slightly concave with a groove on its lower part. On the rim an applied rosette (SCHINDLER ET ALII 2001, R 46) and a spiral (SCHINDLER ET ALII 2001, R 46). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. IS.2021.1.13. Prov.: Eastern section of trench 50 / SU 2669+2670+2674+2675 (Period ?, Amber Road, layer).

55. Fragment of a Consp. 34.1 cup with a slightly concave rim. On the rim a groove and an applied four-petaled rosette (SCHINDLER ET ALII 2001, R 51). A 2 Fabrikat. Etrurian workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.8200, Prov.: Trench 39/A / SU 1281 (Period 1, western portico area, layer).

56. Rim fragment of a Consp. 34.2.1 cup with a horizontal groove under the mouth part (DONATI ET ALII 1979, 129, Nr. 272). On the rim an applied spiral (SCHINDLER ET ALII 2001, S 7). A Fabrikat. Etrurian workshop? Late Tiberian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.12552, Prov.: Trench 46 / SU 1956 (Period 4, west of the sanctuary, layer).

57. Rim fragment of a Consp. 34.1.2 cup with a horizontal groove under the mouth part. On the rim an applied spiral and a multi-petaled rosette (SCHINDLER ET ALII 2001, R 21). A Fabrikat. Diam: 7.2 cm. Etrurian workshop. Late Tiberian–Flavian. Pr. Nr. 21298. Prov.: Trench 66 / SU 3589 (Period 3, foundation of the southern road).

58. Rim fragment of a Consp. 34.1.1 cup with a horizontal groove under the mouth part. On the rim an applied leaf (SCHINDLER ET ALII 2001, O 16). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.11984, Prov.: Trench 39/A / SU 1782 (Period 1, west of the sanctuary, layer).
59. Rim fragment of a Consp. 34.1.1 cup with an applied three-lobed leaf (without analogy). A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2011.4.4128, Prov.: Trench 55 / SU 3120 (Period 1, southern upper courtyard area, layer).
60. Rim fragment of a Consp. 34 cup, with an applied Amor blowing a double whistle (SCHINDLER ET ALII 2001, F 8). Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2011.4.2194, Prov.: Publ. ISEUM KAT. 20.4. Trench 37 / stray find (eastern portico).
61. Rim fragment of a Consp. 34 cup, with an applied dog (SCHINDLER ET ALII 2001, T 19). It has a brownish-yellow slip. E Fabrikat. Po valley workshop. Claudian–Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.1419, Prov.: Trench 7/A / SU 512 (Modern Age, western portico).
62. Rim fragment of a Consp. 36.4.4 = Ritterling 8 hemispheric cup. Its wall is slightly concave and undecorated. A 2 Fabrikat. Po valley workshop. Tiberian–Claudian. Inv. Nr. R.2009.2.10839, Prov.: Trench 40 / SU 1633 (Period 1, southern portico area, filling of a foundation trench).
63. Inkwell, wall fragments of a Consp. 51.3 thinwalled pyxis. Flavian. Inv. Nr. R.2009.2.1354, Prov.: W section of trench 7 / W profile of SU 366 (Period 3–4, west of the sanctuary, layer).

Barbotine decorated ware

64. Consp. 39 dish, on the out-folded rim two stylized lily and bunch of grape. H.:4,5 cm, diam.: 19 cm. E Fabrikat. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.7641, Prov.: Trench 36 / SU 1175 (Period 3a, eastern portico, filling of a kiln working pit). Publ. ISIS KAT. 20.11.
65. Rim fragment of a Consp. 40.1.1 dish (see DONATI 1979, 167, Nr. 170). Along its both sides run two grooves, between them a barbotin decorated stylized bunch of grapes. E Fabrikat. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.1193, Prov.: Trench 13 / SU 264 (Period 3b, southern upper courtyard, levelling up layer).
66. Rim fragment of a Consp. 42.1.1 dish. On the horizontal rim a barbotine decorated stylized lily (ZABEHLICKY-SCHNEFFENEGGER 1986, Abb. 4.9, 13). E Fabrikat. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.11067, Prov.: stray find (Stray find).

67. Rim fragment of a Consp. 42: along its outer rim runs a groove. On the horizontal rim there is a barbotine decorated stylized lily (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.7, 13). E Fabrikat. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.1155, Prov.: Trench 12 / SU 399 (Period 3, southern upper courtyard area, layer).

68. S-profiled rim fragment of a Consp. 43 = Mazzeo 11 A cup, with a barbotine decorated stylized lily (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.7,2). E Fabrikat. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2011.4.1747, Prov.: S enlargement of trench 44 / SU 2178 (Period 3–4, north of the sanctuary, layer).

69. Rim fragment of a Consp. 43 cup, with a barbotine decorated grape stalk (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.7.14). Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2011.4.2940, Prov.: E section of trench 51/A / SU 2630 (Period 2, north of the sanctuary, layer).

70. Rim fragment of a Consp. 43 cup, with a barbotine decorated volute and three dots (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.10.1). E Fabrikat. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2011.4.839, Prov.: E enlargement of trench 44 / SU 2637 (Period 2, north of the sanctuary, layer).

71. Rim fragment of a Consp. 43.1.1 cup with a barbotine decorated stylized bunch of grapes and a lily fragments. Rim diam.: 18.4 cm. E Fabrikat. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2011.4.2941, Prov.: E part of trench 51 / SU 2630 (Period 2, north of the sanctuary, layer).

72. Rim fragment of a Consp. 43/44 cup with a barbotine decorated bunch of grapes fragment. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.9889, Prov.: Trench 39/C / SU 1580 (Period 2, west of the sanctuary, filling up of a workshop pit).

73. Rim fragment of a Ritterling 12 cup. Po valley workshop, Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.9889, Prov.: Trench 39/C / KE 1580 (Period 2, west of the sanctuary, filling up of a workshop pit).

74. Horizontal rim fragment of a Consp. 44.1.3 cup with a groove on its outer edge (see DONATI ET ALII 1979, 159, Nr. 116). On the rim a barbotine decorated stylized (broke off) bunch of grapes at the end of a stalk coming from a heart-shaped motif. (See GABLER 1964, 7, 3. ábra, 8, 4. ábra.) E Fabrikat. Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.9054, Prov.: Trench 39/B / SU 1624 (Period 2, west of the sanctuary, demolition layer).

75. Fragment of a Consp. 45.1.2/3 cup with a vertical moulding on its concave rim. On the rim a barbotine decorated stylized bunch of grapes. See DONATI ET ALII 1979, 167, Nr. 160. E Fabrikat.

Po valley workshop. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.13563, Prov.: Trench 39/B / SU 1626 (Period 2, west of the sanctuary, demolition layer)

SOUTH-GAULISH SAMIAN WARE

La Graufesenque ware

76. Fragment of the lower part of a Drag. 29 bowl. Above a leaf-frieze runs between horizontal wavy lines (KNORR 1919, Taf. 62,45). The lower area is divided into metopes by vertical wavy lines. To the right bundle of oblique wavy lines straddle arrowhead leaf-lines (KNORR 1919, Taf. 48,1 és 4). To the left two deers facing each other (O.1701 és O.1746), between them grass (KNORR 1919, Taf. 16.12), above them leaves (KNORR 1919, Taf. 28.27). See MEES 1995, Taf. 81.11). M. Crestio. Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.9888, Prov.: Trench 39/C / SU 1580. (Period 2, west of the sanctuary, filling of a workshop pit). Publ. ISEUM KAT. 224, Kat. 20.9.

77. Fragment of the lower part of a Drag. 29 bowl with palmtree-like plant, running dogs (O.1925) between oblong leaves, leaf ornaments (KNORR 1919 Textb.12, 57/13) and a rabbit to the right (O.2074), under a closing frieze made of double-leaves (KNORR 1919, Taf.83.2). Vitalis? Vespasian. Inv. Nr. R.2011.4.845, Prov.: S section of the E enlargement of trench 44 / SU 2637. (Period 3, north of the sanctuary, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.3.

78. Fragment of a Drag. 29 bowl. The rim part is dense rouletted, under it horizontal wavy lines run. In the decorated area rosettes on three-lines stalks (KNORR 1919, Taf. 87.2; KNORR 1952, Taf. 24 D), between them an arrowhead separating motif. Sex(tus) Iul(ius) Iucundus or Felix. Neronian–Vespasian. Inv. Nr. R.2009.2.10094, Prov.: Trench 40 / SU 1216 (Period 3a, southern row of *cellae*, layer).

79. Wall fragment of a Drag. 29 bowl. The horizontal moulding is framed by pearls on both sides. Above a wild boar (O.1671; KNORR 1919, Taf. 87.5). Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.10994, Prov.: Trench 39/A-B / SU 100 (Stray find, western portico and row of *cellae*).

80. Wall fragment of a Drag. 29 bowl. In the wavy line under the dotline along the horizontal moulding a stalk decoration with a star motif. An oblong leaf bends off the stalk (KNORR 1919, Textb.9). An eagle (KNORR 1919, Textb.13; Taf. 52.11) stands in a wreath (KNORR 1919, Taf. 62.62; Taf. 65.37, Taf. 85.6) under the meeting of the wavy line. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.9023, Prov.: Trench 39/B / SU 1620. (Period 3a, western row of *cellae*, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.10.

81. Wall fragment of a Drag. 29 bowl. Under the horizontal moulding a dotline with a girland (KNORR 1919, Taf. 35.67). In

the girland a spiral (KNORR 1912, Taf. 12.20). Germanus III. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.5138, Prov.: Trench 25/C-28/A / from the profile (Stray find, western row of *cellae*).

82. Wall fragment of a Drag. 29 bowl. Along the horizontal moulding a multiple zigzag line, with a six-petaled big flower above it. Vespasian. Inv. Nr. R.2011.4.2698, Prov.: Trench 51 / SU 2560 (Period 3b, north of the sanctuary, levelling up layer).

83. Wall fragment of a Drag. 29 bowl. Above the horizontal moulding a dotline, below rouletting. Vespasian. Inv. Nr. R.2009.2.12555, Prov.: Trench 46 / SU 1956 (Period 3, Amber Road, road foundation).

84. Wall fragment of a Drag. 30 bowl with relief. Under the ovolo a stalk and leaf decoration fragment in a metope framed by a row of beads. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.13774, Prov.: Trench 39/B / SU 1702 (Period 2, west of the sanctuary, layer).

85. Wall fragment of a Drag. 37 bowl with an ovolo (KNORR 1919, Taf. 57.19) joined by a wavy line. In the decorated area a rosette (KNORR 1919, Taf. 82.5 and 82.6 C) on a spiral framed by a double stalk motif. and a dividing joint between the stalks. Secundus or Vitalis. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.7955, Prov.: Trench 39/A / SU 361=1098 (Period 3b, west of the row of *cellae*, levelling up layer).

86. Wall fragment of a Drag. 37 bowl with a row of girlands (KNORR 1919, Taf. 35.69) between horizontal wavy lines, and crops on two stalks (KNORR 1919, Taf. 35.72). The girlands are separated by flowers (KNORR 1919, Taf. 35.64) hanging down from a vertical stalks. Germanus III. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.702, Prov.: Trench 1 / SU 213 (Period 2, north upper courtyard area, demolition layer).

87. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Horizontal wavy lines divide the decorated area to frieses. Above a rosette, in the lower part a boar (O.1672; KNORR 1919 Taf. 62.26; Taf. 63 B), below plant motif (KNORR 1919, Taf. 62.51). Passienus. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2011.4.519, Prov.: E enlargement of trench 44 / SU 2084 (Period 5, north of the sanctuary, leveling layer).

88. Wall fragment of a Drag. 37 bowl with frieze zones separated from each other by horizontal wave lines. Above stalks with fruits hanging down from trees (KNORR 1910, Taf. 5.1). In the lower frieze rosettes on spirals (KNORR 1919, Taf. 35.65) in girlands (KNORR 1919, Taf. 35.67). Between the girlands a leaf hanging down from two stalks (KNORR 1919, Taf. 35.63). Germanus III. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.12636, Prov.: E enlargement of trench 46 / SU 100 (Stray find, Amber Road).

89. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. The decorated area is divided by horizontal and vertical zigzag lines. In one of them a satyr (O.646). Germanus III. Masculus. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.177, Prov.: W end of trench 5 / SU 103 (Period 2–3, entrance hall).

90. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. The decorated areas framed by wavy lines above an S-shaped leaf row (KNORR 1919, Taf. 28.8), with a multipetal plant in one of them (KARNITSCH 1957, Taf. 18.6). Mascuus. Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.7827, Prov.: Trench 36 / SU 1247 (Period 3, southern portico, layer).

91. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. The decorated area consists of metopes formed by vertical wave lines. There is a diagonal ornament with a triple leaf to the left. In the side triangles crops on stalks (KNORR 1919, Taf. 57 A–B). In the right metope stands Peleus (O.883). Circle of Mercato. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.9964, Prov.: Trench 40 / SU 609 (Period 5, southern row of *cellae*, filling of a robbed wall).

92. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. The decorated area consists of metopes formed by vertical and horizontal wavy lines. To the left a leaf, on the right a stepping human figure (KNORR 1919, Taf. 34.7). In the lower metope a bunch of scales (KARNITSCH 1959, Taf. 17.1). Domitian. Inv. Nr. R.2011.4.323, Prov.: E side of trench 44 / SU 1808 (Period 4–5, north of the sanctuary, layer).

93. Wall fragment of a Drag. 37 bowl with a lion on it (O.1453). The decorated area is closed by frieze made of triple leaves (KNORR 1919, Textb.12) under a horizontal wave line. Below a fragment of a name stamp. Mercato, Masculus, circle of M. Crestio. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.12071, Prov.: Trench 39/A / SU 100 (Stray find, western portico and row of *cellae*).

94. Lower part of a Drag. 37 bowl. In the decorated area a plant ornament imitating lawn (KNORR 1919, Taf. 16.22) above a horizontal wavy line, to the right Silenos stands (KNORR 1952, 6 B). Under the the wavy line a hare (O.2129) between rosettes. Below the closing line BIRACIL stamp (MEES 1995, Taf. 12.2) is to be seen. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.7684, Prov.: Trench 36 / SU 1196A. (Period 3a, entrance hall, filling up of a workshop pit). Publ. ISEUM KAT. 20.13.

95. Lower part of a Drag. 37 bowl. The decorated area consists of metopes formed by wavy lines, which end in star-shaped rosettes. Victoria (O.814) stands in the left metope, a tree in the middle one, and Apollo sits in the right one (O.84). There is a T and a fragmentary letter scratched on the bottom. Flavian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.7501, Prov.: Trench 36 / SU 1181–342. (Period 3, entrance hall, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.14.

96. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. In the decorated area a stalk decoration with leaves above the trough and a bird and a hare (O.2129) under the crest. Mercato. Domitian–Traian. Inv. Nr. R. 2011.4.339, Prov.: Trench 44 / SU 1819. (Period 3–4, north of the sanctuary, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.12.

Banassac Ware

97. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under a horizontal wave line frieze of double-leaves (KNORR 1910, Taf. I.17), and birds above it (HOFMANN 1988, 278 és 296?). Circle of Natalis. Traian–Hadrian. Inv. Nr. R.2011.4.3693, Prov.: W section of trench 51/B SU 2485 (Period 3, north of the sanctuary, layer).

South Gaulish Plain Ware

98. Floor fragment of a Drag. 4/22 cup with a marble-like light red slip on a yellow prime (VERNHET 1986.102). Bottom dm.: 8.8 cm. Claudian–Vespasian. Inv. Nr. R.2009.2.8265, Trench 39/A / SU 1325. (Period 1, western portico, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.8.

99. Full profile of a Drag. 18/31 plate (*catillus*) (DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, Abb. 15,48.3). Its wall is slightly concave, the bottom is nearly flat. On the floor an OFFFRONTINI stamp. The first F is in the letter O of officina, the letter N is reverse (similar to NAMES 4, 9a and 13a). Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2009.2.9836, Prov.: Trench 39/C / SU 1517 (Period 2, west of the sanctuary, layer).

100. Floor fragment of a Drag. 18/31 plate with an OFIFSEC stamp. Probably Secundus II (NAMES 8, 170). A stamp of T. Flavius Secundus is recorded from Carnuntum (KANDLER-ZÖCHMAN 1997, Nr. 2, 168, Taf. 28.2). Vespasian–Domitian. Inv. Nr. R.2011.4.1874, Prov.: E section of trench 49 / SU 2242 (Period 4, Amber Road, layer).

101. A complete Drag. 27 cup (*acetabulum*) (DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007, Abb. 27, 70.12). Diam.: 13 cm, H.: 6 cm. Domitian–Traian. Inv. Nr. R.2009.2.7500, Prov.: Trench 36 / SU 1180=269. (Period 3b, south of the sanctuary, levelling up layer). Publ. ISEUM KAT. 20.15.

CENTRAL GAULISH WARE

102. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (ROGERS B 44?) a wave line. The decorated area is divided to metopes by wave lines, to the right an articulated bow (Rogers G 399) and an arch motif (ROGERS U 132). Near them a diagonal decoration motif (ROGERS M 41; Terrisse pl. 44.10154). Martres–de Veyre? Hadrian–Antoninus Pius? Inv. Nr. R.2009.2.8510, Prov.: Trench 39/B / SU 361=1098 (Period 3b, western portico and row of *cellae*, levelling up layer).

Lezoux Ware

Decorated pottery

103. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (CGP fig.47.3) runs a pearl line. In the decorated area Victoria (O.809) stands in a big double circle (KARNITSCH 1959, Taf. 66.1). Circle of Cinnamus. Antoninus Pius–Marcus Aurelius. Inv. Nr. R.2009.2.1359, Prov.: Trench 7/C / SU 366 (Period 3–4, west of the sanctuary, layer).

104. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. The decorated area consists of metopes formed by lines of pearls. To the right Aristides (O.911), in the middle Diana (O.106), and to the left a CINNAJMI stamp are to be seen (KARNITSCH 1959, Taf. 71,5). Cinnamus. Antoninus Pius–Marcus Aurelius. Inv. Nr. R.2009.2.7503, Prov.: Trench 36 / SU 1181=342 (Period 3, entrance hall, layer).

105. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (CGP fig.47.1) runs a pearl line. In the decorated area a triple (CGP fig.47.31) and a septuple leaf (KARNITSCH 1959, Taf. 70.2) branch from a bunch of stalks. Similar composition: KARNITSCH 1959, Taf. 71.7. Circle of Cinnamus. Antoninus Pius–Marcus Aurelius. Inv. Nr. R.2009.2.12867, Prov.: Trench 39/B / SU 1477=1698 (Period 3, western portico and row of *cellae*, demolition layer).

106. Wall fragment of a Drag. 37 bowl with an ovolo (KARNITSCH 1959, Taf. 46.4), joined by a pearl line. In the decorated area a dolphin (O.2384) in a broader arc. See KARNITSCH 1959, Taf. 46.4. Paternus II. Antoninus Pius–Commodus. Inv. Nr. R.2009.2.1395, Prov.: Trench 7/D (Stray find, west of the sanctuary).

107. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo runs a horizontal dot line. The decorated area is divided by a vertical pearl line, which ends in an astragalos at the top (Rogers R 61). From this a big bow starts to the left (KARNITSCH 1959, Taf. 70.1), to the right a bird in a double circle (O.2315). Antoninus Pius–Marcus Aurelius. Inv. Nr. R.2011.4.478, Prov.: W section of trench 44 / SU 100 (Stray find, north of the sanctuary).

108. Wall fragment of a Drag 37 bowl. Under the ovolo a wavy line and a fragmentary motif. Hadrian–Antonine Period. Inv. Nr. R.2009.2.766, Prov.: Trench 7/B /SU 504 (Modern Age, west of the sanctuary).

Plain ware

109. Fragment of a Drag. 18/31 plate with a MARINUS F stamp on it (GABLER – MÁRTON 2009, 256, Nr. 367). Lezoux. Antonine Period. Inv. Nr. R.2009.2.12294, Prov.: N enlargement of trench 45 / SU 1964 (Period 3–4, north of the sanctuary, filling of a pit).

110. Floor fragment of a Drag. 33 cup with a SACJIROF stamp on it (GABLER – MÁRTON 2009, 542, fig. 29, 542,5.: NAMES 8, 34–35, 2 a) Saciro potter from Lezoux. Antoninus Pius–Marcus Aurelius (150–180) – see DICKINSON 2001, 205. Inv. Nr. R.2011.4.3691, Prov.: Trench 51/B / SU 2485 (Period 3, north of the sanctuary, ground level).

111. Floor fragment of a Drag. 33 cup with a SACR·ILI·M stamp on it (NAMES 8, 54). Sacrillus potter from Lezoux. Marcus Aurelius–Commodus. Inv. Nr. R.2011.4.2519, Prov.: W section of trench 51/A / SU 2503 (Period 3–4, north of the sanctuary, leveling up layer).

112. Plain handle fragment of a Stanfield 1929, 67 form vessel. Hadrian–Antonine Period. Inv. Nr. R.2011.4.4099, Prov.: Trench 53 / SU 3176+3178 (Period 3, north upper courtyard, layer).

EAST GAULISH WARE

113. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (FORRER Fig. 200/E) in an articulated medallion (URNER 1946, Taf. 43.4) there is a Silenos mask (O.1279; KNORR 1907, Taf. 22.3). To the left a poppy-head (Ri-Fi P 120). Ittenweiler ware. Cibisus. Antoninus Pius–Marcus Aurelius. Inv. Nr. R.2009.2.12679, Prov.: W end of trench 46 / SU 1926 (Period 4–5, Amber Road, filling of a well).

RHEINZABERN WARE

114. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (Ri-Fi E 39 e), in an articulated medallion (Ri-Fi K 48) runs a deer (Ri-Fi T 33). Cerialis II–III. Antoninus Pius–Marcus Aurelius. Inv. Nr. R.2011.4.3735, Prov.: N section of trench 51/B / SU 3172 (Period 4, north of the sanctuary, demolition of adobe construction).

115. Wall fragment of Drag. 37 bowl. In the decorated area a leaf (Ri-Fi P 59) branches out of a stalk running in a wavy line, near it a REJGINF stamp. Reginus I. Antoninus Pius–Marcus Aurelius. Inv. Nr. R.2009.2.1363, Prov.: Trench 7/C / SU 366. (Period 3–4, west of the sanctuary, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.19.

116. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (Ri-Fi E 10) a plain- and a dotline-bow (Ri-Fi KB 141). Firmus I, BfA, Comitalis III, Verecundus II. Marcus Aurelius–Septimius Severus. Inv. Nr. R.2011.4.3911, Prov.: Trench 51/C / SU 3182+3183 (Period 4, Amber Road, demolition layer).

117. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (Ri-Fi E 18) a big double bow (Ri-Fi KB 133), under it another smaller double arc, which is articulated from outside (Ri-Fi KB 138) and a leaf (Ri-Fi P 26). The decorated area is closed by a frieze of double leaves (Ri-Fi R 38) below. Reginus II. Commodus–Severan

Period. Inv. Nr. R.2011.4.3921, Prov.: Trench 51/C / SU 3182 (Period 4, Amber Road, demolition layer).

118. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (Ri-Fi E 18) a big bow (Ri-Fi K 6), and a rosette in a double circle under (Ri-Fi O 125). Reginus I, Julius I, Firmus II, Reginus II. Marcus Aurelius–Severan Period. Inv. Nr. R.2011.4.2155, Prov.: E end of a trench 50 / SU 2423 (Period 4, north of the sanctuary, wall foundation).

119. Wall fragment of a Drag. 37 bowl with a fighting gladiator pair with shields (Ri-Fi 217 a és 226 a) to the left and a leaf (Ri-Fi P 75 b?). Victorinus I, A ware with O.382–383 decoration associated. 2nd quarter of the 3rd c. Inv. Nr. R.2011.4.3335, Prov.: Trench SZ 7 / SU 100. (Stray find, north row of *cellae*). Publ. ISEUM KAT. 20.17.

120. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo a row of arches (Ri-Fi KB 66) with eight-petalled rosettes (Ri-Fi O.37) under them. The arches meet each other in a flower motif (Ri-Fi O.51). 80–230 A.D. Inv. Nr. R.2009.2.11948, Prov.: W enlargement of trench 39/A / SU 1773. (Period 4, west of the sanctuary) Publ. ISEUM KAT. 20.18.

121. Wall fragment of a Drag. 37 bowl. Under the ovolo (Ri-Fi E.17) sphinx (Ri-Fi T.176) above a wavy line of double arc and a standing figure to the right (Ri-Fi M.193?). Last decades of the 2nd c. – first quarter of the 3rd c. A. D. Inv. Nr. R.54.121.1. Publ. ISEUM KAT. 20.21.

Plain ware

122. Concave handle of a Drag. 39 platter (*lanx*). Commodus–Severan Period. Inv. Nr. R.2009.2.12683, Prov.: W end of trench 46 / SU 1926 (Period 4–5, Amber Road, filling of a well).

123. Floor fragment of a Drag. 32 plate with a MARCELLINUS stamp (Lud V f 220: JUNG – SCHÜCKER 2006, Taf. 9,338). First half of the 3rd c. Inv. Nr. R.2009.2.1341, Prov.: W end of trench 7 / SU 366 W profile (Period 3–4, west of the sanctuary, layer). Publ. ISEUM KAT. 20.16.

124. Rim fragment of a Lud Tb plate. Late Antonine – Severan Period. Inv. Nr. R.2011.4.3734, Prov.: N section of 51/B / SU 3172 (Period 4, north of the sanctuary, layer).

WESTERNDORF WARE

125. Rim fragment of a Drag. 37 bowl with an ovolo (KELLNER E 2). Comitalis workshop. Commodus–Septimius Severus. Inv. Nr. R.2009.2.10995, Prov.: Trench 39 / SU 100 (Stray find, western portico and row of *cellae*).

126. Wall fragment of a Drag. 37 bowl with an ovolo (KELLNER E 2). In the decorated area a dog (KELLNER 39), an astragal (KELLNER 50), an acanthus leaf (KELLNER 46) and a leaf (KELLNER 47) in double circles (KELLNER 66). Comitalis workshop. Commodus–Septimius Severus. Inv. Nr. R.2011.4.1835, Prov.: Trench 48 / SU 2218=1115(?). (Period 4–5, south of the sanctuary, filling in a robbed wall). Publ. ISEUM KAT. 20.20.

NORTH AFRICAN RED SLIP WARE

127. Floor fragment of a Hayes 50A? plate of C-1/C-2 quality. 2nd half of the 3rd c. – beginning of the 4th c. A. D. Inv. Nr. R.2009.2.10021, Prov.: Trench 40 / SU 1164 (Period 5, southern upper courtyard, filling back the robbed sewer).

128. Floor fragment of a Hayes 50A? plate of C-1/C-2 quality. 2nd half of the 3rd c. – beginning of the 4th c. A. D. Inv. Nr. R.2009.2.9968, Prov.: Trench 40 / SU 609 (Period 5, southern row of *cellae*, filling up of a robbed wall).

129. Floor fragment of a Hayes 58/59 dish. On the bottom part a slightly step, on the inner side an engraved ring. Last decade of the 3rd c. – third quarter of the 4th c. A. D. Inv. Nr. R.2009.2.12493, Prov.: Trench 46 / SU 1925 (Modern Age, Amber Road).

130. Fragment of a Hayes 59 dish with stamped double circles on the floor. (MACKENSEN 1993, Taf. 4,71) Orange-red D ware. Inv. Nr. R.2009.2.2671. Prov. W enlargement of trench 26 / stray find (Stray find, west of the sanctuary).

131. Fragment of a Hayes 61A large dish with a diagonal-cut rim and an horizontal groove under. Light red D ware. The outer side is also coated by the slip. Second – fourth quarter of the 4th c. A. D. Inv. Nr. R.2009.2.4760, Prov.: Trench 35 / trench south of SU 1007 (Period 5, eastern portico).

132. Fragment of a Hayes 52 B platter with a slightly flared rim. On the rim, a groove runs, near it an applied fragment of a animal figure or palm tree? Terra sigillata chiara D ware. Second half of the 4th c. – beginning of the 5th c. Inv. Nr. R.2011.4.3511, Prov.: Trench SZ 22 / SU 100. (Stray find, southern row of *cellae*).

IRODALOMJEGYZÉK • LITERATURE

- ANGERA ROMANA 1985 G. Sena Chiesa (a cura di): Angera romana. Scavi nella necropoli 1970–1979. *Archaeologica* 44, Roma, 1985.
- BALÁZS ET ALII 2013 Balázs P. – Csapláros A. – Sosztarits O. (eds.): Iseum. Isis templom Szombathelyen. *Sistrum* ser. B. No. 2. Szombathely, 2013.
- BALÁZS – SOSZTARITS 2016 P. Balázs – O. Sosztarits: Neuzeitliche Geschichte des Iseum Savariense. In: H. Győry (ed.): *Aegyptus et Pannonia V. Acta Symposii anno 2008*. Budapest, 2016, 165–176, Taf. 51–68.
- BALLA – GABLER 1983 Balla M. – Gabler D.: Terra sigillaták eredetének vizsgálata neutronaktivációs analitikai módszerrel. *ArchÉrt* 110 (1983), 74–81.
- BARB 1938 A. Barb: Frühromische Gräber vom Burgenland. In: A. Radnóti: *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. DissPann II.6*. Budapest, 1938, 175–205.
- BAUER 1998 I. Bauer: Zum Fundmaterial der römischen Kaiserzeit. In: *Vom römischen Lagerdorf zum mittelalterlichen Lesehof. Katalog des Stadtmuseums Klosterneuburg*. Klosterneuburg, 1998.
- BERNHARD 1981 H. Bernhard: Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfer. *Germania* 59 (1981), 79–93.
- BEZECZKY 1981 T. Bezeczy: Amphorae findings from Savaria. *Savaria* 15 (1981), 167–198.
- BEZECKY 1987 T. Bezeczy: Roman amphorae from the Amber Route in Western Pannonia. *BAR Int. Ser.* 386. Oxford, 1987.
- BEZECZKY 1988 Bezeczy T.: A Borostyánkő út amphoraleletei (Die Amphorenfunde der Bernsteinstraße). *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988), 156–182.
- BEZECZKY 2013 Bezeczy T.: Amphorák. In: *ISEUM KAT.*, 212–214.
- BIAGGIO SIMONA 1995 S. Biaggio Simona: La necropoli romana Moghegno. Scavi nel passato di una villa sudalpina. Museo di Valmeggio. Cevio, 1995.
- BIEGERT ET ALII 1995 S. Biegert – J. Lauber – K. Kortüm: Töpferstempel auf glatte Sigillata vom vorderen/westrätischen Limes. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 20 (1995), 547–666.
- BIRD 1986 J. Bird: Samian wares. In: L. Miller – J. Schofield – M. Rhodes: *The Roman quay of St. Magnus House, London. Excavations at New Fresh Wharf. Lower Thames Street, London 1974–78*. In: *London and Middlesex Archaeological Society Special Paper* 8. 1986, 139–185.
- BIRD 1995 J. Bird: 3rd century samian ware in Britain. *Journal of Roman Pottery Studies* 6 (1995), 1–14.
- BÍRÓ – SOSZTARITS in print Sz. Bíró – O. Sosztarits: Architectural and infrastructural changes in Savaria in the first half of the second century. In: O. Láng (ed.): *Hadrianus MCM: Proceedings of the International Conference on the occasion of the 1900th anniversary of emperor Hadrian's accession to the throne held at Budapest, 7–9 November 2017*. in print
- BJELAJAC 1990 Lj. Bjelajac: Terra sigillata u Gornjoj Meziji. Import i radionice Viminacium-Margum (Terra sigillata in Upper Moesia. Import and Viminacium-Margum workshops). *Posebna Izdana* 23. Beograd, 1990.
- BOJOVIĆ 1990 D. Bojović: Rimska keramika Singidunuma. Muzej Grada Beograd. Katalog VIII. Beograd, 1977.

- BOLLA 1988 M. Bolla: La necropoli romane di Milano. Rassegna di Studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano. Suppl. V. 1988.
- BONIFAY 2003 M. Bonifay: La céramique africane, un indice de développement économique? *AntTar* 11 (2003), 113–128.
- BÓNIS 1972 É. Bónis: Italische Einflüsse in der pannonischen Keramik. In: Atti del convegno internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle Padana e dell'alto Adriatico. Ravenna, 1969. Bologna, 1972, 255–261.
- BRANDO 2008 M. Brando: Samia vasa, i vasi „di Samo”. In: F. Filippi (ed.): *Horti et sordes: uno scavo alle falde del Gianicolo*. Roma, 2008, 127–174.
- BRUKNER 1981 O. Brukner: Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. *Dissertationes et monographiae* 24. Beograd, 1981.
- BUÓCZ 1992 T. Buocz: Die Herstellung glasierter Gefässe in Savaria. In: *Glasierte Keramik in Pannonien*. Szent István Király Múzeum Közleményei, Series D. No. 212. Székesfehérvár, 1992, 58–70.
- BUOCZ – GABLER 2002 Buocz T. – Gabler D.: Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében. *Sárvár*, 2002.
- BUORA 2001 M. Buora: La seconda edizione del CVArr e lo studio di bolli relativi alla Venetia, all'area Transalpina. *Aquileia Nostra* 72 (2001), 241–300.
- BURGEAIS – MAYET 1991 A. Burgeois – F. Mayet: Belo VI. Les sigillées. *Collection de la casa de Velázquez* 34. *Archéologie* 14. Madrid, 1991.
- BURMEISTER 1998 S. Burmeister: Vicus und spätrömische Befestigung von Seebruck-Bedaum. *Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte* 76. Kallmünz/Oberpfalz, 1998.
- CAGNANA 1994 A. Cagnana: Un contesto ceramico di età imperiale degli scavi in Palazzo Calissano di Alba. *Quaderni della Soprintendenza Archeologica del Piemonte* 12 (1994), 107–126.
- CALZOLARI 1991 M. Calzolari: Nuovi rinvenimenti di fittili bollati di età romana nella Padana centrale. *Quaderni del Gruppo Archeologico Ostigliese* 1 (1991), 43–80.
- CARANDINI – SOGUI 1981 A. Carandini – E. Sagui: Produzione C. Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo impero). *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale* suppl. Roma, 1981. 58–77.
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1975 A. Cermanović-Kuzmanović: Nalez tera sigilate iz Tekije (La terra sigillata trouvée a Tekija) *Zbornik Narodnog muzeja Beograd* 8 (1975), 221ff.
- CGP J. A. Stanfield – G. Simpson: *Central Gaulish Potters, with a preface by Eric Birley and drawings completed by Wilfred Dodds*. London, 1958.
- CHRISTLEIN ET ALII 1976 R. Christlein – W. Czysz – J. Garbsch – H.-J. Kellner – P. Schröter: Die Ausgrabungen 1969–1971 in Pons Aeni. *BVbl* 41 (1976), 1–106.
- CIPRIANO – SANDRINI 2011 S. Cipriano – G. M. Sandrini: La terra sigillata bollata da Iulia Concordia. Sintesi dei dati. *Quaderni Friulani di Archeologia* 21 (2011), 153–164.
- CONSPECTUS 1990 E. Ettliger – B. Hedinger – B. Hofmann – Ph. Kenrick – G. Pucci – K. Roth-Rubi – G. Schneider – S. von Schnurbein – C. Wells – S. Zabehlicky-Scheffenegger: *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*. *Materialien der römisch-germanischen Keramik* 10. Bonn, 1990.

- CVA A. Oxé – H. Comfort: *Corpus Vasorum Arretinorum: A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*. Antiquitas 3. Bonn, 1968.
- CVARR 2nd ED. A. Oxé. – H. Comfort – Ph. Kenrick: *Corpus Vasorum Arretinorum: A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*. Antiquitas, Reihe A. Bd. 41. Bonn, 2000.
- CZYSZ 1982 W. Czysz: *Der Sigillata-Geschirrfund von Cambodunum-Kempton*. Ein Beitrag zur Technologie und Handelskunde mittelkaiserzeitlicher Keramik. BRGK 63 (1982), 281–348.
- CZYSZ 2003 W. Czysz: *Heldenbergen in der Wetterau*. Feldlager, Kastell, Vicus. Limesforschungen 27. Mainz, 2003.
- CSAPLÁROS – SOSZTARITS 2012 A. Csapláros – O. Sosztarits: *Savaria – größtes Isis-Heiligtum im Donauraum*. Archäologie in Deutschland 2 (2012), 62–63.
- DANELL ET ALII 2003 G. B. Danell – B. M. Dickinson – B. R. Hartley – A. W. Mees – M. Polak – A. Vernhet – P. V. Webster: *Gestempelte südgallische Reliefsigillata (Drag. 29) aus den Werkstätten von La Graufesenque*. Mainz, 2003.
- DEKAN – KUZMOVÁ 1996 J. Dekan – K. Kuzmová: *Terra sigillata in Rusovce-Bergl reperta annis 1964–1969*. In: K. Kuzmová – J. Rajtár (Hrsg.): *Gerulata I*. Nitra, 1996, 145–192.
- DELLA PORTA 1998 C. Della Porta: *Terra sigillata di età alto e medio imperiale*. In: G. Olcese (a cura di): *Ceramiche in Lombardia tre II. sec. a. C. e VII sec. d. C. Raccolta dei dati editi*. Mantova, 1998, 81–365.
- DICKINSON 1986 B. Dickinson: *The samian pottery stamps*. In: Baldock. *The excavation a Roman and Pre-Roman settlement 1968–1972*. Britannia Monograph 7. London, 1986, 202–212.
- DICKINSON 2001 B. M. Dickinson: *The potter's stamps*. In: A. S. Anderson – J. S. Wachter – A. P. Fitzpatrick: *The Romano-British „Small Town“ at Wanborough, Wiltshire: excavations 1966–1976*. Britannia Monograph series 19. London, 2001.
- DONAT 1999a P. Donat: *Zur Herkunft der Terra Sigillaten der Ausgrabung Michaelerplatz*. Fundort Wien 2 (1999), 210–215.
- DONAT 1999b P. Donat: *Feinkeramik aus Vindobona*. Hinweise auf eine lokale Produktion. Fundort Wien 2 (1999), 32–46.
- DONAT 2015 P. Donat: *Terra sigillata gallica in Italia nordorientale*. Dalle collezioni museali alle scoperte recenti. Quaderni Friulani di Archeologia XXV.1 (dicembre 2015), 39–51.
- DONATI 1979 P. Donati: *Locarno*. La necropoli romana di Solduno. Quaderni d'informazione 3. Bellinzona, 1979.
- DONATI ET ALII 1987 P. Donati – F. Ronchelli – S. Biaggio Simona: *Ascona*. La necropoli romana. Quaderni d'informazione 12. Bellinzona, 1987.
- DÜERKOP – ESCHBAUMER 2007 A. Düerkop – P. Eschbaumer: *Terra Sigillata im römischen Flottenlager an der Alteburg in Köln*. Das Fundmaterial der Ausgrabung 1998. Leidorf, 2007.
- EBNÖTHER – ESCHENLOHR 1985 Ch. Ebnöther – L. Eschenlohr: *Das römische Keramiklager von Oberwinterthur, Vitudurum*. Archäologie der Schweiz 9 (1985), 251–258.
- EINGARTNER ET ALII 1993 J. Eingartner – P. Eschbaumer – G. Weber: *Faimingen-Phoebiana I*. Der römische Tempelbezirk in Faimingen-Phoebiana I. Limesforschungen 24. Mainz, 1993.

- EPRO 1 V. Wessetzky: Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain* EPRO 1. Leiden, 1961.
- FABER 1994 A. Faber: Das römische Auxiliarkastell und der Vicus von Regensburg-Kumpfmühl. MBV 49. München, 1994.
- FASOLD 1993 P. Fasold: Das römisch-norische Gräberfeld von Seebruck-Bedaium. *Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte*, Reihe A Bd.64. Kallmünz/Oberpfalz, 1993.
- FASOLD – HÜSSEN 1985 P. Fasold – C. M. Hüssen: Römische Grabfunde aus Faimingen-Phoebiana, Ldkr. Dillingen a. d. Donau. BVbl 50 (1985), 287–340.
- FERRARESI ET ALII 1987 Ch. Ferraresi – N. Ronchi – G. Tassinari (VA): La necropoli romana di Via Beltrami ad Arsago Seprio. *Rassegna di studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano* 39–40 (1987), 1–195.
- FISCHER 1973 Ch. Fischer: Bilderschüssel aus Terra sigillata und Stempel auf Terra Sigillata. In: U. Fischer: Grabungen im römischen Steinkastell Heddernheim 1958–1959. *Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte* 2 (1973), 179–218.
- FISCHER 1981 T. Fischer: Zur Chronologie der römischen Fundstellen um Regensburg. BVbl 46 (1981), 63–104.
- FISCHER 1990 T. Fischer: Das Umland des römischen Regensburg. *Münchner Beitr. zur Ur- und Frühgeschichte*. München, 1990.
- FLORESCU 1967 R. Florescu: Les phases de construction du Drobeta (Turnu Severin). *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Südwestdeutschland. Bonner Jb Beih.* 19. Köln–Graz 1967, 144–151.
- FORRER 1911 R. Forrer: Die römischen Terrasigillata-Töpfereien von Heiligenberg-Dinsheim und Ittenweiler im Elsass. Stuttgart, 1911.
- FRANKE 2003 R. Franke: Arae Flaviae V. Die Kastelle I und II von Arae Flaviae/Rottweil und die Okkupation des Oberen Neckargebietes. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 93. Stuttgart, 2003.
- FRANSIOLI 1958–1959 M. Fransioli: La necropoli romana di Madrano. *JbSGU* 47 (1958–1959), 57–82.
- FURGER – DESCHLER-ERB 1992 A. R. Furger – S. Deschler-Erb: Das Fundmaterial aus der Schichtenfolge beim Augster Theater. *Forschungen in Augst* 15. Augst, 1992.
- FÜLEP 1958 F. Fülep: Das frühromische Gräberfeld von Vasas. *ActaArchHung* 9 (1958), 384–389.
- FÜLÖP 2004 Fülöp E. N.: Terra sigillata leletek Savariából, a Perint nyugati oldaláról (Szombathely, Dózsa Gy. u.). *Savaria* 28 (2004), 139–158.
- GABLER 1964 Gabler D.: Adatok az itáliai barbotinos sigillaták kérdéséhez. *Arrabona* 6 (1964), 5–17.
- GABLER 1967 Gabler D.: Arrabona legkorábbi sigillatái. *Arrabona* 9 (1967), 21–53.
- GABLER 1971 Gabler D.: Kutatások Arrabona canabaejában. *Arrabona* 13 (1971), 5–54.
- GABLER 1973 D. Gabler: Italische Sigillaten in Nordwest-Pannonien. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 51. Eisenstadt, 1973.
- GABLER 1974 D. Gabler: Sigillaten auf dem Gebiet des Palatiums von Gorsium. *Alba Regia* 10 (1972) [1974], 9–68.
- GABLER 1975 D. Gabler: Terra sigillata. In: *Römische Forschungen in Zalalövő* 1973. *ActaArchHung* 27 (1975), 176–183.

- GABLER 1976a D. Gabler: Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules-Villa in Aquincum (mit einem Anhang von I. Wellner). *ActaArchHung* 28 (1976), 3–77.
- GABLER 1976b D. Gabler: Terra sigillata. In: *Römische Forschungen in Zalalövő* 1974. *ActaArchHung* 28 (1976), 160–169.
- GABLER 1977 Gabler D.: A dunai limes I-II. századi történetének néhány kérdése. *ArchÉrt* 104 (1977), 145–175.
- GABLER 1978 Gabler D.: Terra sigillata. In: F. Redő – V. Lányi – D. Gabler – K. Szabó – Gy. Fülöp – É. Maróti – Á. M. Nagy: *Römische Forschungen in Zalalövő* 1976. *ActaArchHung* 30 (1978), 391–408.
- GABLER 1979 D. Gabler: Sigillaten. In: F. Redő – V. Lányi – D. Gabler: *Römische Forschungen in Zalalövő* 1977. *ActaArchHung* 31 (1979), 375–383.
- GABLER 1981 Gabler D.: Terra sigillaták az aquincumi legiotáborból (A tribunus laticlavus ház és környéke). *BudRég* 28 (1981), 135–140.
- GABLER 1982a D. Gabler: „Nordafrikanische Sigillaten” in Pannonien. *Savaria* 16 (1982), 313–333.
- GABLER 1982b D. Gabler: Die südgallische Sigillaten in Pannonien. Einige Besonderheiten ihrer Verbreitung. *Acta RCRF* 21–22 (1982), 49–62.
- GABLER 1982c D. Gabler: Terra Sigillata. In: F. Redő – G. Nádor – S. A. Boutamin – M. Nagy – D. Gabler: *Römische Forschungen in Zalalövő* 1980–1981. *ActaArchHung* 34 (1982), 323–362.
- GABLER 1983 Gabler D.: Terra sigillata chiara tálak Nagykanizsáról. *Zalai gyűjtemény* 18 (1983), 27–44.
- GABLER 1985 Gabler D.: Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból. *ArchÉrt* 112 (1985), 109–117.
- GABLER 1986 Gabler D.: Pannonia gazdasági súlypontjai és azok fejlődése a terra sigillaták tükrében. Kandidátusi disszertáció 1986.
- GABLER 1987 D. Gabler: La céramique sigillée de la Gaule de l’Est en Pannonie. *Revue Archéologique de l’Est et du Centre-Est* 38 (1987), 47–56.
- GABLER 1988 D. Gabler: Spätantike Sigillaten in Pannonien. Ein Nachtrag zu den nordafrikanischen Sigillaten. *Carnuntum Jb* (1988), 9–40.
- GABLER 1989a D. Gabler: Die Sigillaten von Salla (Zalalövő). Grabungen 1982–1983. *ActaArchHung* 41 (1989) 435–475.
- GABLER 1989b D. Gabler: The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes. *BAR Int. Ser.* 531. Oxford, 1989.
- GABLER 1990 Gabler D.: Terra sigillata az inotai és a pannoniai halomsírokban. In: Palágyi S. (szerk.): *Noricum-pannoniai halomsírok*. MTA VEAB, Veszprém, 1990, 149–162.
- GABLER 1991a D. Gabler: Italische Sigillaten aus den Canabae legionis in Carnuntum. *Carnuntum Jb* (1991), 229–252.
- GABLER 1991b D. Gabler: Römische Strassenstation in der Gemarkung von Sárvár. *CommArchHung* 1990 [1991], 39–84.
- GABLER 1992 Gabler D.: A balácai terra sigillaták 2. *Balácai közlemények* 2 (1992), 293–316.
- GABLER 1993 D. Gabler: Samian ware from the Albertfalva vicus. *BudRég* 30 (1993), 119–132.
- GABLER 1994 D. Gabler: Über die Aussagekraft der Terra Sigillaten bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: H. Friesinger – J. Tejral – A. Stuppner (Hrsg.): *Die Markomannenkriege. Ursache und Wirkungen*. Brno, 1994, 355–369.
- GABLER 1996 D. Gabler: Terra sigillata tardo italica in Pannonia. *ActaArchHung* 48 (1996), 49–69.

- GABLER 1997 D. Gabler: Die Römische Straßenstation von Sárvár und ihre Vorgängerbauten aus dem 1. Jh. Carnuntum Jb 1997, 23–82.
- GABLER 1999a Gabler D.: Terra sigillaták az albertfalvi vicusból. BudRég 33 (1999), 143–154.
- GABLER 1999b D. Gabler: The Flavian limes in the Danube bend (Eastern Pannonia). CommArchHung (1999), 75–86.
- GABLER 2000 D. Gabler: Italische Sigillaten mit Stempel in Pannonien. Alba Regia 29 (2000), 75–98.
- GABLER 2001a Gabler D.: A balácai terra sigillaták 3. Balácai közlemények 6 (2001) 97–140.
- GABLER 2001b D. Gabler: Late Italian terra sigillata in Pannonia. Acta Archaeologica Lovaniensia. Monogr. 12. 2001, 51–56.
- GABLER 2002 Gabler D.: Terra sigillaták az aquincumi canabaeból. BudRég 35 (2002), 227–266.
- GABLER 2003 D. Gabler: L. MAG() VIRI(lis). Un atelier tardo-padano di terra sigillata. ActaArchHung 54 (2003), 81–100.
- GABLER 2004 D. Gabler: Zur frühen Terra sigillata der Zivilstadt von Vindobona In: G. Dembski –M. Zavadil – D. Gabler (Hrsg.): Ausgewählte Funde vom Rennweg 44 in Wien. Wiener Archäologische Studien 6. Wien, 2004, 101–161.
- GABLER 2006 Gabler D.: Terra sigillaták az albertfalvi vicus nyugati részén. BudRég 40 (2006), 71–93.
- GABLER 2007 D. Gabler: Das Donautal in augusteischer Zeit. Carnuntum Jb 2006 [2007], 81–101.
- GABLER 2010 D. Gabler: Gallische Sigillaten in Carnuntum und auf dem Pfaffenberg. Anodos. Studies of the Ancient World 8 (2008) [2010], 175–200.
- GABLER 2012a Gabler D.: Terra sigillaták Aquincum legkorábbi táborából és annak helyén emelt későbbi római épületekből (A Víziváros leletei). BudRég 45 (2012), 111–150.
- GABLER 2012b Gabler D.: A budaörsi terra sigillaták. In: Ottományi K. (ed.): Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok. Budapest, 2012, 409–454.
- GABLER 2012c D. Gabler: Terra sigillata from Aquincum-Víziváros (Water town). Acta RCRF 42 (2012), 57–68.
- GABLER 2013 Gabler D.: Terra sigillaták és egyéb kerámiatípusok. In: ISEUM KAT., 219–228.
- GABLER 2015 D. Gabler: Le questioni cronologiche del tempio di Iside a Savaria. In: L. Zerbini (a cura di): Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II. convegno internazionale. Ferrara 20–22 novembre 2013. Bologna, 2015, 247–266.
- GABLER 2018 Gabler D.: Terra sigillaták a vízivárosi római telepről (Bp. II. Kacska u. 13-20). BudRég 51 (2018), 27–84.
- GABLER 2019 Gabler D.: Az esztergomi vár 1961–1968 évi ásatásai során előkerült terra sigillaták. In: H. Kelemen M. – Merczi M.: Az Esztergomi Várhegy a római korban. Budapest, 2019, 330–384.
- GABLER – KELLNER 1993 D. Gabler – H.-J. Kellner: Die Bildstempel von Westerndorf II. Helenius und Onniorix. BVbl 58 (1993), 185–270.
- GABLER – KÉRDŐ 2011 D. Gabler – K. Kérdő: Das früheste Alenkastell von Aquincum. In: C. Cosma (ed.): Studies in Archaeology and History. Anniversary volume to Nicolae Gudea his 70th birthday. Cluj-Napoca, 2011, 169–184.

- GABLER – MÁRTON 2009 D. Gabler – A. Márton (avec la contribution de E. Gautier): La circulation des sigillées en Pannonie d'après les estampilles sur sigillées lisses de Gaule, de Germanie et de la région danubienne. *Revue Archéologique de l'Est* 38 (2009), 205–324.
- GABLER – PALÁGYI 1989 Gabler D. – Palágyi Sz.: A balácai terra sigillaták I. *Balácai Közlemények* 1 (1989), 109–122.
- GABLER – PICHLEROVÁ 1996 D. Gabler – M. Pichlerová: Terra sigillata von Gerulata. In: K. Kuzmová – J. Rajtár (Hrsg.): *Gerulata I. Nitra*, 1996, 45–143.
- GABLER – RAUCHENWALD 1992 D. Gabler – A. Rauchenwald: Töpferkunst und Keramikindustrie. In: *Carnuntum I. Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museums Carnuntum*. Wien, 1992, 423–432, 447–488.
- GABUCCI 2017 A. Gabucci: *Sigillata gallica: siti, produttori e centri di consumo*. Attraverso le Alpi e lungo il Po. *Publications de l'École Française de Rome* 532. Rome, 2017.
- GANDOLFI 2005 D. Gandolfi: *La ceramica e i materiali di età romana*. Classi, produzioni, commerci e consumi. *Bordighera*, 2005.
- GASPARI ET ALII 2007 A. Gaspari – V. Vidrih Perko – M. Štrajtar – I. Lazar: *Antični pristanki kompleks v Fizinah pri Portorožu zaščitne raziskave leta 1998*. *ArhVestnik* 18 (2007), 202–215.
- GASPARRI 1970 C. Gasparri: *Strato V*. In: F. Berti et alii: *Ostia II. Le Terme del Nuotatore. Scavo dell'ambiente I. Studi miscellanei* 16, Roma, 1970.
- GASSNER 1990 V. Gassner: *Feinware aus Carnuntum. Funde von den Grabungen auf den „Mühläckern“ 1978–1988*. *Carnuntum Jb* 1990, 253–292.
- GENIN 2007 M. Genin: *La Graufesenque (Millau, Aveyron). Sigillées lisses et autres productions*. Bordeaux, 2007.
- GIMBER 1993 M. Gimber: *Das Atelier des Janu in Rheinzabern*. Karlsruhe, 1993.
- GOUDINEAU ET ALII 1968 Ch. Goudineau – R. Gilardi – G. Hallier: *La céramique arétine lisse. Fouilles de l'École Française de Rome à Bolsena (Poggio Moscini) 1962–1967. IV. Mélanges École Française Rome* 80, suppl. 6. Paris, 1968.
- GRASSI 2002 M. T. Grassi: *La diffusione della ceramica africana in Italia Settentrionale*. In: M. Khanoussi – P. Ruggeri – C. Vismara (a cura di): *L'Africa romana. Lo spazio marittimo del Mediterraneo Occidentale. Geografia storica ed economica. Atti del Convegno di Studio*. Roma, 2002, 1585–1599.
- GRAUE 1974 J. Graue: *Die Gräberfelder von Ornavasso. Eine Studie zur Chronologie der späten La Tène und frühen Kaiserzeit*. Hamburg, 1974.
- GROH 1995 S. Groh: *Chronologische Auswertung der Terra sigillata tardo-padana in der Insula XLI*. *FÖ* 33 (1994) [1995], 364–365.
- GROH 1996 St. Groh: *Die Insula XLI von Flavia Solva. Ergebnisse der Grabungen 1959 und 1989 bis 1992*. *Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts* 28. Wien, 1996.
- GROH 2002 St. Groh: *Terra sigillata*. In: St. Groh – H. Sedlmayer: *Forschungen im Kastell Mautern-Favianis*. *RLiÖ* 42. Wien, 2002.
- GROH – GABLER 2017 St. Groh – D. Gabler: *Terra sigillata aus den Zivilstädten von Carnuntum und Aquincum. Eine Analyse des Sigillata Importes der Provinzhauptstädte von Pannonia superior et inferior (mit einem Beitrag von H. Sedlmayer)*. *Archäologische Forschungen in Niederösterreich. N. F.* 4. Krems, 2017.

- GRÜNEWALD 1976 M. Grünewald: Schuttdeponie des Legionslagers von Carnuntum. *Pro Austria Romana* 26 (1976) 29–31.
- GRÜNEWALD 1979 M. Grünewald: Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabung 1968–1974). *RLiÖ* 29. Wien, 1979.
- GRÜNEWALD 1983 M. Grünewald: Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). *RLiÖ* 32. Wien, 1983.
- GUDEA 1977 N. Gudea: Der Limes Dacicus und die Verteidigung des obermösichen Donaulimes von Trajan bis Aurelian. Die Militärorganisation der Nordgrenze von Obermoesien während der Römerherrschaft in Dacien. In: *ANRW* II/6 (1977), 851–875.
- HAALEBOS ET ALII 1991 J. K. Haalebos – A. W. Mees – M. Polak: Über Töpfer und Fabriken verzierter Terra sigillata des ersten Jahrhunderts. *ArchKorr* 21 (1991), 79–91.
- HAJDU 2016 Hajdu B.: Terra sigillata. In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Hajdu B. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Juhász L.: Jelentés a Komárom-Szőny Vásártéren 2014-ben folytatott feltárások eredményeiről. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 113–167.
- HAJNÓCZI 1987 Hajnóczy Gy.: Pannonia római romjai. Budapest, 1987.
- HAJNÓCZI 1995 Hajnóczy Gy. (szerk.): Pannonia Hungaria Antiqua. *Itinerarium Hungaricum* 1. Budapest, 1995.
- HAJNÓCZI – SZENTLÉLEKY 1964 Hajnóczy Gy. – Szentlélek T.: Római kori homlokzat helyreállítása Szombathelyen. *Magyar Műemlékvédelem* 2 (1959–1960) [1964], 129–136.
- HARSÁNYI – KUROVSZKY 2013 Harsányi E. – Kurovszky Zs.: Falfestménytöredékek az Iseumból és környékéről. In: *ISEUM KAT.*, 75–88.
- HARSÁNYI – KUROVSZKY 2014 Harsányi E. – Kurovszky Zs.: Savaria korai Iseumának falfestményei. In: Balázs Péter (szerk.): *FIRKÁK III. Fialat Római Koros Kutatók III. konferenciakötete*. Szombathely, 2014, 103–111.
- HARSÁNYI – KUROVSZKY 2017 E. Harsányi – Zs. Kurovszky: Wall paintings of the early Iseum of Savaria. In: *12th Conference of the Association Internationale pour la peinture murale antique*. Athen, 2013. Leuven – Paris – Bristol, 2017, 523–527.
- HARTLEY 1972 B. R. Hartley: The Roman Occupation of Scotland. The Evidence of Samian Ware. *Britannia* 3 (1972), 1–55.
- HARTLEY 1992 B. R. Hartley: The Samian ware. In: Inchtuthil. The legionary fortress. Excavations of a section of the annexe ditch of the first Flavian fort. *Britannia* 23 (1992), 73–82.
- HARTLEY – DICKINSON 1982 B. R. Hartley – B. Dickinson: The samian. In: J. S. Wachter – A. D. McWhirr (eds.): *Cirencester Excavations I. Early Roman Occupation at Cirencester*. Cirencester, 1982.
- HAYES 1972 J. W. Hayes: *Late Roman Pottery*. London, 1972.
- HAYES 1973 J. W. Hayes: Roman Pottery from the South Stoa at Corinth. *Hesperia* 42 (1973), 416–470.
- HAYES 1983 J. W. Hayes: The Villa Dionysos excavations, Knossos. The pottery. *Annual of the British School at Athens* 78 (1983), 97–169.
- HAYES 2008 J. W. Hayes: *Agora Publication: Agora XXXII. Roman Pottery. Fine-Ware Imports*. Princeton, 2008.
- HEIMERL 2014 F. Heimerl: Nordafrikanische Sigillata, Küchenkeramik und Lampen aus Augusta Vindelicum (Augsburg). *Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie* 6. Wiesbaden, 2014.

- HOFMANN 1966 B. Hofmann: Oves et marques de potiers de Banassac (fouilles 1961–1964). *Acta RCRF* 8 (1966), 23–44.
- HOFMANN 1988 B. Hofmann: L’atelier de Banassac. *Revue Archéologique. SITES hors serie* 33 Gonfaron, 1988.
- HORVÁTH 2001 Horváth F.: Terra sigillata magángyűjtemény Sárvár és környékéről. *CommArchHung* 2001, 87–123.
- HORVÁTH ET ALII 1979 Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 5. Esztergom és dorogi járás. Budapest, 1979.
- HÖPKEN 2011 C. Höpken: In La Graufesenque verpackt, in Köln versunken. Ein Terra sigillata Fund aus dem Kölner Hafen. In: B. Liesen (Hrsg.): Terra sigillata in den gallischen Provinzen. Kolloquium 13–14 Mai 2008. *Xantener Berichte* 20. Mainz, 2011, 49–64.
- HUDECZEK 1965 E. Hudeczek: Die Terra Sigillata-Funde des Jahres 1963. *Carnuntum Jb* 1963–1964 (1965), 74–91.
- ISAC 1982 D. Isac: Terra sigillata de la Gilaú. Potaissa, 1982.
- ISEUM KAT. Sosztarits O. – Balázs P. – Csapláros A. (szerk.): A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus. *Sistrum – Serie A. No. 1.* Szombathely, 2013.
- ISTENIĆ 1995 J. Istenić: An economic view of the pottery from the western cemetery of Poetovio. In: *Provinzialrömische Forschungen. Festschrift für G. Ulbert zum 65. Geburtstag.* München, 1995, 349–360.
- JODIN 1967 A. Jodin: Le céramique sigillée claire de Volubilis (Quartier sud-ouest). *Bulletin d’Archéologique Marocaine* 7 (1967), 477–497.
- JUHÁSZ 1935 Juhász Gy.: A brigetioi terra sigillaták. Die Sigillaten von Brigetio. *DissPann II.3.* Budapest, 1935.
- JUNG – SCHÜCKER 2006 P. Jung – N. Schücker: 1000 gestempelte Sigillaten aus Altbeständen des Landesmuseums Mainz. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie.* 132. Bonn, 2006.
- KABA 1963 Kaba M.: Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél. *BudRég* 20 (1963), 259–298.
- KALTENBERGER 1995 A. Kaltenberger: Ausgrabungen in St. Peter, Salzburg. Die Terra Sigillaten 1980–1992. *Jahrbuch des Österreichisches Archäologischen Instituts* 64 (1995), 157–294.
- KANDLER-ZÖCHMANN 1997 Chr. Kandler-Zöchmann: Terra sigillata der Grabungskampagne 1993. In: *Das Auxiliarkastell Carnuntum 2. Forschungen seit 1989. Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts* 30. Wien, 1997, 101–172.
- KANDLER-ZÖCHMANN 2002 Chr. Kandler-Zöchmann: Die Terra Sigillata der „Steilhang-Grabung“ 1971-1972 in Petronell. *Carnuntum Jb* 2001 [2002], 47–159.
- KARNITSCH 1959 P. Karnitsch: Die Reliefsigillata von Ovilava/Wels, Oberösterreich. *Schriftenreihe des Instituts für Landeskunde von Oberösterreich* 12. Linz, 1959.
- KARNITSCH 1970 P. Karnitsch: Die Kastelle von Lentia (Linz). *Linzer Archäologische Forschungen. Sonderheft IV/2.* Linz, 1970.
- KARNITSCH 1971 P. Karnitsch: Sigillata von Juvavum. Die reliefverzierte Sigillaten im Salzburger Museum Carolino-Augustum. *Jahresbericht des Museum Carolino Augustum* 16 (1970) [1971], 5–239.
- KELEMEN ET ALII 1979 Kelemen M. – Horváth I. – Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest, 1979.

- KELLNER 1963 H.-J. Kellner: Die keramischen Funde aus den Grabungen der „Römersektion“ in und bei Westerndorf. Zur Sigillata Töpferei von Westerndorf II. Das bayerische Inn-Oberland 33 (1963), 5–55.
- KELLNER 1973 H.-J. Kellner: Die Sigillatatöpfereien von Westerndorf und Pfaffenhofen. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 9. Stuttgart, 1973.
- KELLNER 1981 H.-J. Kellner: Die Bildstempel von Westerndorf. Comitalis und Iassus. BVbl 46 (1981), 121–189.
- KELLNER – ULBERT 1958 H.-J. Kellner – G. Ulbert: Das römische Seebruck. BVbl 33 (1958), 48–82.
- KENRICK 1985 Ph. Kenrick: The fine Pottery. Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice). suppl. to Libya Antiqua V. vol. 3. Tripoli, 1985.
- KERCHLER 1967 H. Kerchler: Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich. ArchA Beih. 8. Wien, 1967.
- KERN 1983 E. Kern: Cibisus. In: Encyclopedie de l'Alsace. Vol. 3. Strasbourg 1983, 1726–1727.
- KERN 1984 E. Kern: Ittenweiler. In: Encyclopedie de l'Alsace. Vol. 7. Strasbourg 1984, 4299.
- KERN 1986 E. Kern: Ittenweiler. In: C. Bémont – J.-P. Jacob: La Terre Sigillée gallo-romaine. Lieux de Production du Haut Empire: Implantations, Produits, Relations. Documents d'archéologie française 6. Paris, 1986, 230–231.
- KISS 1946–1948 Kiss K.: A westerndorfi terra-sigillata gyár mesterei és kronológiája. ArchÉrt 7–9 (1946–1948), 216–274.
- KISS 1987 Á. Kiss: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest, 1987.
- KNIBBE – ZAVADIL 1987 K. Knibbe – M. Zavadil: Rettungsgrabung auf der Trasse der Bundesstrasse 9 im Abschnitt Bad Deutsch-Altenburg. Carnuntum Jb 1986 [1987], 135–153.
- KNORR 1907 R. Knorr: Die verzierte Terra Sigillata-Gefäße von Rottweil. Stuttgart, 1907.
- KNORR 1910 R. Knorr: Die verzierte Terra Sigillata-Gefäße von Rottenburg-Sumelocenna. Stuttgart, 1910.
- KNORR 1912 R. Knorr: Südgallische Terra-Sigillata-Gefäße von Rottweil. Stuttgart, 1912.
- KNORR 1919 R. Knorr: Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart, 1919.
- KNORR 1952 R. Knorr: Terra Sigillata-Gefäße des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen. Stuttgart, 1952.
- KOLŠEK 1972 V. Kolšek: Les necropoles de Celeia et de Šempeter. Inventaria archaeologica Jugoslavija. fasc. 16. Celje, 1972.
- KORTÜM – W. MEES 1998 K. Kortüm – A. W. Mees: Die Datierung der Rheinzaberner Reliefsigillata. In: Form and Fabric. Studies in Rome's past in honour of B. R. Hartley. Oxbow Monographs 80. Oxford, 1998, 157–168.
- KORTÜM 1995 K. Kortüm: Portus-Pforzheim. Untersuchungen zur Archäologie und Geschichte in römischer Zeit. Quellen und Studien zur Geschichte der Stadt Pforzheim 3. Sigmaringen, 1995.
- KOVÁCS 1999 Kovács P.: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Studia Classica. Budapest, 1999.
- KÖHNE – EWIGLEBEN 2000 E. Köhne – C. Ewigleben (hrsg.): Caesaren und Gladiatoren. Die Macht der Unterhaltung im antiken Rom. Hamburg–Mainz, 2000.

- KRONBERGER 1997 M. Kronberger: Ausgewähltes keramisches Fundmaterial aus stratifizierten Fundkomplexen 1. Das Auxiliarkastell Carnuntum. Forschungen 1977–1985. ÖAI Sonderschriften 29. Wien, 1997, 77–146.
- KUNZE 1958 E. Kunze: VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. Berlin, 1958.
- KUZMOVÁ 1992 K. Kuzmová: Terra sigillata v zbierkach Múzea Komarno, Katalog III. Rímske zbierky. Komarno, 1992.
- KUZMOVÁ 1997 K. Kuzmová: Terra sigillata im Vorfeld des pannonischen Limes (Südwestslowakei). Nitra, 1997.
- KUZSINSZKY 1932 Kuzsinszky B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BudRég 11 (1932), 5–411.
- LABROUSSE 1981 M. Labrousse: Les potiers de la Graufesenque et la gloire de Trajan. Apulum 19 (1981), 57–63.
- LADSTÄTTER 1998 S. Ladstätter: Afrikanische Sigillaten und Lampen aus Ovilava/Wels. Carnuntum Jb 1998, 51–64.
- LADSTÄTTER 2000 S. Ladstätter: Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 35. Wien, 2000.
- LAVIZZARI PEDRAZZINI 1977 M. P. Lavizzari Pedrazzini: Terra sigillata italica e sud-gallica. In: A. Frova (a cura di): Scavi di Luni II. Relazione delle campagne di scavo 1972–1973–1974. Roma, 1977.
- LAVIZZARI PEDRAZZINI 1980 M. P. Lavizzari Pedrazzini: Terra sigillata e ceramica comune della necropoli romana di Angera. AnnMilano 33 (1980), 205–278.
- LEON ET ALII 2010 Y. Leon – P. Sciau – P. Goudeau – N. Tamura – S. Webb: The nature of marbled terra sigillata slips: a combined μ X ray and μ XRD investigation. Applied Physics A 99 (2010), 419–425.
- LIESEN 2011 B. Liesen: Marmorierte südgallische Terra sigillaten aus dem Areal der Colonia Ulpia Trajana. In: B. Linsen (Hrsg.): Terra sigillata in den gallischen Provinzen. Xantener Berichte 20. Mainz, 2011, 79–81.
- LÓRINCZ 1978 B. Lőrincz: Die Besatzungstruppen des Legionslagers in Aquincum am Ende des 1 – Anfang des 3. Jahrhunderts. ActaArchHung 30 (1978), 299–312.
- LÓRINCZ – VISY 1980 B. Lőrincz – Zs. Visy: Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa. In W. S. Hanson – L. J. F. Keppie (eds.): Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of the Roman Frontier Studies. BAR Int. Ser. 71. Oxford, 1980, 681–701.
- LUD. V W. Ludovici: Katalog V. Stempelnamen und Bilder römischer Töpfer, Legions-Ziegel, Stempel, Formen von Sigillata und anderen Gefäßtypen aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern 1901–1914. Jochgrim, 1927.
- LUTZ 1960 M. Lutz: La céramique de Cibisus a Mittelbronn. Gallia 18 (1960), 111–161.
- MACKENSEN 1985 M. Mackensen: Prospektion einer spätantiken Sigillatatöpferei in El Mahrine (Nordtunesien). CEDAC Carthage Bull 6 (1985), 29–39.
- MACKENSEN 1993 M. Mackensen: Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von el Mahrine (Nordtunesien). München, 1993.
- MACKENSEN 2007 M. Mackensen: Nordafrikanische Sigillata der mittleren Kaiserzeit aus Augsburg. BVbl 72 (2007), 341–353.

- MACKENSEN – SCHNEIDER 2006 M. Mackensen – G. Schneider: Production centres of African red slip ware (2nd–3rd c.) in northern and central Tunisia: archaeological provenance and reference groups based on chemical analysis. *Journal of Roman Archaeology* 19 (2006), 163–190.
- MAKJANIĆ 1990 R. Makjanić: Terra sigillata iz Orešca, zbirka Vincek i Radijevac. *Priloži Instituta za arheologiju u Zagrebu* 7 (1990), 31–44.
- MAKJANIĆ 1995 R. Makjanić: Terra sigillata. In: R. Makjanić – R. Košćević: *Siscia. Pannonia superior. Tempus reparatum*. BAR suppl. 621. Oxford, 1995, 43–83.
- MARÓTI 1986 Maróti É.: Tök. In: Dinnyés I. – Kóvári K. – Lovag Zs. – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 7. A budai és szentendrei járás (XIII/1. kötet)*. Budapest, 1986, 336–342.
- MARÓTI 1987 Maróti É.: Római kori pecsételt kerámia Nyugat-Pannoniában. *Zalai Múzeum* 1 (1987) 81–104.
- MARTIN 1985 A. Martin: South Gaulish sigillata in Italy. *Opus IV* (1985), 125–139.
- MARTIN 1992 A. Martin: Ceramica fine a Roma e Ostia tra la seconda metà del I e il II secolo. *Acta RCRF* 31–32 (1992), 91–103.
- MARY 1967 G. T. Mary: *Novaesium I. Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss*. *Limesforschungen* 6. Berlin, 1967.
- MAZZEO 1985 L. Mazzeo Saracino: Terra sigillata nord-italica. In: *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)*. *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*. Roma, 1985, 175–230.
- MEDGYES – SOSZTARITS 1998 M. Medgyes – O. Sosztarits: VI.37–54. In: G. Sena Chiesa – P. Lavizzari Pedrazzini (a cura di): *Tesori della Postumia. Archeologia e storia intorno una grande strada romana alle radici dell'Europa*. Milano, 1998, 614–619.
- MEDRI 1992 M. Medri: Terra sigillata tardo-italica decorata. *Studia Archaeologica* 60. Roma, 1992.
- MEES 1993 A. W. Mees: Probleme um die Anfangsdatierung von Aquincum. *BudRég* 30 (1993), 61–85.
- MEES 1995 A. W. Mees: Modellsignierte Dekorationen auf südgallischer Terra Sigillata. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 54. Stuttgart, 1995.
- MEES 2002 A. W. Mees: Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern: mit Berücksichtigung von Papyri, Inschriften und Rechtsquellen. *Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 52. Mainz, 2002.
- MEES 2006 A. W. Mees: Distribution maps of South Gaulish decorated Samian: the case of potter Passienus. In: S. Menchelli – M. Pasquinucci (a cura di): *Territorio e produzioni ceramiche. Paesaggi, economia in età romana. Atti del convegno internazionale*. Pisa 20–22 ottobre 2005. Pisa, 2006, 315–321.
- MENCHELLI 1995 S. Menchelli: Ateius e gli altri. Produzione ceramiche in Pisa e nell'ager pisanus fra tarda repubblica e primo impero. *Annali della Scuola Normale di Pisa* 25 (1995), 333–350.
- MENCHELLI 1997 S. Menchelli: Terra sigillata pisana; forniture militari e „libero mercato“. *Acta RCRF* 35 (1997), 191–198.
- MENCHELLI – VAGGIOLI 1988 S. Menchelli – M. A. Vaggioli: Terra sigillata italica. In: M. Pasquinucci: *Il fiume, la campagna, il mare. Reperti, documenti, immagini per la storia di Vecciano*. Pontedera 1988, 95–113.

- MENKE 1974 H. Menke: Reliefverzierte Sigillata aus Karlstein-Langackertal, Ldkr. Berchtesgaden. BVbl 39 (1974), 127–160.
- MEYER-FREULER 1989 Ch. Meyer-Freuler: Das Praetorium und die Basilika von Vindonissa. Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa 9. Brugg, 1989.
- MEZŐS 2005 Mezős T.: A szombathelyi Iseum helyreállítás-története és új elvi rekonstrukciója. Építés-Építészettudomány XXXIII (2005/3–4), 245–288.
- MIKL-CURK 1968 I. Mikl-Curk: Terra sigillata iz Poetovija. Časopis za zgodovino in narodopisje. Numizmatika i sfragistika 4 (1968), 64–82.
- MIKL-CURK 1969 I. Mikl-Curk: Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. Dissertationes IX. Beograd-Ljubljana, 1969.
- MIKL-CURK 1979 I. Mikl-Curk: Terra sigillata iz emonskih grobišč. ArhVestnik 30 (1979), 339–371.
- MIKL-CURK 1981 I. Mikl-Curk: Nekaj najdb sigilate iz Ptuja. ArhVestnik 82 (1981), 56–67.
- MIKL-CURK 1987 I. Mikl-Curk: Les guerres contre les Marcomans du IIe siècle et les trouvailles céramiques de la zone entre Pannonie et Italie. Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est 38 (1987), 241–246.
- MILLETT 1987 M. Millet: Boudicca. The first Colchester potters' shop and the dating of Neronian samian. Britannia 18 (1987), 93–123.
- MOREL – PEYRE 1968 Ch. Morel – P. Peyre: Les exportations des céramique de Banassac en Provence et dans les pays rhodaniens. Provence Historique 18, Fasc. 71 (1968), 66–76.
- MRÁV 2005 Zs. Mráv: Die severerzeitliche Fassade des Isis Heiligtums in Savaria. In: H. Győry (ed.): Aegyptus et Pannonia 2. Acta Symposii anno 2002. Budapest, 2005, 123–156.
- MÜLLER 1999 M. Müller: Faimingen-Phoebiana II. Das römische Gräberfeld. Limesforschungen 26. Mainz, 1999.
- NAGY 1928 Nagy L.: Egy pannoniai terra sigillata gyár. ArchÉrt 42 (1928), 90–116.
- NAGY 1941 Nagy L.: Az aquincumi polgár város tűzoltóságának székháza. Laureae Aquincenses 2. DissPann II.11. Budapest, 1941.
- NAGY 1949 Nagy T.: Az albertfalvai romanizált eraviszkusz telep. Antiquitas Hungarica 3 (1949), 49–67.
- NAGY 1958 Nagy T.: Az aquincumi ún. festőlakás. BudRég 18 (1958), 149–189.
- NAGY 2014 A. Nagy: New amphora finds from Savaria (Pannonia). Acta RCRF 43 (2014), 129–131.
- NAMES 2 B. Hartley – B. Dickinson: Names on terra sigillata 2.B to Cerotcus. BICS suppl. 102. London, 2008.
- NAMES 3 B. Hartley – B. Dickinson: Names on terra sigillata. An index of makers' stamps and signatures on Gallo-Roman terra sigillata (Samian ware). Certianus to Exobano. 3. BICS suppl. 102. London, 2008.
- NAMES 4 B. Hartley – B. Dickinson – M. Danell – M. Fulford – A. Mees – B. Wilkinson: Names on Terra sigillata. An index of makers' stamps and signatures on Gallo-Roman terra sigillata (Samian ware) 4. F to Klum. BICS suppl. 102. London, 2009.
- NAMES 8 B. Hartley – B. Dickinson: Names on terra sigillata 8. S to Symporus. BICS suppl. 102. London, 2011.
- NÉMETH 1986 M. Németh: Die römischen Militäranlagen. In: H. Polenz – H. Polenz (Hrsg.): Das römische Budapest. Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum. Münster-Lengerich, 1986, 79–98.

- NÉMETH – KÉRDŐ 1986 M. Németh – K. Kérdő: Zur Frage der Besetzung von Aquincum im 1. Jh. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Forschungen und Berichte zu Vor- und Frühgeschichte von Baden-Württemberg 20. Stuttgart, 1986, 348–388.
- NIETO 1989 P. J. Nieto: Excavaciones arqueológicas subaguáticas a Cala Culip I. Serie Monografica 9. Gerona, 1989.
- NUBER 1969 H. U. Nuber: Zum Ende der reliefverzierter Terra Sigillata Herstellung in Rheinzabern. Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz 67 (1969), 136–147.
- OELMANN 1914 F. Oelmann: Die Keramik des Kastells Niederbieber. Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Band 1. Frankfurt a. M., 1914.
- OHLENROTH 1934–1935 L. Ohlenroth: Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien und dem römischen Germanien. BRGK 24–25 (1934–1935), 234–254.
- OLDENSTEIN 1982 J. Oldenstein: Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches. Fundindex. Mainz, 1982.
- OSWALD 1936 F. Oswald: Index of Figure Types on Terra sigillata. 1936.
- OSWALD – PRYCE 1966 F. Oswald – T. D. Pryce: Introduction to the study of terra sigillata treated from chronological standpoint. repr. London, 1966.
- OTTOMÁNYI 2002 Ottományi K.: Késő római kutak, Szombathely – Fő tér. Savaria 25/3 (2002), 133–156.
- OTTOMÁNYI 2016 Ottományi K.: Római villagazdaságok Érden, a Benta-patak völgyében. Kuny Domokos Múzeum Közleményei 22 (2016), 13–67.
- OTTOMÁNYI – SOSZTARITS 1998 K. Ottományi – O. Sosztarits: Spätromischer Töpferofen im südlichen Stadtteil von Savaria. Savaria 23/3 (1998), 145–215.
- PAVLINEC 1992 M. Pavlinec: Zur Datierung römischer Fundstellen in der Schweiz. JbSGU 75 (1992), 117–132.
- PEACOCK ET ALII 1990 D. P. S. Peacock – T. Bejaouni – N. Ben Lazreg: Roman Pottery Production in Central Tunisia. Journal of Roman Archaeology 3 (1990), 59–84.
- PETRU – PETRU 1978 S. Petru – P. Petru: Neviodunum. Drnovo pri Krškem. Katalogi in monografije 15. Ljubljana, 1978.
- PETRU 1969 P. Petru: Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnja vasi. Razprave 6. Dissertationes. Ljubljana, 1969, 5–82.
- PETRU 1972 S. Petru: Emonske nekropole (odkrite med leti 1635–1960). Katalogi in monografije 7. Ljubljana, 1972.
- PFERDEHIRT 1976 B. Pferdehirt: Die Keramik des Kastells Holzhausen. Limesforschungen 16. Berlin, 1976.
- PFERDEHIRT 1986 B. Pferdehirt: Die römische Okkupation Germaniens und Rätiens von der Zeit des Tiberius bis zum Tode Trajans. Untersuchungen zur Chronologie südgallischer Reliefsigillaten. JbRGZM 33 (1986), 221–320.
- PFERDEHIRT 1990 B. Pferdehirt: Die südgallischen Reliefsigillaten aus Echzell. Saalburg Jb 45 (1990), 73–82.
- PFERDEHIRT 2003 B. Pferdehirt: Reliefsigillata und Stempel auf glatter Sigillata aus Heldenbergen. In: W. Czysz: Heldenberg in der Wetterau: Feldlager, Kastell, Vicus. Limesforschungen 27. Mainz, 2003, 216–231.
- PISANI DOSSI 1972 M. P. Lavizzari Pedrazzini: La terra sigillata tardo italica decorata a rilievo nella collezione. Pisani Dossi del Museo Archeologico di Milano. Milano, 1972.

- PLANCK 1975 D. Planck: *Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 6. Stuttgart, 1975.
- PLESNIČAR-GEC 1972 Lj. Plesničar-Gec: *Severno emonsko grobišče. The northern necropolis of Emona. Katalogi in monografije* 8. Ljubljana, 1972.
- PÓCZY 1955 Póczy K.: *Itáliei sigillaták Aquincumban. ArchÉrt* 82 (1955), 50–60.
- POLAK 2000 M. Polak: *South Gaulish terra sigillata with potters' stamps from Vechten. Acta RCRF suppl.* 9. Nijmegen, 2000.
- POPILIAN 1976 Gh. Popilian: *Ceramica romana din Oltenia. Craiova*, 1976.
- POPILIAN – CIUČA 1988 Gh. Popilian – I. Ciuča: *Nouvelles informations sur l'importation de terra sigillata en Dacie romaine méridionale. Dacia* 17 (1988), 61–78.
- PRÖTTEL 1996 P. M. Pröttel: *Mediterrane Feinkeramikimport des 2. bis 7. Jahrhunderts n. Chr. im oberen Adria-raum und in Slowenien. Kölner Studien zur Arch. der römischen Provinzen* 2. Espelkamp, 1996.
- PUCCI 1977 G. Pucci: *Le terre sigillate italiche, gallische e orientali. In: M. Anecchino et alii: L'instrumentum domesticum di Ercolano e Pompei nella prima età imperiale. Quaderni di cultura materiale* 1. Roma, 1977, 9–21.
- PUCCI 1985 G. Pucci: *Terra sigillata italica. In: Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero). Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. Roma*, 1985, 359–405.
- RADBAUER 2013 S. Radbauer: *The Roman terra sigillata production of Westernndorf (South Bavaria, Germany). In: M. Fulford – E. Durham (eds.): Seeing red. New economic and social perspectives in Gallo-Roman Terra sigillata. Institute of Classical Studies suppl.* 102. London, 2013, 151–164.
- RAE 1974 A. et V. Rae: *The Roman Fort at Cramond. Edinburgh. Excavations 1954–1966. Britannia* 5 (1974), 163–224.
- RAUCHENWALD 1997 A. Rauchenwald: *Die Funde der Ausgrabung 1986–1990 in der Zivilstadt Carnuntum. Insula VI. Carnuntum Jb* 1996 [1997], 61–226.
- REGOLI 1985 E. Regoli: *Sigillata italica, sigillata tardo-italica decorata. In: A. Ricci (a cura di): Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana 2. La villa e i suoi reperti. Modena*, 1985, 138–145.
- REUTTI 1983 F. Reutti: *Tonverarbeitende Industrie im römischen Rheinzabern. Vorbericht für die Grabungen in den Jahren 1978–1981. Germania* 61 (1983), 33–69.
- RI-FI H. Ricken – Ch. Fischer: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Materialien zur römisch-germanischen Keramik* 7. Bonn, 1963.
- RIHA 1979 E. Riha: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Forschungen in Augst III. Augst*, 1979.
- RIVET – SCHINDLER-KAUDELKA 2006 L. Rivet – E. Schindler-Kaudelka: *Les sigillées tardo-italiques (TSTI) de formes Drag. 35–36. *Conspectus* 39–44 à decor barbotine. SFECAG Actes de Congrès de Pézenas*, 2006, 641–654.
- RIZZO 2003 G. Rizzo: *Roma e le ultime produzioni „tardo-italiche“ di vasi in terra sigillata. Acta RCRF* 38 (2003), 35–42.
- ROGERS 1974 G. Rogers: *Potiers sigillées de la Gaule Centrale. I. Motifs non figurées. suppl. a Gallia* 28. Paris, 1974.

- ROGERS 1981 G. Rogers: Marbled sigillata from Fréjus (Var). In: Roman Pottery Research in Britain and North-West Europe. Papers presented to Graham Webster. BAR Int. Ser. 123. Oxford, 1981, 257–264.
- ROGERS – SIMPSON 1969 G. Rogers – G. Simpson: Cinnamus de Lezoux et quelques potiers contemporains. Gallia 27 (1969), 3–14.
- ROMEUF 1986 A. M. Romeuf: Martres-de-Veyre. In: C. Bémont – J. P. Jacob: Le terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire. Implantations, produits, relations. Documents d'Archéologie Française 6. Paris, 1986, 144–152.
- ROMEUF 2000 A. M. Romeuf: Le quartier artisanal gallo-romain des Martres-de-Veyre (Puy de Dôme). Lezoux, 2000.
- ROTH-RUBI 1986 K. Roth-Rubi: Die Villa von Stutheien-Hüttwilten TG. Ein Gutshof der mittleren Kaiserzeit. Antiqua 14. Basel, 1986.
- RUPRECHTSBERGER 1980 E. M. Ruprechtsberger: Terra Sigillata aus dem Ennser Museum II. Kerbschnitt und Barbotine Sigillaten, unverzierte Sigillata, Töpferstempel und Ritzinschriften. Beiträge zur Landeskunde von Oberösterreich. Historische Reihe I. 17. Linz, 1980.
- RUPRECHTSBERGER 1984 E. M. Ruprechtsberger: Archäologische Ausgrabung 1982 in der Lessingstrasse in Linz. Linzer Archäologische Forschungen 12. Linz 1984.
- RUSU-BOLINDEȚ 2007 V. Rusu-Bolindeț: Ceramica romană de la Napoca. Bibliotheca Musei Napocensis Cluj-Napoca, 2007.
- RUSU-BOLINDEȚ – COCIȘ 2005 V. Rusu-Bolindeț – S. Cociș: Ceramica din vicus-ul roman Napoca. Importuri și producție locală. In: Trade and civilisation Transylvania in the frame of the trade and cultural exchange in antiquity. Cluj-Napoca, 2005, 189–238.
- SALWAY 1982 P. Salway: The Roman Britain. Oxford, 1982.
- SCHINDLER-KAUDELKA 1994 E. Schindler-Kaudelka: Italische Terra sigillata aus Flavia Solva. Ein Überblick am Beispiel der Funde aus der Insula XLI (mit einem Beitrag von S. Groh). FÖ 33 (1994), 357–392.
- SCHINDLER – SCHEFFENEGGER 1977 M. Schindler – S. Scheffenegger: Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg. 5. Kärntner Museumschriften 62. Klagenfurt, 1977.
- SCHINDLER ET ALII 2001 E. Schindler-Kaudelka – M. Fasner – M. Gruber: Terra sigillata mit Appliken in Noricum (mit einem Beitrag von G. Schneider). Archäologische Forschungen 6. Wien, 2001.
- SCHNURBEIN 1977 S. von Schnurbein: Das römische Gräberfeld von Regensburg. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte. Reihe A/31. Kallmünz/Oberpfalz, 1977.
- SCHOLZ 2006 M. Scholz: Keramik und Geschichte des Limeskastells Kapersburg. Eine Bestandaufnahme. Saalburg Jb 52 (2006), 9–281.
- SCHÖNBERGER 1978 H. Schönberger: Das Kastell Oberstimm. Die Grabungen 1968 bis 1971. Limesforschungen 18. Berlin, 1978.
- SCHÖNBERGER 1985 H. Schönberger: Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn. BRGK 66 (1985), 321–497.
- SCHÖNBERGER – SIMON 1983 H. Schönberger – H.-G. Simon: Die Kastelle in Altenstadt. Limesforschungen 22. Berlin 1983.
- SCOTTI-MASELLI 1977 F. Scotti-Maselli: „Terra sigillata“ arretina e nord-italica del Museo di Cividale. Aquileia Nostra 48 (1977), 73–92.

- SCOTTI-MASELLI 1980 F. Scotti-Maselli: Spunti per una ricerca sulla diffusione delle terre sigillate italiche nel Alto Adriatico. *Aquileia Nostra* 51 (1980), 169–196.
- SEITZ 1982 G. Seitz: Zum spätsüdgallischen Terra Sigillata Import in der Wetterau. *Acta RCRF* 21–22 (1982), 131–145.
- SEITZ 1999 G. Seitz: Rainau-Buch 1. Steinbauten im römischen Kastellvicus von Rainau-Buch (Ostalbkreis). *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 57. Stuttgart, 1999.
- SIELER 2006 M. Sieler: Späthellenistische, römische und spätantike Feinkeramik aus Petra – Surveymaterial der Naturhistorischen Gesellschaft Nürnberg. *Damaszener Mitteilungen* 14 (2004) [2006], 91–166.
- SIMON 1977 H.-G. Simon: Die Funde aus dem Bereich der Sumpfbücke bei Bickenbach. *Saalburg Jb* 34 (1977), 42–77.
- SIMON 1978 H.-G. Simon: Terra sigillata. In: H. Schönberger: *Das Kastell Oberstimm. Die Grabungen von 1968–1971. Limesforschungen* 18. Berlin, (1978), 227–258.
- SIMON 1989 H.-G. Simon: Münzen- und Terra sigillata aus den Grabungen von 1984 bis 1986. *BRGK* 70 (1989), 267–307.
- SIMON – KÖHLER 1992 H.-G. Simon – H.-G. Köhler: Ein Geschirrdepot des 3. Jahrhunderts. Grabungen im Lagerdorf des Kastells Langenhain. *Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik* 11. Bonn, 1992.
- SIMONETT 1941 Chr. Simonett: *Tessiner Gräberfelder. Ausgrabungen des Arbeitsdienstes Solduno, Locarno-Muralto und Stabio 1936 und 1937*. Basel, 1941.
- SIRIS L. Vidman (ed.): *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*. Berlin – New York, 1969.
- SMITH 1907 R. A. Smith: Wrack on the Pudding-pan Rock. *Herne Bay, Kent. Proceedings of the Society of Antiquaries* 21 (1907), 268–292.
- SOSZTARITS 2010 O. Sosztarits: Evidenzen der Chronologie vom Iseum in Savaria. In: H. Gyóry (ed.): *Acta symposii anno 2006. Aegyptus et Pannonia* 4. Budapest, 2010, 145–154.
- SOSZTARITS 2013 Sosztarits O.: Az Iseum építészeti tagozatai és egyéb köemlékei. In: *ISEUM KAT.*, 57–74.
- SOSZTARITS 2016 O. Sosztarits: The Iseum Savariense and the Last Days of Paganism in Savaria. In: E. Tóth – T. Vida – I. Takács (eds.): *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World. Exhibition Catalogue. Pannonhalma – Szombathely*, 2016, 35–42.
- STANFIELD 1929 J. Stanfield: Unusual forms of terra sigillata. *Archaeological Journal* 86 (1929), 113–150.
- STANFIELD-SIMPSON 1990 J. A. Stanfield – G. Simpson, G.: *Les potiers de la Gaule centrale. Revue Archéologique, SITES hors serie* 37. Gonfaron 1990.
- STEINDENKMÄLER Mócsy, A. – Szentlélek, T. (Hrsg.): *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Budapest, 1971.
- STENICO 1954 A. Stenico: *Matrici a placca per applicazioni di vasi Arretini del Museo Civico di Arezzo. Archeologia Classica* 6 (1954) 43–82.
- STRAZZULA RUSCONI 1979 M. J. Strazzula Rusconi: Scavi di una villa rustica a Joannis (Udine). *Aquileia Nostra* 50 (1979), 1–120.
- STROBEL 1987 K. Strobel: Der Chattenkrieg Domitians. *Historischer und politischer Aspekt. Germania* 65 (1987) 423–452.
- SZENTLÉLEKY 1959 T. Szentlélek: Die Ausgrabungen des Isis-Heiligtums von Savaria. *ActaAntHung* 7 (1959), 195–200.

- SZENTLÉLEKY 1960 Szentlélek T.: A szombathelyi Isis szentély. Műemlékeink. Budapest, 1960.
- SZENTLÉLEKY 1965a Szentlélek T.: Az izeumok kialakulása Egyiptomban és hatásuk Savariára. *Savaria* 3 (1965), 97–118.
- SZENTLÉLEKY 1965b T. Szentlélek: A szombathelyi Isis szentély. *Das Isis-Heiligtum von Szombathely. Savaria romkertjei 1. Die Ruinengarten von Savaria 1. Szombathely*, 1965.
- SZENTLÉLEKY 1967 T. Szentlélek: Architektonische Herausbildung und Entwicklung der Iseen in Ägypten, ihre Auswirkungen in Pannonien. *ActaAntHung* 15 (1967) 1–4; 458–466.
- SZŐNYI 1973 E. T. Szőnyi: Zur Verbreitung und Herstellung der sog. rätischen Keramik in Pannonien. *ActaArchHung* 25 (1973), 89–108.
- SZŐNYI 1981 Szőnyi E.: Kutatások Mursellában. Beszámoló az Árpás-Dombi földön 1975–1980 között végzett feltárásokról. *CommArchHung* (1981), 87–120.
- SZŐNYI 1990 E. Szőnyi: Archäologische Daten zu frühesten Besatzungstruppe von Arrabona. In: H. Vetter – M. Kandler (Hrsg.): *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. *RLiÖ* 36, Wien, 1990, 667–674.
- TERRISSE 1968 J. R. Terrisse: *Les céramiques sigillées gallo-romaines de Martres de Veyre (Puy de Dôme)*. *Supplement a Gallia* 9. Paris, 1968.
- THOMAS 2002 M. Thomas: *Barbotine. Die Kunst der Tonschlamm-Malerei in Rheinzabern*. Rheinzabern, 2002.
- TILHARD 2004 J.-L. Tilhard: *Les céramiques sigillées du Haut Empire à Potiers – d'après les estampilles et les décors moulés*. Marseille, SFECAG 2004.
- TÓTH 1998 Tóth I.: A savariai Iseum kutatásának eredményei és feladatai. *Savaria* 23/3 (1996–1997) [1998], 329–352.
- TÓTH 1999 I. Tóth: *Risultati e compiti della ricerca dell'Iseum di Savaria*. *Revue roumaine d'Égyptologie* 2–3 (1999), 113–138.
- TÓTH 2005 Tóth H.: Megjegyzések a savariai Iseum domborműveinek kérdéséhez (Bemerkungen zur Frage der Reliefs des Isis Heiligtum in Savaria). *Savaria* 29 (2005), 233–252.
- TÓTH 2011 Tóth E.: *Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos köemlékei*. *Savaria* 34/2 (2011), 5–283.
- TUDOR 1968 D. Tudor: *Oltenia romana*. București, 1968.
- ULBERT 1959 G. Ulbert: *Die römischen Donaukastelle Aislingen und Burghöfe*. *Limesforschungen* 1. Berlin, 1959.
- ULBERT 1969 G. Ulbert: *Das frühromische Kastell Rheingönheim: die Funde aus den Jahren 1912 und 1913*. *Limesforschungen* 9. Berlin, 1969.
- URNER-ASTHOLZ 1946 H. Urner-Astholtz: *Die römerzeitliche Keramik von Schleithem-Juliomagus*. *Schaffhauser Beiträge zur vaterländischen Geschichte* 23 (1946), 5–205.
- VÁGÓ 1977 E. B. Vágó: *Die oberitalisch-padanische Auflagen-Sigillata in Transdanubien*. *ActaArchHung* 29 (1977), 77–124.
- VÁMOS 2002 Vámos P.: *Fazekasműhely az aquincumi canabae déli részén*. *ArchÉrt* 127 (2002), 5–87.
- VARSIK ET ALII 1996 V. Varsik – K. Kuzmová – J. Schmidtová: *Archäologische Untersuchungen bei der Bautätigkeit im Raum Gerulata*. In: K. Kuzmová – J. Rajtár (Hrsg.): *Gerulata I. Nitra*, 1996, 205–244.
- VERNHET 1976 A. Vernhet: *Creation flavienne de six services de vaisselle à La Graufesenque*. *Figlina* 1 (1976), 13–27.

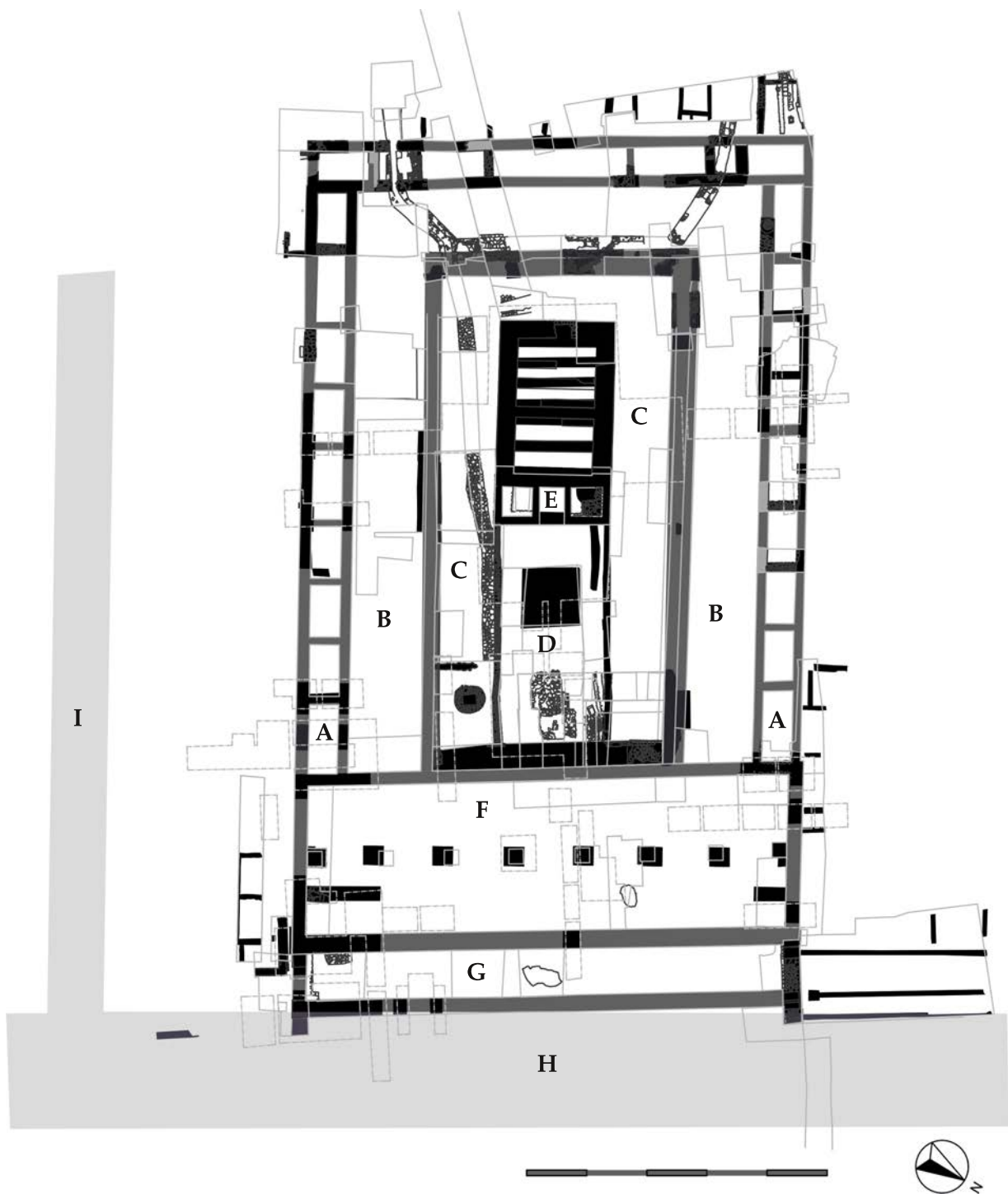
- VERNHET 1981 A. Vernhet: Un four de La Graufesenque (Aveyron). La cuisson des vases sigillées. *Gallia* 39 (1981), 25–43.
- VERNHET 1986 A. Vernhet: Centre de production de Millau. Atelier de la Graufesenque. In: C. Bémont – J. P. Jacob: *La terre sigillée gallo-romain. Lieux de production de Haut Empire. Implantations, produits, relations. Documents d'Archéologie Française.* Paris, 1986.
- VIDRIH PERKO 1992 V. Vidrih Perko: Afriška sigilata v Emoni. *ArhVestnik* 43 (1992) 93–104.
- WARNER-SLANE 1987 K. Warner-Slane: Italian sigillata imported to Corinth. *Acta RCRF* 25–26 (1987), 189–205.
- WEBER-HIDEN 1996 I. Weber-Hiden: Die reliefverzierten Terra Sigillaten in Vindobona I. Legionslager und Canabae. *Wiener Archäologische Studien* 1. Wien, 1996.
- WEBSTER 1996 P. Webster: Roman Samian Pottery in Britain. *Practical Handbook in Archaeology* 13. York, 1996.
- WESSETZKY 1959 Wessetzky V.: A felső-pannóniai Isis-kultusz problémái. *ArchÉrt* 86 (1959) 20–31.
- WILD 1979 F. Wild: Samian ware. In: T. W. Potter (ed.): *Romans in North-West England. Excavations at the Roman forts of Ravenglass, Watercrook and Bowness-on-Solway. Cumberland and Westmoreland Antiquarian and Archaeological Society Researcher* 1. Kendal, 1979, 269–291.
- WILLIAMS – ZERVOS 1983 C. K. Williams – O. H. Zervos: Corinth 1982. East of the theatre. *Hesperia* 52 (1983), 1–47.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1982 S. Zabehlicky-Scheffenegger: Die Geschäfte des Herrn Lucius G. Ein Arbeitsbericht. *Acta RCRF* 21–22 (1982), 105–115.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986 S. Zabehlicky-Scheffenegger: Italische Sigillaten. In: *Carnuntum. Canabae legionis. Materialien über die Ausgrabung auf der Flur „Mühläcker“ in Bad Deutsch Altenburg. zusammengestellt anlässlich des 14. Internationalen Limeskongresses.* Wien, 1986.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1988 S. Zabehlicky-Scheffenegger: Einige Bemerkungen zur Verbreitung italischer Keramik (besonders Terra sigillata) in Jugoslawien. In: N. Tasić – J. Petrović (Hrsg.): *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Internationales Symposium in Ruma 1986.* Novi Sad, 1988, 227–249.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1992 S. Zabehlicky-Scheffenegger: Terra sigillata tardo padana. *Acta RCRF* 31–32 (1992), 415–443.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1993 S. Zabehlicky-Scheffenegger: Übersicht über das Fundmaterial der Grabung 1992 in Virunum. *Carinthia* 183 (1993), 257–278.
- ZANIER 1992 W. Zanier: Das römische Kastell Ellingen. *Limesforschungen* 23. Mainz 1992.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK • ABBREVIATIONS

Acta AntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta RCRF	Acta Rei Cretariae Romanae Fautores, Tongres – München
Alba Regia	Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve, Székesfehérvár
AnnMilano	Annali della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università degli studi di Milano, Milano
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin – New York
AntTar	Antiquité Tardive, Turnhout
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchA	Archaeologia Austriaca, Wien
ArchKorr	Archäologischer Korrespondenzblatt, Mainz
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArhVestnik	Arheološki Vestnik, Ljubljana
Arrabona	Arrabona. A győri Xántus János Múzeum Évkönyve, Győr
BAR	British Archeological Research, Oxford
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement, Oxford
Bonner Jb	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden in Rheinlande, Köln
BRGK	Bericht der Römisch-germanischen Kommission, Berlin
Britannia	Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, London
BudRég	Budapest Régiségei, Budapest
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
Carnuntum Jb	Carnuntum Jahrbuch, Wien
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucuresti
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest
Figlina	Figlina. Documents du Laboratoire de Céramologie de Lyon, Lyon
FÖ	Fundberichte aus Österreich, Wien
Gallia	Gallia. Fouilles et Monuments Archéologiques en France Métropolitaine, Paris
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz
Hesperia	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Athens
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
JbSGU	Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Basel
Limesforschungen	Limesforschungen. Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau, Mainz
MTA VEAB	Magyar Tudományos Akadémia, Veszprémi Akadémiai Bizottság
MBV	Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, München
Opus	Opus. Rivista internazionale per la storia economica e sociale dell'antichità, Roma
ÖAI Sonderschriften	Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften, Wien

Posebna Izdana
RLiÖ
Saalburg Jb
Savaria
SFECAG

Posebna Izdana. Arheološki Institut u Beogradu, Beograd
Der römische Limes in Österreich, Wien
Saalburg Jahrbuch, Berlin
Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
Société Française d'Étude de la Céramique Antique
en Gaule, Marseille

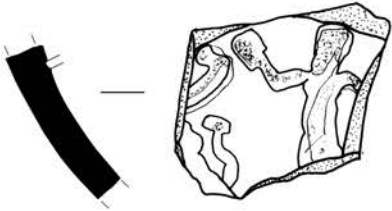

Átnézeti térkép a savariai Iseum feltárásairól a kötetben szereplő elnevezésekkel illetve a megkutatott szelvényekkel – szaggatott vonal: Szentlélek Tihamér ásatása (1955–1961), folyamatos vonal: Sosztarits Ottó ásatása (2001–2010)
(Grafika: Isztin Gyula – Tímár Lőrinc)

A. cellasor, **B.** porticus, **C.** felső udvar, **D.** alsó udvar, **E.** pódiumtemplom,
F. előcsarnok, **G.** keleti porticus, **H.** Borostyánkőút, **I.** déli elkerülő út

General ground plan of the Iseum in Savaria indicating the different areas and the investigated trenches – broken line: excavation of Tihamér Szentlélek (1955–1961), continuous line: excavation of Ottó Sosztarits (2001–2010)
(Graphics: Gyula Isztin – Lőrinc Tímár)

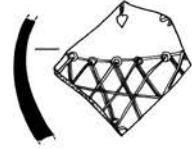
A. row of cellae, **B.** portico, **C.** upper courtyard, **D.** lower courtyard, **E.** podium temple,
F. entrance hall, **G.** eastern portico, **H.** Amber Road, **I.** southern road

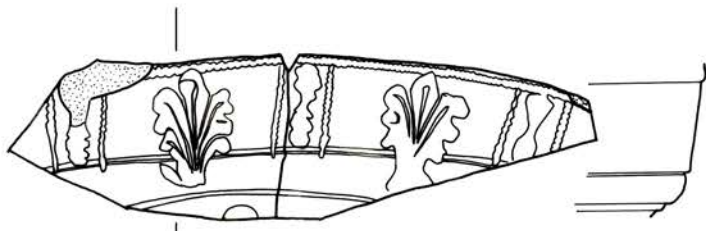
1.

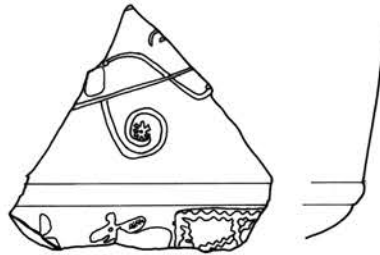
2.

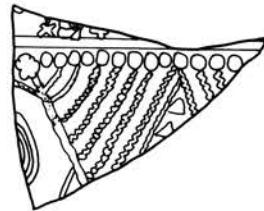
3.

4.

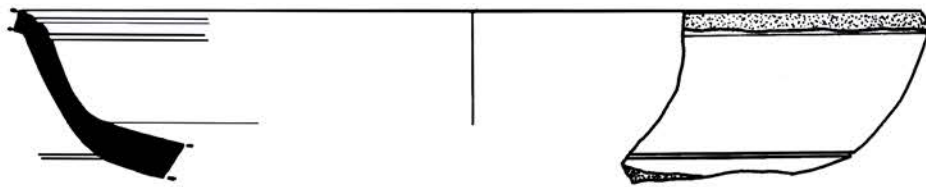
5.

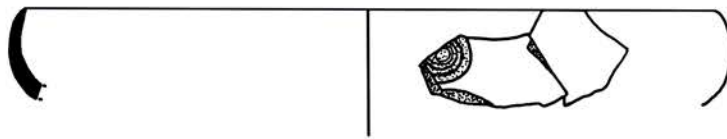
6.

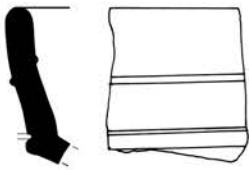
1. tábla • Table 1.

7.

8.

9.

10.

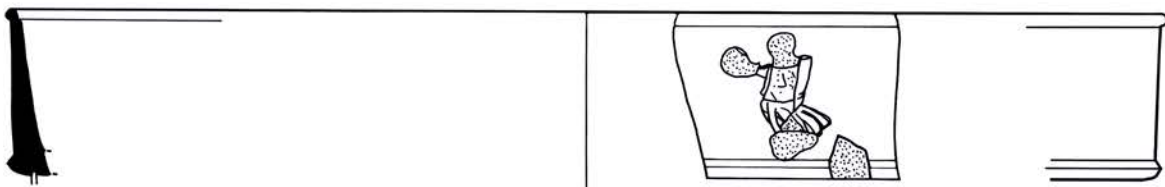
11.

12.

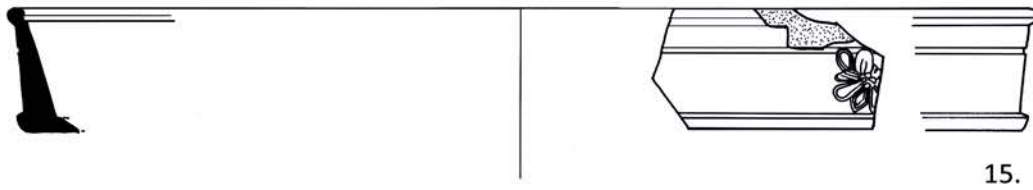
13.

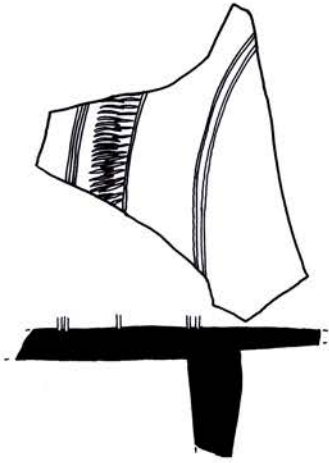
14.

0 5 cm

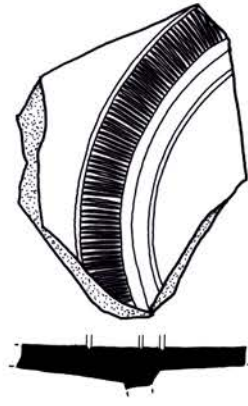
2. tábla • Table 2.

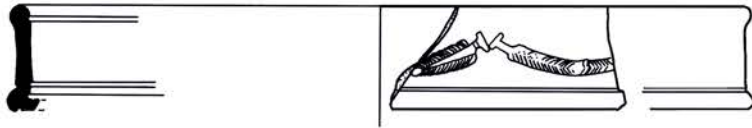
15.

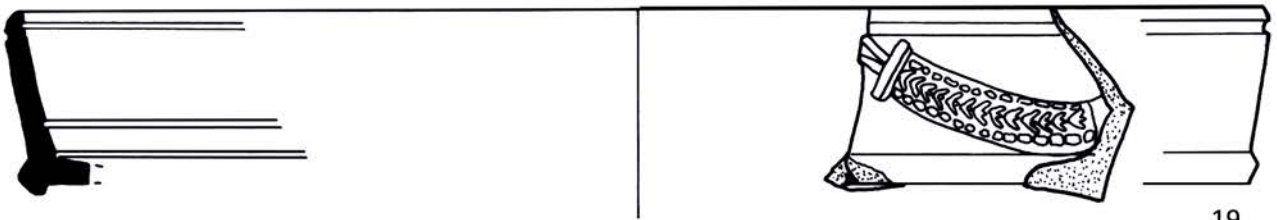
16.

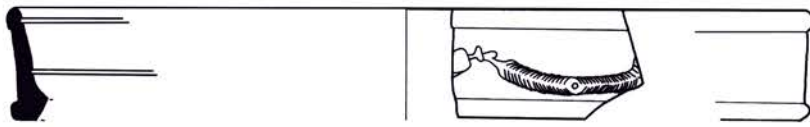
17.

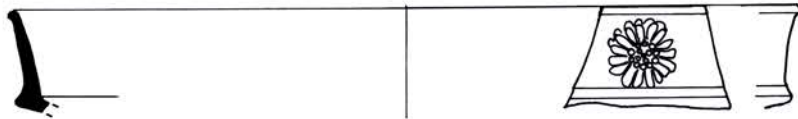
18.

19.

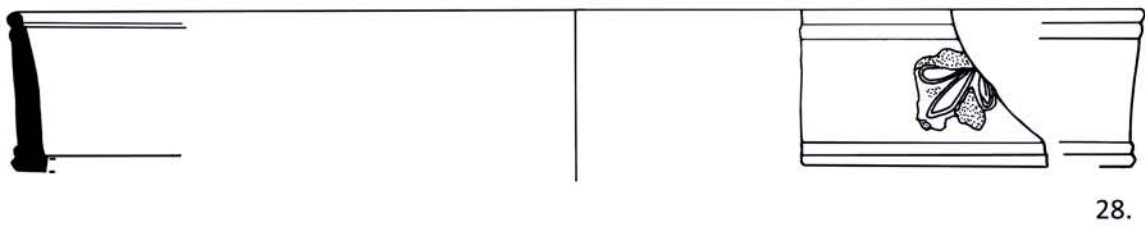
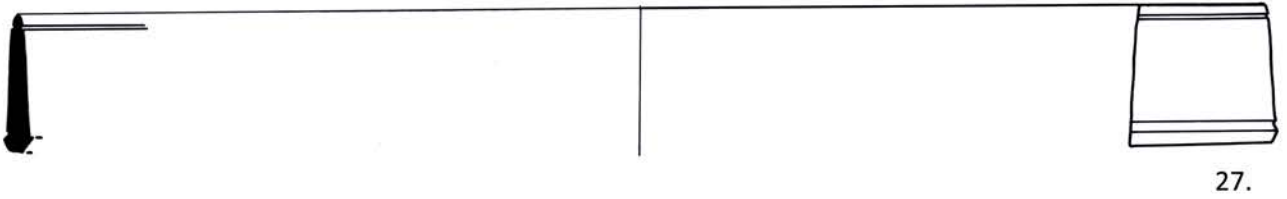
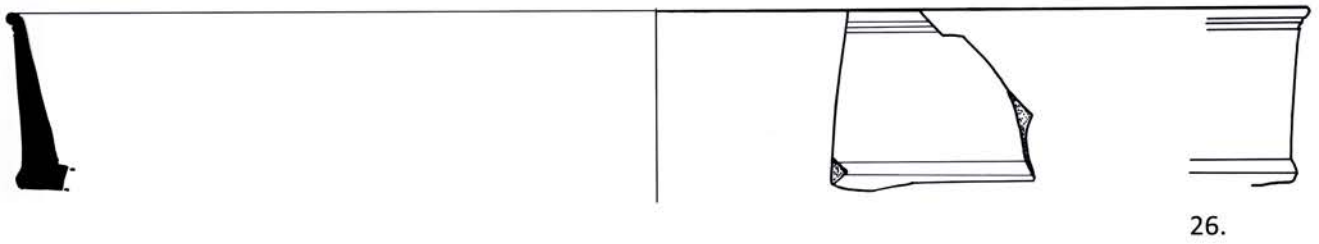
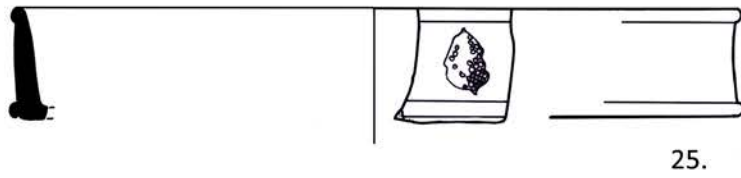
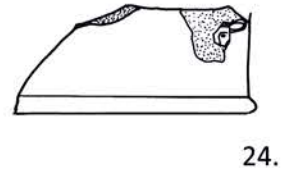
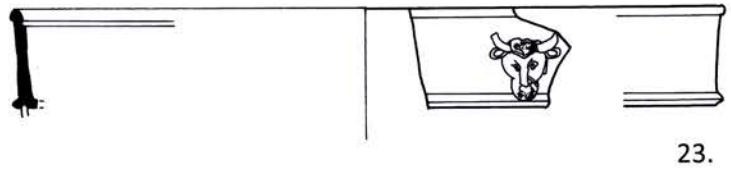
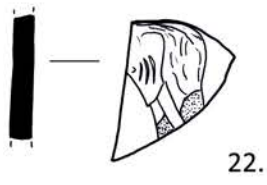
20.

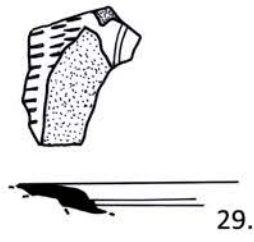
21.

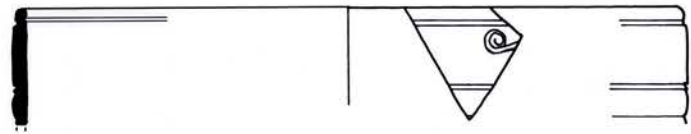
3. tábla • Table 3.

4. tábla • Table 4.

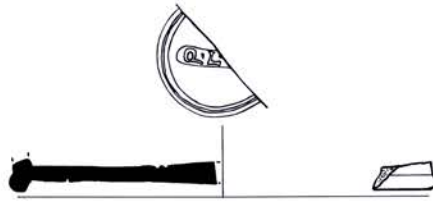
29.

30.

31.

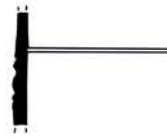
32.

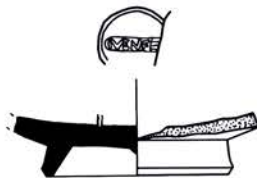
33.

34.

35.

36.

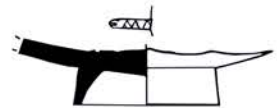
37.

38.

39.

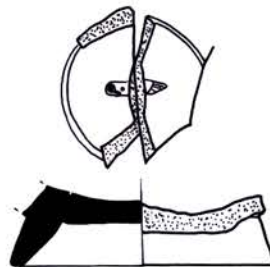
40.

41.

42.

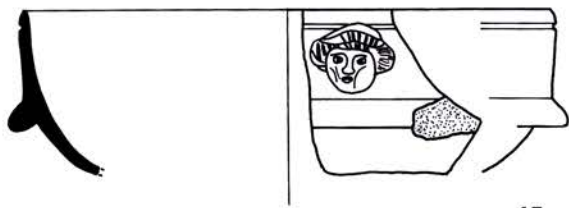
43.

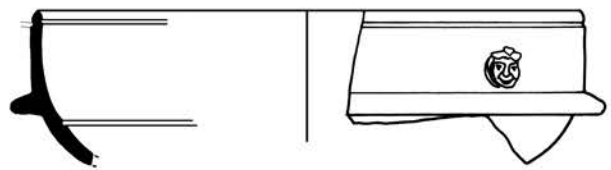
44.

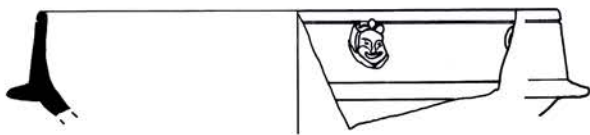
5. tábla • Table 5.

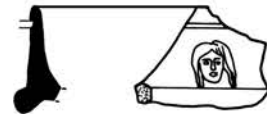
45.

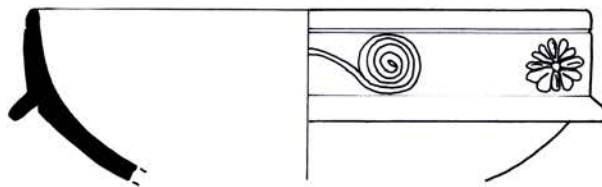
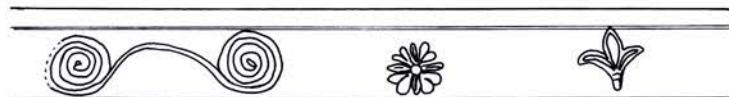
46.

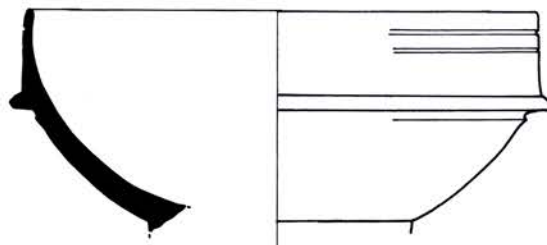
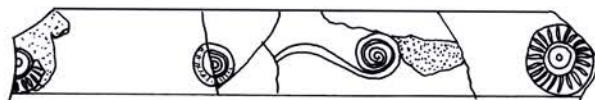
47.

48.

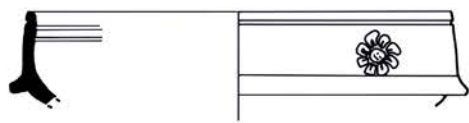
49.

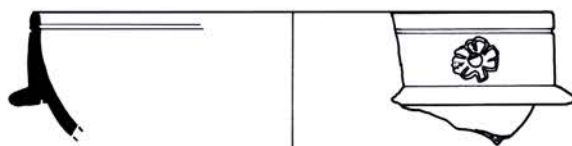
50.

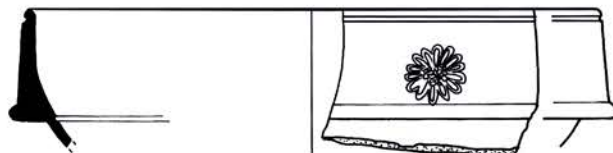
6. tábla • Table 6.

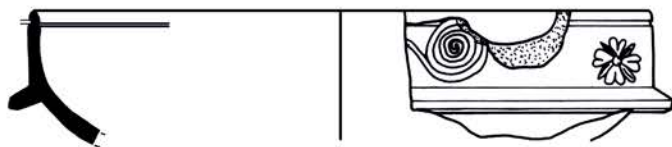
51.

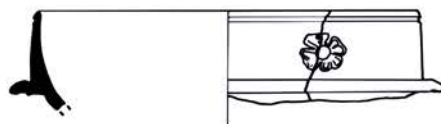
52.

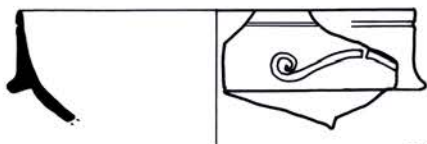
53.

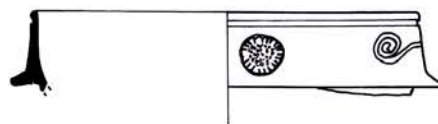
54.

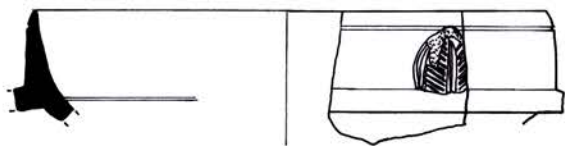
55.

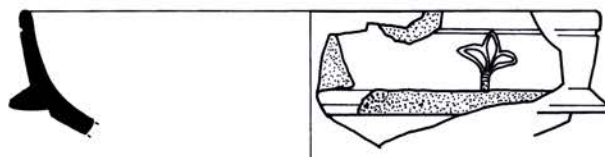
56.

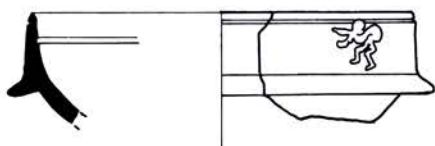
57.

58.

59.

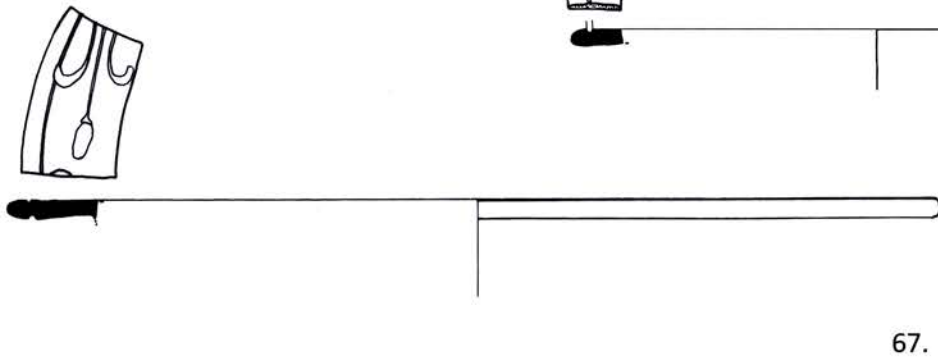
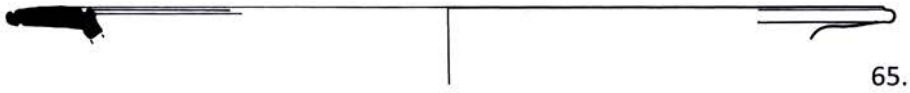
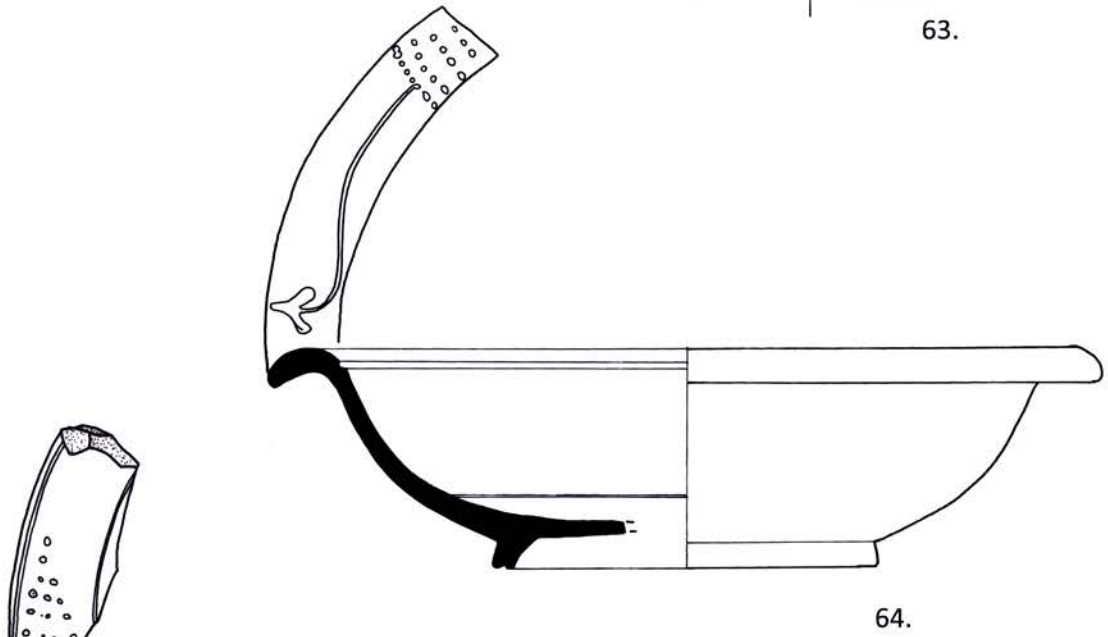
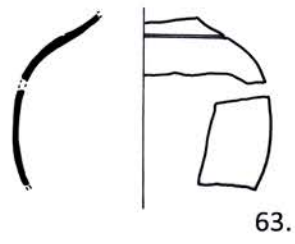
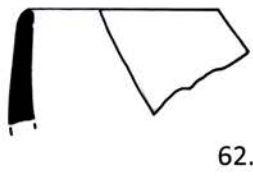
60.

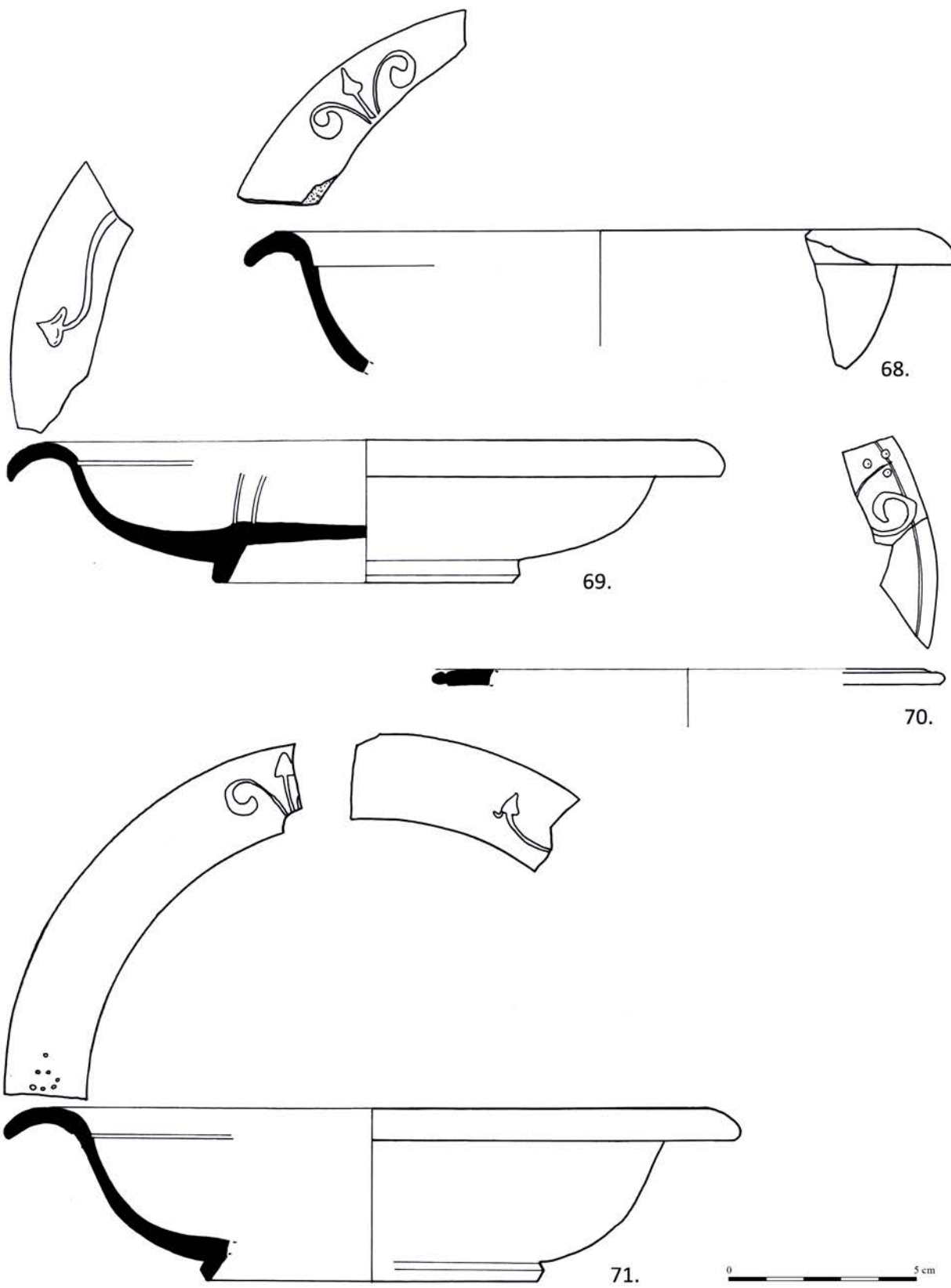
61.

0 5 cm

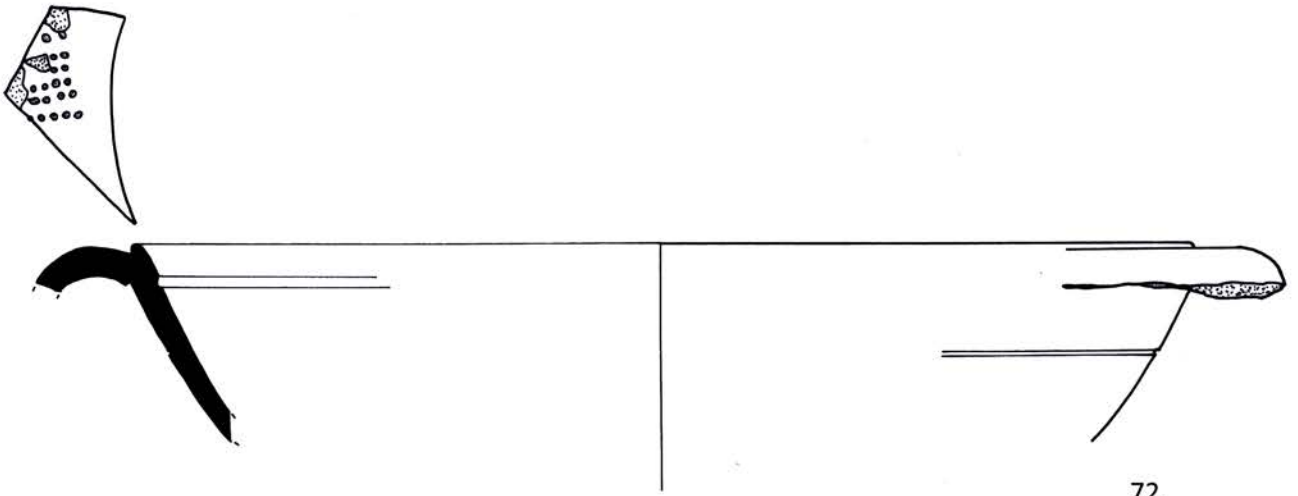
7. tábla • Table 7.

8. tábla • Table 8.

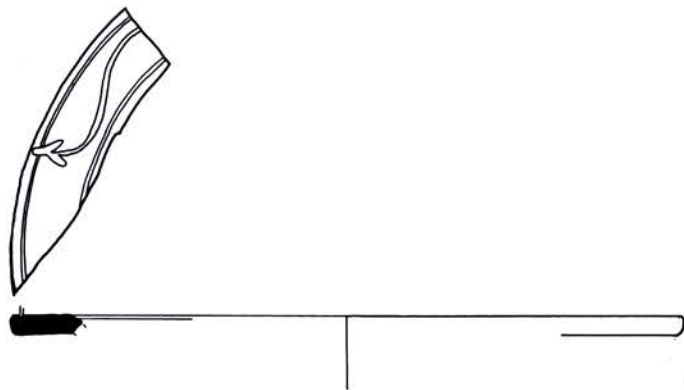
9. tábla • Table 9.

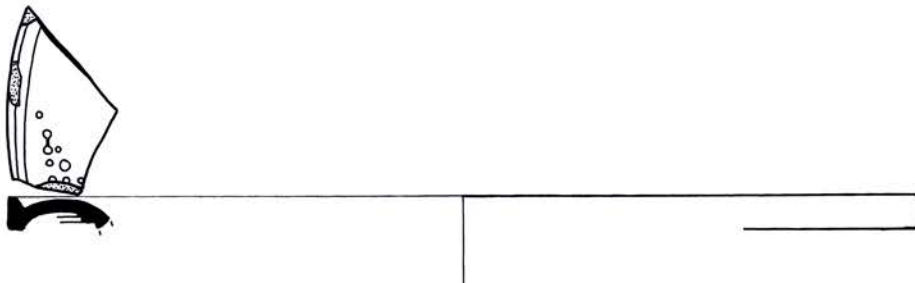
72.

73.

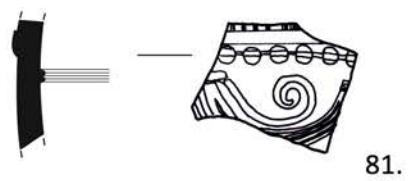
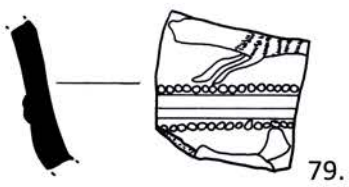
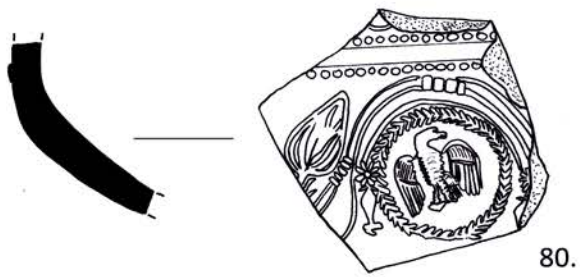
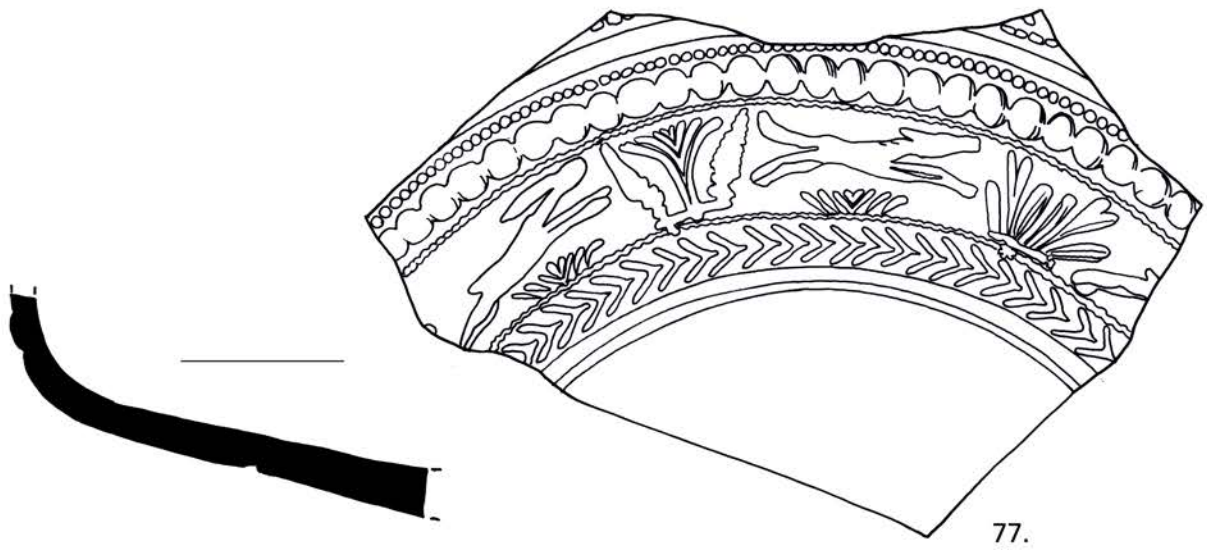
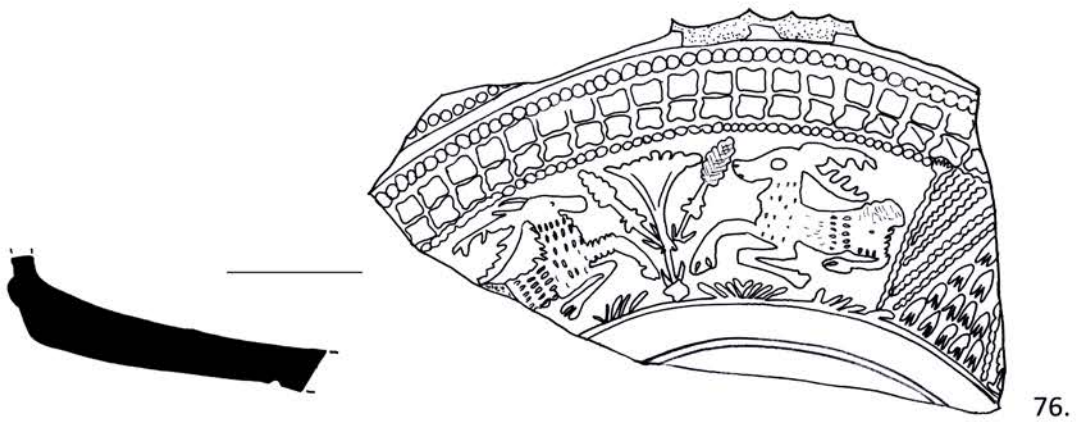
74.

75.

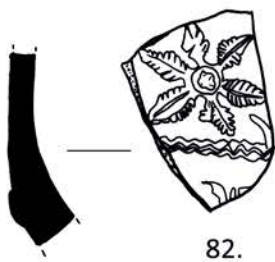

10. tábla • Table 10.

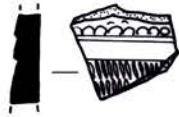

0 5 cm

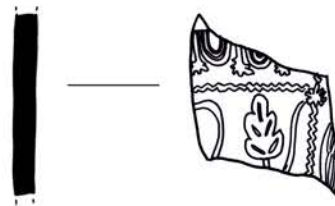
11. tábla • Table 11.

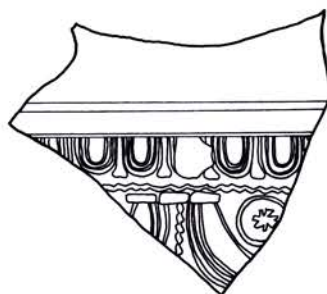
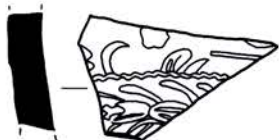
82.

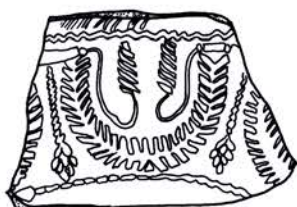
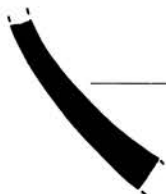
83.

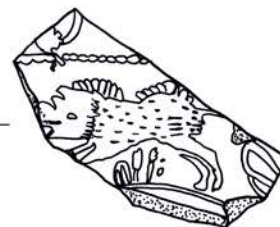
84.

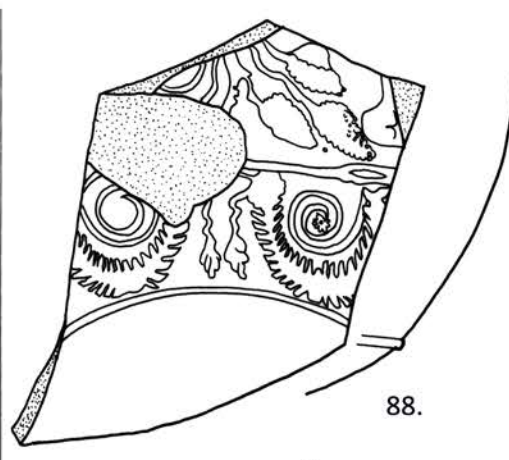
85.

86.

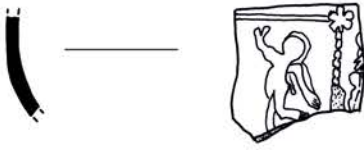

87.

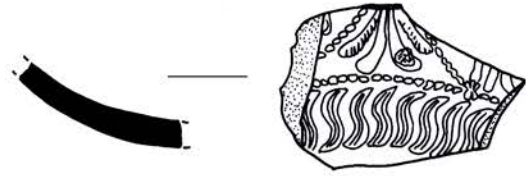

88.

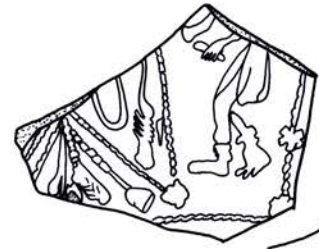
0 5 cm

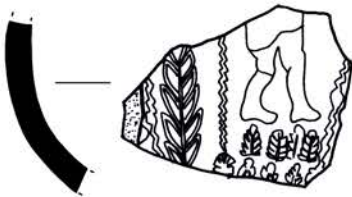
89.

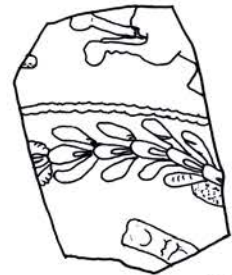
90.

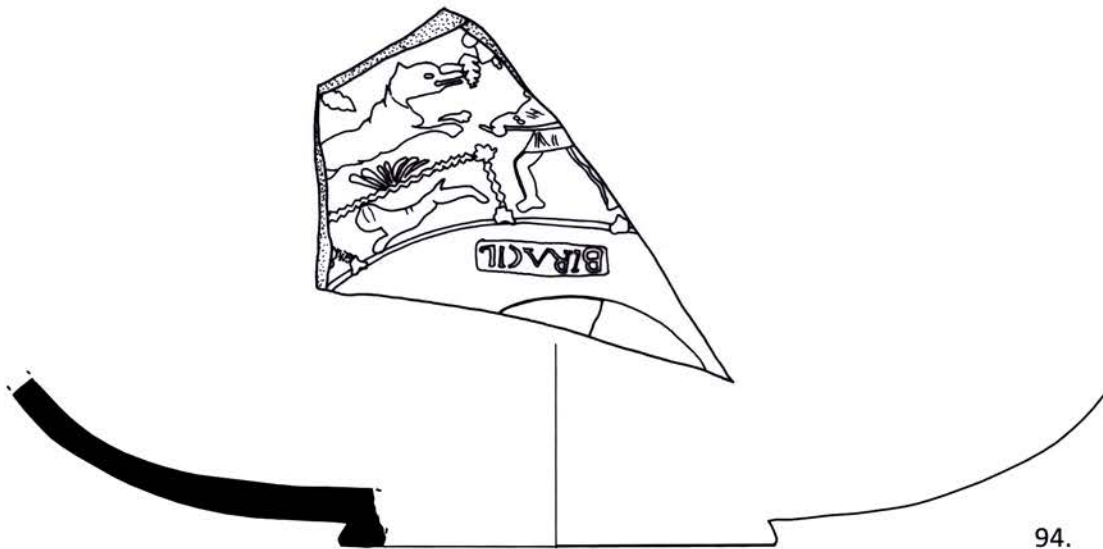
91.

92.

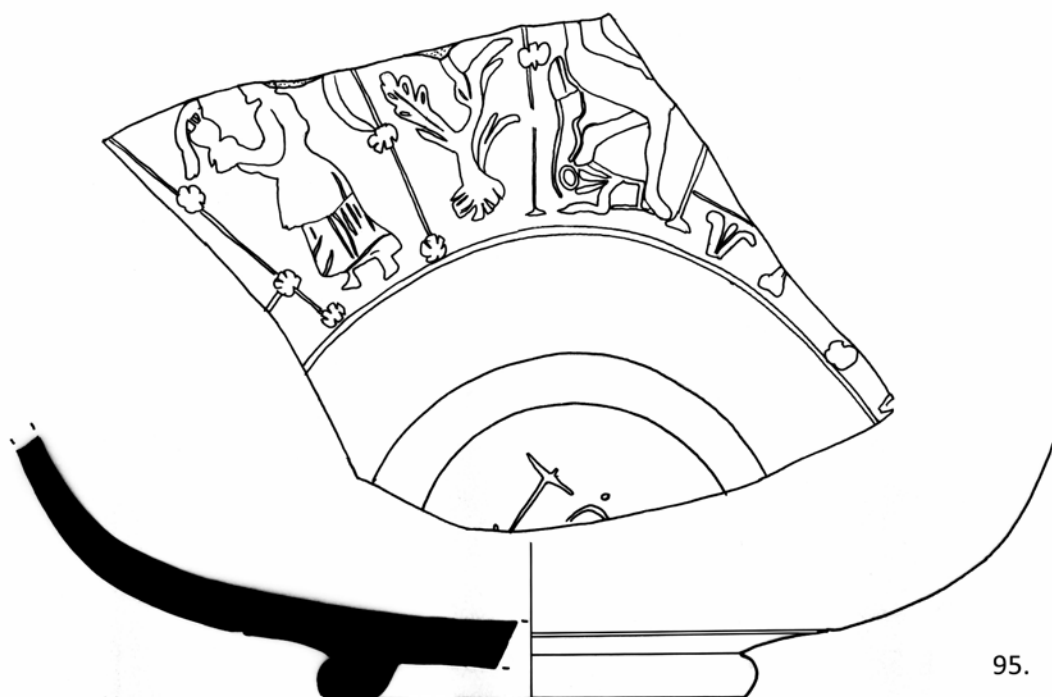

93.

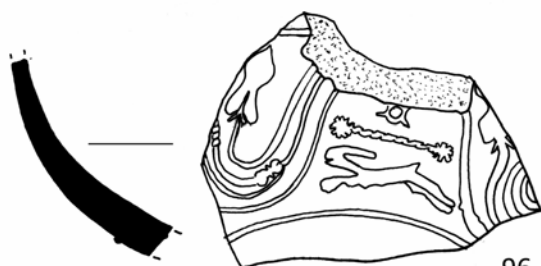

94.

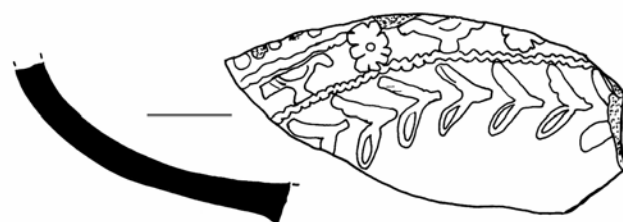
0 5 cm

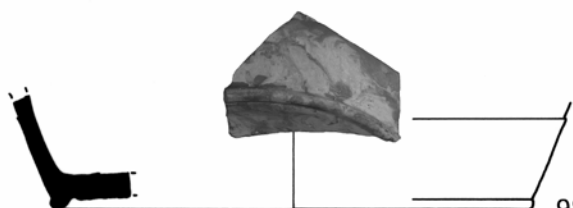
95.

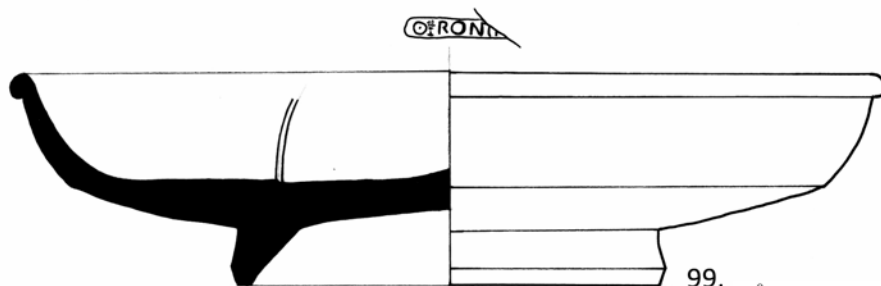
96.

97.

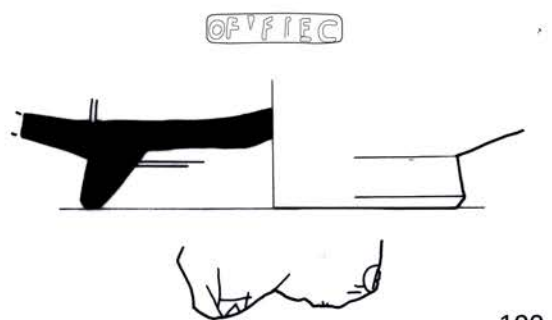
98.

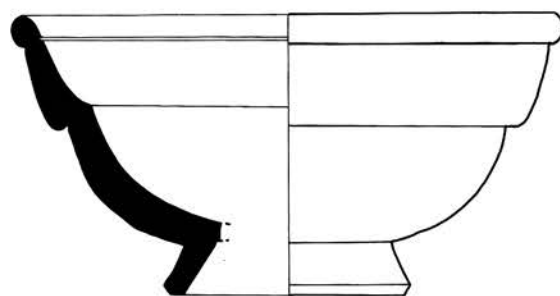
99.

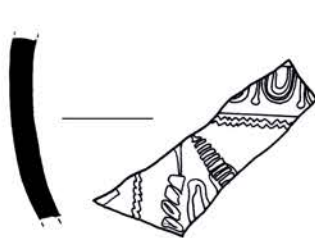
14. tábla • Table 14.

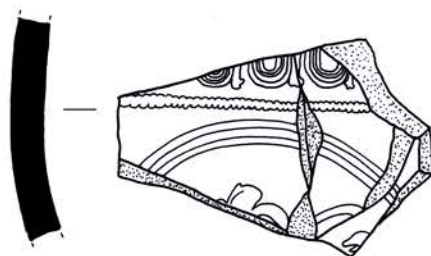
100.

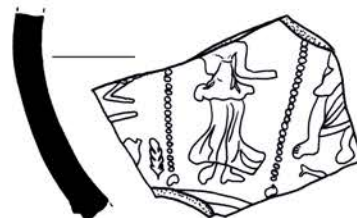
101.

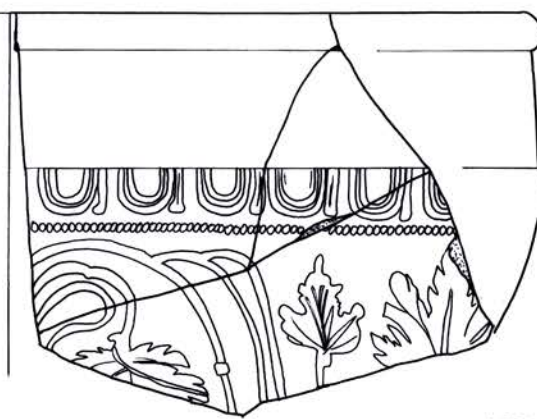
102.

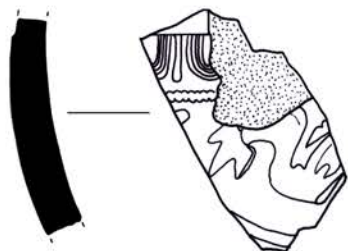
103.

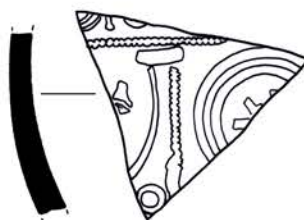
104.

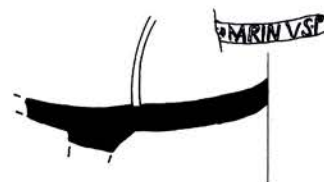
105.

106.

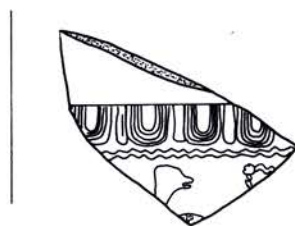
107.

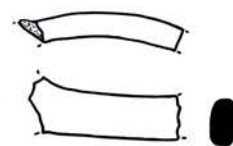
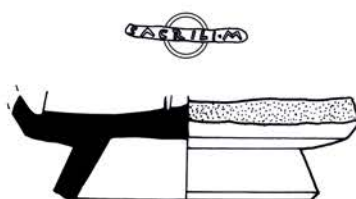
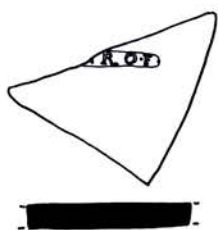
108.

0 5 cm

15. tábla • Table 15.

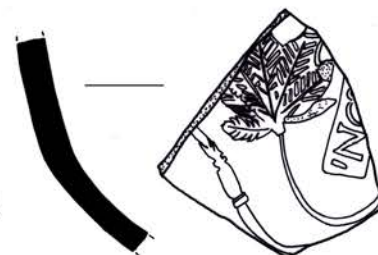
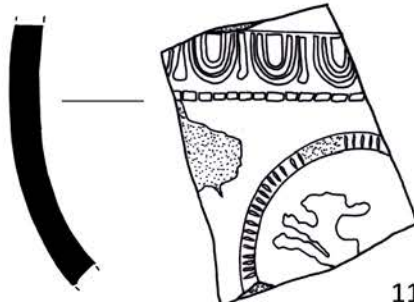
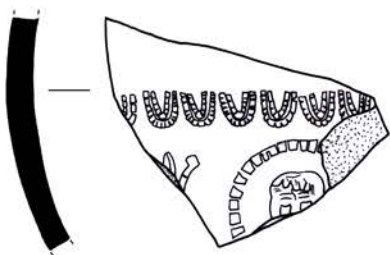
109.

110.

111.

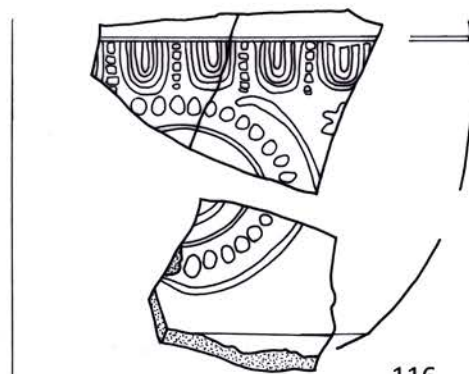
112.

113.

114.

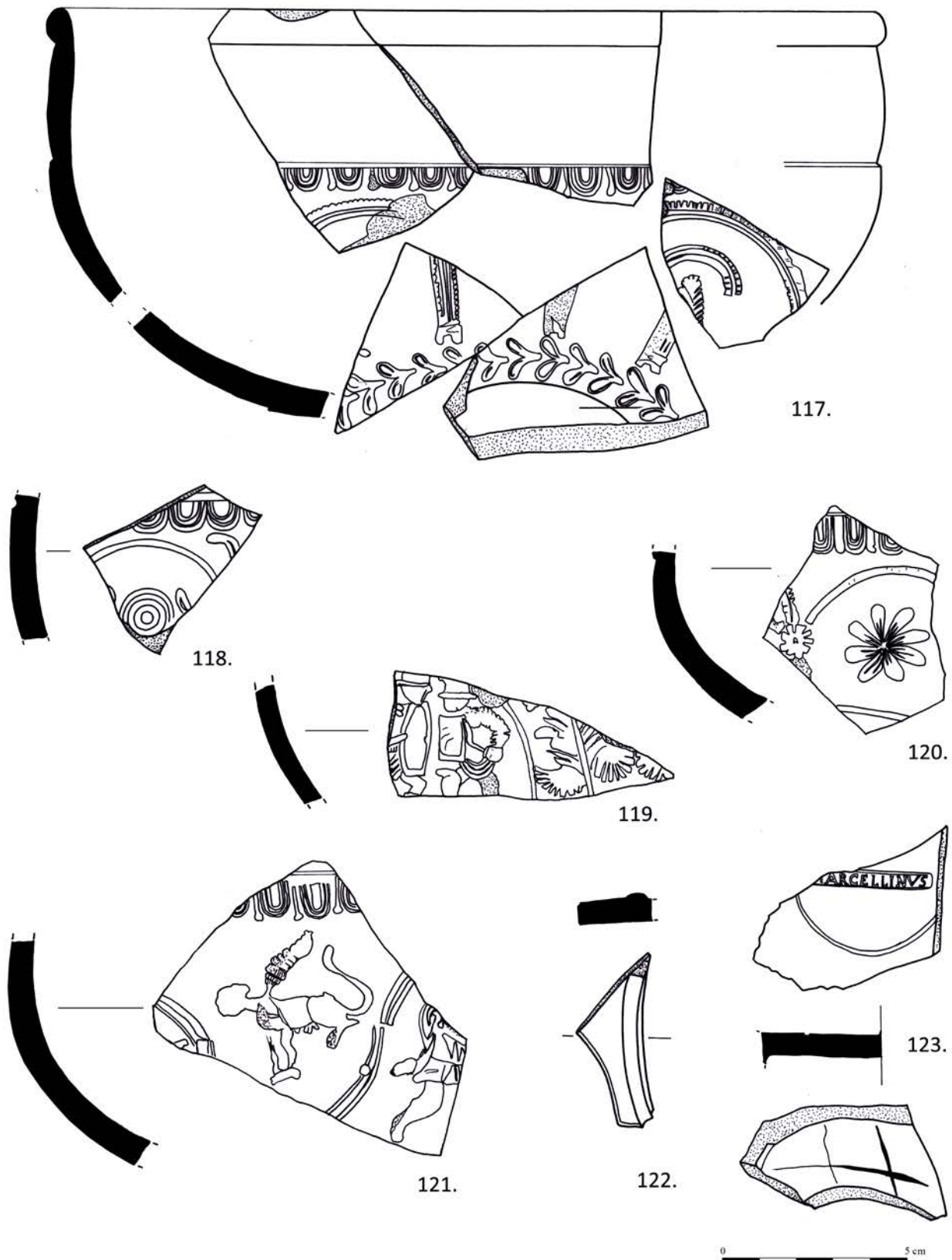
115.

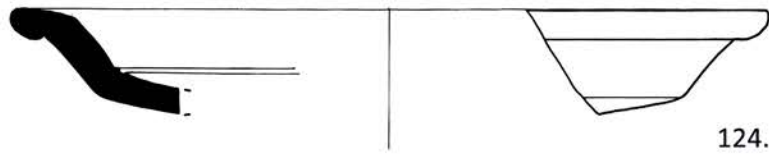
116.

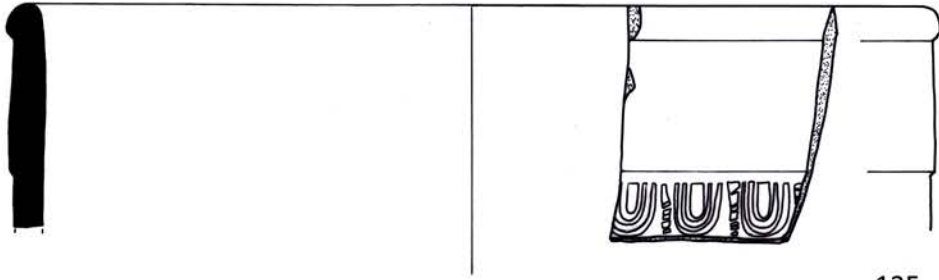
16. tábla • Table 16.

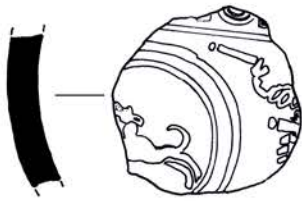
17. tábla • Table 17.

124.

125.

126.

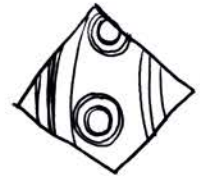
127.

128.

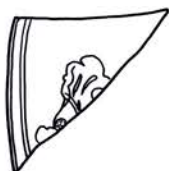
129.

130.

131.

132.

Gabler Dénes 1963-ban fejezte be tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karának régészet-latin szakján. Ezt követően a győri múzeum régésze volt, majd 1968-tól a MTA (ma ELKH) Régészeti Intézetének tudományos munkatársa. 2005 óta

az MTA doktora. 20 évig tanított az ELTE Régészettudományi Intézetében, jelenleg órákat ad a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Ásatásai során limestáborokat, villákat, auxiliaris vicust, római útállomást és bennszülött telepet tárt fel. 30 éven át folytatott kutatásokat a közép-itáliai San Potito császárkori villájában. Fő kutatási területe a terra sigillaták közlése és elemzése. Tagja a Német Régészeti Intézetnek és az Osztrák Régészeti Intézetnek.

Dénes Gabler graduated from the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University (ELTE), Department of Archaeology and Latin in 1963. Afterwards, he worked as an archaeologist at the museum in Győr, and from 1968 as a scientific researcher at the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences (MTA, now ELKH). Since 2005, he has been a Doctor of Science (DSc). He used to teach at the Institute of Archaeology of ELTE for 20 years, he gives lectures at the Pázmány Péter Catholic University at present. He carried out excavations on several sites, e.g. military forts alongside the Limes, villas, auxiliary vici, road stations and indigenous settlements. For 30 years, he had researched a Roman villa rustica in San Potito (Central Italy). His main research field are the analysis and publication of terra sigillata. He is a member of the German Archaeological Institute and the Austrian Archaeological Institute.

KÖVETKEZŐ KÖTET | THE NEXT VOLUME:

HORVÁTH BIANKA

VÉKONYFALÚ KERÁMIA
AZ SAVARIAI ISEUMBÓL

THIN-WALLED POTTERY FROM
THE ISEUM IN SAVARIA